
Pilátus Jézus előtt

Magyar evangélikusok a világban

Tanítóképzésünk múltja

A Louvre egykori igazgatója

Egy protestáns szakkollégium

Nicolaus Cusanus időszerűsége

Bronz keresztelőmedencék

Rokon irodalmakból

CREDO

Evangélikus Műhely

2002

1-2

CREDO

Evangélikus Műhely

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
VII. évfolyam, 2002. 1–2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Mányoki János szerkesztő	Jánosy István
Bozóky Éva	Kovácsházi Zelma
Cserháti Márta	Reuss András
Fabiny Tamás	Ribár János
Fabiny Tibor	Schulek Mátyás
ifj. Fasang Árpád	Sólyom Jenő
Frenki Róbert (elnök)	Szezik Imre
Hafenscher Károly	Tóth-Szöllös Mihály
Harmati Béla	

JELEN SZÁMUNK SZERZŐI

Andorka Eszter lelkész	Nagy Dorottya teológiai hallgató
Bede Anna költő, műfordító	Nagy Zoltán lelkész
Benkő Elek művészettörténész, régész	Orosz Gábor Viktor lelkész
Berecz Ágnes irodalomtörténész	Parragh Szabolcs a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium volt igazgatója
Béres Tamás lelkész	Reuss András teológiai tanár
Csepregi András lelkész	Somkuti Gabriella könyvtáros
Csepregi Zoltán egyháztörténész	Szezik Imre püspök
Fazekas Benedek egyetemi hallgató	Széplaki György irodalomtörténész
Guóth Emil tanár	Tamás Edit történész, muzeológus
Kalla Gábor assziriológus, régész	Zászkaliczky Péter lelkész
Mányoki János könyvtáros	
Mikonya György pedagógia-történész	

Folyóiratunkat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatja.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Kendeh K. Péter.
Olvasószerkesztő: Berecz Ágnes. Műszaki szerkesztés: Galgóczi Andrea. Tördelés: Fodor Gábor
A borítót Urai Erika tervének felhasználásával Galgóczi Andrea készítette.
Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1085 Budapest, Üllői út 24. Telefon/fax: 317-5478, 486-1228.
Előfizetés egy évre: 1300 Ft, egy szám ára 650 Ft. Megrendelhető (külföldre is) a fenti címen.
Előfizetési díj külföldre portóval együtt 4600 Ft.
Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a Sajtóosztály Könyvesboltjában (VIII. Üllői út 24.),
a Huszár Gál Könyvesboltban (V. Deák tér 4.) és a Protestáns Könyvesboltban (IX. Ráday u. 1.)
Nyomta és kötötte: Plantin Kiadó és Nyomda Kft.

ISSN 1219-6800

SOMKUTI GABRIELLA versei	3
NAGY ZOLTÁN	
Pilátus Krisztus előtt	6
CSEPREGI ANDRÁS	
A jövő biztosabb, mint a múlt	10

Corpus evangelicorum

SZEBIK IMRE	
Közös küldetés – felelős együttműködés	19
MIKONYA GYÖRGY	
Az evangélikus tanítóképzés alakulása a sajtó tükrében	30
GUÓTH EMIL	
Gömbös Gyula politikai pályaképe	46
KALLA GÁBOR	
André Parrot emlékezete	54

Seminarium Ecclesiae

FAZEKAS BENEDEK – PARRAGH SZABOLCS	
A Kölcsey Szakkollégium mint a protestáns értelmiség-képzés egy lehetséges modellje	83

A gondolat vándorútján

REUSS ANDRÁS	
Vitázva a társadalommal és egymással	93
BERECZ ÁGNES	
„Una religio in rituum diversitate”	106

Thesaurus ecclesiae

BENKŐ ELEK

Középkori keresztelődmedencék
erdélyi evangélikus templomokban 113

Rokon irodalmakból

ORHAN VELI KANIK versei 126

Figyelő

OROSZ GÁBOR VIKTOR

Egy százéves klasszikus
(Adolf von Harnack: *A kereszténység lényege*) 134

BÉRESTAMÁS

Lindbeck könyvéről
(George A. Lindbeck: *A dogma természete...*) 137

ANDORKA ESZTER

Megölelnél-e egy csetniket?
(Miroslav Volf: *Ölelés és kirekesztés*) 139

TAMÁS EDIT

„Isten dicsőségéért, ez szegény magyar haza
szabadságáért”
(*Rendezvények és könyvek*
Lorántffy Zsuzsanna évfordulóján) 141

NAGY DOROTTYA

Az erdélyi szászok reformátora
(*Honterus-Emlékkönyv*) 146

SZÉPLAKI GYÖRGY

Egy prédikációs könyvről
(*Kulcsár György posztillái 1574-ből.*
Hasonmás kiadás) 148

CSEPREGI ZOLTÁN

Egy cipszer diák tanulmányútja
(*Ifjú Buchholz György második*
pregrinációja) 149

ZÁSZKALICZKY PÉTER

A pesti egyház múltja
(*Fabiny Tibor: Az első kövek*) 150

MÁNYOKIJÁNOS

„Mint tenger, táncol az isten”
(*Hoványi János: Rigó és mandala*) 152

Somkuti Gabriella versei

GÖRÖG TÁJAKON

*A valaha-volt büszke oszlopokat
elfektette az idő,
álmukat földdel betakarta –
századok múltán meg ne hallják
kíváncsi korok kopogó csákányát,
amint szent mezítelenségüket
szemérmetlenül kitarják.*

VERONIKA

*Uram, az arcod ittmaradt,
kendőmbe fagyottan,
az emlékezet nem törli le
s a hatalom rettegve féli.
Szívem alá ha rejténém
tán belehalnék egy napon,
zászlóként ha lobogva vinném,
megköveznének az emberek
és a hadbavonulót
arcod nem segíti.
Világ sebeit bekötözni
kevés ez a darabka rongy,
égre ha feszíteném,
menedékem is alig volna.
Megkínzott arcoddal megverve
futok az emberek elől
s utolsó ajándékkal gazdagon
ott van a helyem
a legszegényebbek között.*

MÉG MEDDIG?

*Még mindig azt hiszed,
hogy az arcod mögül te nézel ki,
s a régvolt húszévesnek mosolya
fénybe vonja a világot.
Még mindig azt hiszed,
hogy a vonatok neked indulnak el,
s zakatolva-zihálva szakítják át az éjszakát,
hogy vágyaid hajnalába érjenek.
Még mindig azt hiszed,
hogy a lépteid útját te álmodtad,
táborhelyeden sátrat te ütöttél,
égbenyúló ormát mások is látják,
s nem a feledés árkolja körül.
Még mindig azt hiszed,
eljutsz oda, ahová akartál,
s lesz még lélegzetnyi erőd
megkoronázni a befejezhetlent,
száz sebből vérző,
egyetlen életed.*

HAZAJÁRÓ

*Mint aki otthonosan mozog,
úgy jársz-kelsz álmaimban,
megigazít kezéd egy tárgyat,
helyére teszi egy-egy gondolatom,
kinyitod az ablakot a frissítő szélnek,
lelkem asztalára virágot teszel,
majd behúzd az ajtót magad mögött,
csendesesen mész el,
fel ne ébresszen a hiányod.*

VISSZAFELÉ

*Egy tépettfülű játékmackó ballagott előttem,
mutatta az utat a gyermekkorba,
egyre nagyobbakat léptem,
nyomába mégse értem,
előttem az út elfogyott –
s mint akire kitárt-karú szekrény
ezernyi kacatjával rádől,
emlék-szilánkok súlya alatt
levegő után kapkodva,
valamiről végleg lemaradtam.*

Pilátus Krisztus előtt

*A huszonegyedik század vagy spirituális lesz, vagy nem lesz.
(André Malraux)*

Alapige: Jn 18,33–37

„Pilátus azután ismét bement a helytartóságra, behívatta Jézust, és megkérdezte tőle: »Te vagy a zsidók királya?« Jézus viszont ezt kérdezte tőle: »Magadtól mondod-e ezt, vagy mások mondták neked rólam?« Pilátus erre így szólt: »Hát zsidó vagyok én? A te néped és a főpapok adtak át nekem téged: Mit tettél?« Jézus így felelt: »Az én országom nem e világból való: ha ebből a világból való volna az én országom, az én szolgálaim harcolnának, hogy ne szolgáltatassanak ki a zsidóknak. De az én országom nem innen való.« Pilátus ezt mondta neki: »Akkor mégis király vagy te?« Jézus így válaszolt: »Te mondod, hogy király vagyok. Én azért születtem, és azért jöttem a világba, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról: mindenki, aki az igazságból való, hallgat az én szavamra.«”

Állok az oltárnál és imádkozom az istentisztelet végén mondandó általános könyörgő imádságot. Egy mondatnál megtorpanok: „Vedd oltalmadba kegyelmesen a világi felsőbbiséget...” Mondjam? Ne mondjam?

Ott vastagszik kezemben ez az agenda, mely tizenhat év óta változatlan. Nyolcvanhatban adták ki, és használatos volt a Kádár-rendszer alatt, aztán Grósz Károly, Németh Miklós alatt, majd az Antall-kormány, később a Horn-kormány idején és... Még most is.

„Vedd oltalmadba kegyelmesen a világi felsőbbiséget...”

Egyházunk lelkészei nyilván imádkozták és imádkozzák ezt az imát. Hogy 1986-ban imádkozták, az a kevésbé problémás számomra.

Mert mi is volt nyolcvanhatban? Februárban leszereltem, majd kimentem az NDK-ba három hónapra, Berlinbe, diakóniai gyakorlatra, na meg nézni a Falat. Majd szeptemberben elkezdtem a teológián tanulni. Aztán néhány hónap múlva (de lehet hogy több), megjelent a teológián Vas József (ha jól emlékszem a névre) az Állami Egyházügyi Hivaltaltól. Mindenkit összetrombitáltak a teológia fórumtermébe, és az ÁEH embere arról beszélt, hogy most már senkinek nem érdeke az egyház veszte, hogy most már a Párt sem úgy gondolkodik, hogy „Fiat justitia, pereat ecclesia.” Tehát korábban érdeke volt, vontuk le többen a tanulságot.

Akkor, Vas Józsefért imádkozni: abban lett volna valami szép, valami krisztusi. Persze akkor eszembe sem jutott olyan üldözőért imádkozni, aki üldöz ugyan, de mégsem – csak eljött, hogy tájékoztatót tartson, hogy most már – mi leendő lelkészek – nem vagyunk ellenségek, hanem valami mások vagyunk, de mik...? Bonhoeffer írja etikai töredékében, hogy nem az a baj, ha az igazság megszállottja hazudik, hanem az, ha a hazug igazat szól. Az ÁEH főnöke félelmetesebb volt dörgölözésében, mintha fenyegetőzni kezdett volna. Elárulta ezt az idősebb professzorok udvarias mosolya. Persze mi, kezdő teológusok tiszteletlen, sőt szemtelen hozzászólásokkal feszítettük a húrt (én például „lemagáztam”), amiért meg is kaptuk a fejmosást...

„Uram, vedd oltalmadba kegyelmesen a világi felsőbbiséget...” A nyolcvanas években ez a mondat így, ebben a formában azt jelentette, hogy szeretem ellenségeimet, és imádkozom üldözőimért.

De ma? Ha kimondom ezt a mondatot ebben a formában, akkor még rám sütik, hogy kormánypárti vagyok! Bár éppen lehetek kormánypárti, de ha az lennék, nem szabadna kiderülnie a templomi szolgálatból (és ebből az írásból sem), mert a lelkészek nem szabad politizálnia, amivel elvben egyet is értek.

Akkor most imádkozhatom, hogy: „Uram, vedd oltalmadba kegyelmesen a világi felsőbbiséget...”, vagy nem? Kihez forduljak tanácsért? Lutheránusként mondhatom azt: ha van igei alapja, akkor tehetem.

Utánanézek, és azt látom, hogy Jézus az ellenségért, az üldözőért való imára felszólította tanítványait, de arra sosem buzdította őket, hogy külön a felsőbbiségért imádkozzanak – legalábbis az evangéliumok szerint nem. Tehát ha az üldöző és a felsőbbiség egybeesik, mint Jézus és a korai kereszténység idején, akkor rendben van, de ha a felsőbbiség nem üldöz, sőt támogat, és támogatást kér? Máskülönben nézzük csak meg, hogy Jézus a felsőbbiség irányában milyen magatartási mintát mutatott tanítványainak!

Nos, ott van ez a beszélgetés Pilátus és Jézus között. Elolvasom újra és újra, s csak ámulok. Jézus ott áll megbilincselve Pilátus mint bíró, élet és halál ura előtt. Pilátus előtt, akinek „extra ordinem” pallosjoga van. Feltesznek neki egy kérdést (*Te vagy a zsidók királya?*), amire igennel, vagy nemmel kellene felelnie. Ő azonban visszakérdez. (*Magadtól mondod ezt, vagy mások mondták ezt rólam?*) Majd amikor kérdését Pilátus felháborodva elutasítja, és újabb egyértelmű kérdést tesz fel (*Mit cselekedtél?*), másodszor sem a feltett kérdésre válaszol, hanem visszatér az előző kérdéshez. Ilyet csak az tesz, aki mindenképpen fel akarja bosszantani a bírót. Szemtelenység ez a javából. Az viselkedik így, akiben semmi tisztelet nincs a végrehajtó hatalom, a világi felsőbbiség iránt. Jézusban tényleg nem volt. Aki ezt a párbeszédet megértette, vagy hajlandó felfogni ennek a beszélgetésnek a tartalmát, annak ezzel tisztába kell lennie.

Jézus egyáltalán nem fél a pallosjoggal rendelkező hatalomtól. Azt még Francois Bovon történész is elismeri, hogy Jézus semmilyen szokásos eszközzel nem élt (alázatos és könyörületért esdő magatartás), mellyel hatást gyakorolhatott volna a bíróra. Lukács evangélista szerint hallgatott. Ez sem kisebb tiszteletlenség. A János evangélista által közölt párbeszéd azonban nem csak a tiszteletlen és félelem nélküli magatartásból adódó szavakat mutatja be. Mert Jézus elmondja Pilátusnak, hogy egy királyság, egy uralom nem csupán fegyverrel harcolható ki, és nem csupán olyan eszközökkel

tartható fenn, ahogy az akkori réalpolitika gyakorolja. Minden ellenállás azonnali vérbe fojtásával. Jézus egy egészen másfajta politizálásnak, hatalomgyakorlásnak az igazságát képviseli. Azért áll most Pilátus előtt, hogy bizonyosságot tegyen erről a másfajta hatalomgyakorlásról: arról, hogy nemcsak egyszerűen másként is lehetne egy országot, birodalmat irányítani, mint erőszakkal és megint csak erőszakkal, hanem a Jézus által megmutatott az egyetlen lehetséges alternatíva. Pilátusnak pedig döntenie kell, mert „mindazok, akik az igazságból valók, hallgatnak az én szavamra.”

János evangéliumában ez a párbeszéd beleillik az Ige és a világ viszonyának konfliktusába. Az Ige eljött a világba, de a világ nem fogadta be. A jogi értelemben kérdező Pilátusnak az eszmei síkon felelő Jézus válaszol. És mint tudjuk, a jog és az eszmény csak hollywoodi filmek tárgyalásain szokott találkozni. Itt sincs kapcsolódási pont, illetve Pilátus utolsó mondata: „Mi az igazság?”, elvben egy olyan lehetőséget kínál fel, hogyha az igazság fogalma tisztázható lenne kettőjük között, akkor talán megtalálhatnák a közös nyelvet. De erre sem az idő, sem a körülmények nem alkalmasak. Nem folytatódik tovább a beszélgetés. Itt, ennél a pontnál szakad meg. A szerepéből kikökönt Pilátus visszatér az extra ordinem per keretei közé. A végkifejletet tudjuk: Jézust is keresztre feszítették azzal a két fegyveres felkelővel, zélótával együtt.

Pál apostol a Korinthusiakhoz írt első levelében (1Kor 2,7-10) arról beszél, hogy a világ fejedelmei, a politikai hatalom birtokosai azért feszítették meg Jézust, Isten fiát, mert nem ismerték fel az elrejtett bölcsességet. Mi az az elrejtett bölcsesség? Azt gondolom, olyan bölcsességet kell érteni alatta, amely csak idővel mutatkozik meg. Jézusban megjelent a békesség útja mint elrejtett bölcsesség, hiszen Isten országát, annak térnyerését Jézus is úgy mutatja be, mint lassan megmutatkozó, de feltartóztathatatlan folyamatot. Gondoljunk a kovász, vagy a mustármag példázatára. Mindkettő olyan növekedési folyamat, amely nem érzékelhető rögtön, nem látható azonnal, csak némi várakozás után. Ez a két példa olyan változásokat tételez fel, melyekhez türelem kell.

Luther a rajongó, gyors változásokat sürgető Karlstadtal folytatott vitája során érvelt így: „Lassú növekedés az Isten törvénye, és akkor járunk biztos úton, ha nem percek alatt akarjuk megreformálni a világot.” Luther a wittenbergi reformációt ennek szellemében mentette meg a káosztól, a széteséstől.

E világ fejedelmei, ahogy Pál apostol mondja – akkor és sajnos azóta is –, csak rövid távon képesek gondolkodni, és ezért nem ismerték fel, és nem ismerik fel az elrejtett bölcsességet. Nem ismerhetik fel, hiszen olyan nyomás alatt áll ma minden – demokratikus úton megválasztott – világi vezető, amely arra sarkallja, hogy rövid idő alatt minél több eredményt tudjon felmutatni, másként egyszerűen leszavazzák. Éppen ezért helyzetéből adódóan nem nyitott az időigényes és lassan megvalósítható utak, lehetőségek iránt. Így volt ez Pilátus esetében is: gyors eredményeket vártak tőle a „zsidókérdés megoldásában”. Ez a reá nehezedő nyomás minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy Jézust – végül is – kereszthalálra ítélte. Tehát a világi felsőbbtséget – Jézus idejében és most is – rövidlátóvá teszi a rá nehezedő eredményességi kényszer. Ezért fontosak egy társadalom számára azok a szervezetek, intézmények, amelyeket nem presszionál ilyenformán az idő, és ezért nagyobb perspektívákban, hosszabb távban képesek jövőt tervezni. Ebben ragadható meg az egyház társadalmi, karitatív sze-

repvállalása; hogy olyan folyamatok elindítója lehetne ma is, melyek rendszereken átívelő folyamatosságot, stabilitást, megélhetőséget és fenntarthatóságot biztosítanak, és amelyek nélkül nincs jövő. Az egyház Krisztus személyére összpontosítva, azt kizárólagossá téve képes volt, és képes ma is ellenállni a fanatikuskoknak, rajongóknak és választani a békesség útját, a hosszú távon gondolkodást. Gondoljunk például az 1934. év németországi eseményeire, a Hitvalló Egyház megalakulására, a Barmeni Nyilatkozatra.

Még a nyolcvanas években kezdeményezte C. F. von Weizsäcker, a neves evangélikus fizikus és filozófus az összes keresztények zsinatának összehívását az egész emberiséget fenyegető veszélyekkel kapcsolatban, hiszen világméretű problémákra csak világméretű válasz adható, és csak a keresztények alkotnak olyan világot átfogó közösséget, amelyik képes lehetne egységesen fellépni az ökokatasztrófák elhárítása érdekében és egy igazságosabb, kiegyenlítettebb elosztási, részesedési rendszer megszületéséért.

Guy Turchany, aki 1968-ban a „*fenntartható fejlődés*” fogalmát megalkotta, ma, 2002-ben a következőképpen nyilatkozik: „A fogyasztói társadalom teljes egészében csődöt mondott. Egy új társadalomfilozófiára lenne szükség.” Vagyis teljes etikai és morális pálfordulásra, hiszen már most a jövőnket fogyasztjuk el – képletesen szólva. És a föld hatmilliárd embert nem tud a mai nyugat-európai szinten eltartani. A jövő csak egy másféle anyagiakhoz fűződő viszonyon épülhet fel.

Egy új társadalomfilozófiára volna szükség, vagyis egy új bölcsességre. Ennek lehetősége Krisztusban van elrejtve, azaz csak meg kell találni annak a módját, hogy a Krisztus által megmutatott békesség útja a mai, mindennapi életre is alkalmazható elvek megfogalmazására is lehetőséget adjon, és így megalapozhassa az emberiség jövőjét.

Ez a bölcsesség Krisztusban – keresztig menően, a keresztben elrejtve – megmutatkozott. De a Jézus által felkínált választás ma is kihívást jelent a felsőbbség számára, abban az értelemben, hogy csak a saját erőltetett, erőszakos tempójában és eszközeivel képes-e a változtatásokért síkra szállni – mint Pilátus –, vagy pedig megadja a lehetőséget Krisztus követőinek, az egyházaknak a békés, lassan megmutatkozó átalakulásokra, melyek egy örökkévaló perspektívát hozhatnak a mindennapok világába. Nemcsak a hívők számára, hanem valamennyi földön élő ember számára. „Boldogok a szelídek, mert ők öröklik a földet.” Ámen.

A jövő biztosabb, mint a múlt

Gondolatok Jézus feltámasztásának jelentőségéről

Takarítsátok ki a régi kovászt, hogy új tésztaává legyetek...
(1Kor 5,7b)

A címadó mondat eredetéről nem tudok számot adni, nem tudom, ki mondta először, ki(k)hez köthető; arra viszont élesen emlékszem, hogy mennyire zavarba hozott, amikor – talán két évvel ezelőtt – először találkoztam vele. Addig meg voltam győződve arról, hogy a múlt, a múlt ismerete és gondos számontartása végtelenül fontos: múlt nélkül nincs sem jelen, sem jövő. A történelem az élet tanítómestere; a múltban kialakult és vérünnké vált gondolkodásmódok és cselekvésminták követésével igazodhatunk el a jelenben is, ami mindenesztül a múltból nő ki; s ha tudni akarom, hogy a másik mit tesz ma és mit fog tenni holnap, arra kell figyelnem, hogy mit tett tegnap és hogyan cselekedtek tegnapelőtt azok, akiknek példáját, személyes vagy közvetett irányítását elfogadja. Ami mögöttünk van, szilárd és megváltoztathatatlan, ami viszont előttünk áll, csak hozzávetőlegesen következtethető ki abból, ami már megtörtént. A múlt biztos, a jövő bizonytalan.

Ez a – bizonyára – széles körben vallott tétel az első komoly támadást akkor szenvedte el, amikor először ráébredünk arra, hogy hányféle múlt létezik. Csakugyan annyira biztos a múlt? Biztos, hogy személyes emlékeim és a hitre méltónak tartott történeti források megbízhatóak? Emlékeimhez és a tegnapot megelevenítő személyesebb vagy általánosabb narratívákhoz ragaszkodnom kell, hiszen nélkülük nem tudok még arra a kérdésre sem válaszolni, hogy ki vagyok én; de biztos az, hogy a múlt, amit számon tartok, valóban a múlt, s nem csupán önmeghatározás, aminek segítségével el szeretném helyezni magamat nemcsak a jelenben, hanem a jövőben is? Nem kell ahhoz posztmodern korunk sokféle dekonstrukciós kísérletét követnünk, hogy elemi szinten ráébredjünk: a múlt távolról sem olyan bizonyos. S tételünk azonnal így alakul át: a múlt is, a jövő is bizonytalan.

A címadó mondat viszont *nem* ennek a kényszerű felismerésnek a továbbfejlesztett változata. Bármennyire helyes is helyet adnunk a múltat relativizáló hangoknak, azért is, hogy helyet, hangot és kifejezést kaphasson azok múltja, akik eddig talán nem kaptak a múltat felidézők között szót (ne feledjük: elbeszélte múltja csak annak van, akinek *ma* hatalma van), és azért is, hogy a másik múltjával összehasonlíttva a magunk múltja is árnyaltabban formálódhasson meg, a címadó mondat nem a múlt bizonytalanságából, hanem a jövő bizonyosságából nyeri erejét és kihívó voltát. Ennek a jövő-

nek pedig konkrét jelentése, tartalma, sőt teológiai tartalma van: *a jövő az új teremtés*, ami Jézusnak a halottak közül való feltámasztásával vette kezdetét. Ez az a jövő, amely biztosabb, mint a sokféleképpen számon tartott múlt.

A következőkben annak jelentőségét igyekszünk megérteni, hogy Jézus feltámasztásának *múltbeli* eseménye minden más múltbeli eseménnyel szemben a *jövő* felé irányítja figyelmünket. Jézus feltámasztása – és a mi feltámasztásunknak benne rejlő ígérete – arról a jövőről beszél, aminek nincs múltbeli előzménye, ellenkezőleg, radikális szakítást jelent mindazzal, amit a múltban megismertünk. A szó legegyszerűbb értelme szerint *új*. S mert Jézus feltámadása a legvalóságosabb tények egyike, lehetővé teszi, hogy a jövőt egyáltalán elgondolhassuk: a jövőt, ami nem csupán a múlt és a jelen időbeli meghosszabbítása, nem csupán annak végtelen ismétlődése, amit jól – talán unalomig – ismerünk, hanem ami meggyőzően cáfolja a *nincs új a nap alatt* hidegen józan bölcsességét. Jézus feltámadt, *ezért* van jövő. Negatív megfogalmazásban ugyanezt a tételt így formálhatjuk meg: nem hinni az *újban* annyit jelent, mint tagadni Jézus feltámadásának a jelentőségét, s ennek következményeként mindennapi életünkben Isten-adta lehetőségeink szintje alatt élni. A feltámadással kapcsolatos teológiai reflexiók és általános vélekedések nem mindig tükrözik ezt az alapvető összefüggést; szükséges lehet tehát erre külön hangsúlyt tenni.

Isten cselekszik

Luther híres megfogalmazása szerint Isten három *nagy tettet* tartjuk számon: megteremtette a világot a semmiből, feltámasztotta Jézust a halottak közül, s végül teremt bennem, bennünk – ugyancsak a semmiből – a hitet. Ez a felsorolás egyszerre exkluzív és inkluzív értelmű. Exkluzív, hiszen *nagy tetteként* elkülöníti őket más rendkívüli, csodás eseményektől, legyen az az átkelés a Vörös-tengeren, az ötezer ember megvándélgelése, vagy akár a naini ifjú vagy Lázár feltámasztása. Ez utóbbi cselekedetek támogatják a *nagy tetteket*, a szenvedő, nélkülöző ember zárt világát nyitják meg egy-egy pillanatra, hogy látni engedjék a nagy tettek Istenét, de mégsem többek Istenre utaló jeleknél. A világ teremtése, Jézus feltámasztása és a hit viszont nem egy-egy eset: a rendkívüli cselekedetek sorának, melyekben Isten megmutatja erejét és szeretetét, hanem teremtő tettek, amelyek újat hoznak létre. S éppen ezért inkluzív is a felsorolás. Ahol az Isten által elkészített jövő mint váratlan, vadonatúj lehetőség akár csak belevillan az *adott* helyzetbe, szétfeszíti a *status quo*-t, megzavarja az olajozott rutint és megkérdőjelezi a túlélés kényszerében fogant óvatos „igazságokat”, ott a *nagy tettek* lendületével találkozunk. Nem véletlen, hogy az evilági, kézzelfogható, ugyanakkor egzisztenciálisan fontos dolgokra vonatkozó *reménység* kezdettől fogva összekapcsolódott Isten *nagy tetteinek*, közöttük Jézus feltámasztásának felidézésével. A következőkben ennek a kapcsolatnak néhány fontos megjelenését vesszük számba, s rámutatunk azokra a tipikus félreértésekre is, amelyek a feltámadást a konkrét reménységgel való kapcsolattól függetlenül próbálják értelmezni.

A fentiek értelmében Jézus feltámasztásának jelentőségét a *régi* és az *új* feszültségé-

ben keressük. Ez a feszültség nem mindig nyilvánvaló, hiszen Jézusnak a halottak közül való feltámasztása, illetve testünk megígért majdani feltámadása tematikusan inkább más ellentétekben keresnek kifejeződést: a halál és az élet, illetve a halál és a halhatatlanság ellentétében. Élet, halál, mulandóság és halhatatlanság az embert ősidők óta foglalkoztató alapkérdések. A feltámadás természetesen ezekre az alapkérdésekre is feleletet kíván adni, de a maga természete szerint, azaz rámutatva a régi és az új feszültségére. Ha az alapkérdésekkel vívódó ember a feltámadás üzenetét nem érti meg, természetesen a maga immanens, önmagából kiinduló és önmagába visszaérkező vívódásait fogja beleolvasni a feltámadást elbeszélő történetekbe és reflexiókba. Az Isten új teremtésére utaló új helyére ekkor óhatatlanul az élet és a halhatatlanság, esetleg az utóbbinak a görög dualizmuson átszűrt formája, a lélek halhatatlansága kerül.

Feltámadás: az élet győzelme a halál felett?

„Harmadnapra legyőzte a halált. Et resurrexit tertia die.” – írja Pilinszky gyönyörű győzelmi himnuszában. „Teljes a diadal a halál fölött! Halál, hol a te diadalod? Halál, hol a te fullánkod?” – ujjong Pál apostol az első korinthusi levélben. „Én vagyok a feltámadás és az élet, aki hisz énbenem, ha meghal is, él; és aki él, és hisz énbenem, az nem hal meg soha.” – mondja Jézus Mártának Lázár feltámasztása előtt. A Biblia egészét pedig szinte keretbe foglalja az élet fájának szimbóluma: a jahvista teremtéstörténet szerint az Úristen fákat sarjasztott az Édenkertben, középen az élet fáját és a jó és rossz tudásának fáját; s az élet fája újra megjelenik a Jelenések könyvének utolsó fejezetében, az új Jeruzsálem főútjának közepén, a folyó két ága között, évente tizenkétszer hoz termést, levelei pedig a népek gyógyítására szolgálnak. Az élet fájának ábrázolása már az 5. században összekapcsolódott Krisztus keresztfájával: a keresztfából sarjádó zöld ágak jelzik, hogy az emberiség Krisztus kereszthalálában kapta meg az örök életet. A szimbolikus kapcsolat nagy erejét mutatja, hogy a 20. század során is eleven: a fiatal Bonhoeffer szerint a teremtés és a bűnbeesés történetének egésze az élet fájáról beszél, amely a Golgotán áll.¹

A halállal szemben győztes élet szimbólumának tartalma a bibliai kontextuson belül félreérthetetlen: akkor tehát, ha halálon az Istentől való távolságot és életen az Istennel való közösséget értjük, a halál és az élet fordulópontját pedig Jézus életének, tanításának, példájának, halálának és feltámadásának összefüggésében értelmezzük. Ahol viszont ez a kontextus eltűnik – vagy soha nem is volt jelen –, ott az élet és a halál más jelentést kap, azt a jelentést, amivel a mindenkori ember természetes módon felruházta. Ez a jelentés pedig, korokat és kultúrákat átívelve, alapjában állandó: az élet termékenység, növekedés, mozgás, változás, a halál pedig mindennek hiánya. Nem véletlen, hogy az élet fájának a szimbóluma messze a Biblia világán túl is ismert, régi korok mitológiájától kezdve egészen máig élő népszokásokig, s az sem véletlen, hogy ez a szimbolikus gondolkodás és a ráépülő szokásrendszer a maga élet- és halál-felfogását igyekszik megőrizni a keresztény köntös alatt is.

A legszélesebb körben gyakorolt húsvéti szokások, a tojásfestés és a locsolkodás az örökifjú termékenységkultusz egyszerűsödött, mára gyakran a fogyasztói társadalom igényeihez szabott továbbélései. S míg örülhetünk annak, hogy a népi kultúrából valami túlélte az urbanizációt, s fennmaradt a nagyvárosok betonrengetegeiben is, nem téveszthetjük szem elől, hogy ez a népi kultúra a kereszténynek mondott Európa évszázadai során azt a termékenységkultuszt képviselte, amivel, mint Baál-kultusszal, küzdöttek már az Ószövetség prófétái is, és amit Jézus ezzel a mondattal utasított el: „nem csak kenyérrel él az ember”. Sokkal világosabb képet kapunk, ha megnézzük, minek a maradványai a ma élő húsvéti szokások. A 19. század közepén Ipolyi Arnold egy, a germán és szláv népek mitológiájával összehasonlítható, *Magyar Mythologia*² keretein dolgozva népszokásokat ismertetett, többek között a tél és a nyár váltakozását megéltő-megjelenítő népszokásokat. Jakob Grimm kutatásaira utalva, aki részletesen bemutatta a germán, szláv és román népek között fellelhető *halálkihordás* szokását – egy csúf bábút hordoztak végig a falun, köpésekkel, veréssel megszegyenítve, hogy a telet elbúcsúztassák, s elvegyék a (tél) kedvét attól, hogy jégeső, betegség vagy halál képében visszajöjjön –, Ipolyi ismerteti a Magyarországon gyűjtött *kisze* vagy *böjtkihordás* szokását, amely szerint a csúf bábú körbehordozása virágvasárnapon történik. A néprajztudós megörökítette az ilyenkor énekelt rigmusokat is: „haj ki, kisze, haj ki! /jöjj be, sunka, jöjj be!” és „menj ki, kisze, kiszőce, /jöjj be, sódar s gombóca!” – énekelte az ünneplő ifjúság *húsvét* ünnepére készülve. A tél (halál) és a nyár (élet) váltakozásának népi játékokban történő megjelenítése azonban nem korlátozódott a böjt és a húsvét időszakára, hanem időben kiterjedt a tél oldalán farsangig, a nyár oldalán pedig pünkösdig. Ipolyi elbeszéli a májusfa állításának szokását, amelyet az eladósorba kerülő lányok háza elé ültetnek május első éjjelén, majd a pünkösd király és királynő választását, akinek személyében a győzelmesen megérkező nyarat köszöntik. Talán nem túlzás arra gondolni, hogy az életfa mozdult ki a kora-középkorban megállapított helyéről, a Golgotáról, s lett májusfává, a termékenység ígéretének szimbólumává. S ha az ígéret nem teljesedett be? Ipolyi azonosítja a *tőkevonás*, *törzsökhúzás* szokását is, ami Magyarországon farsang utolsó napján volt szokásban: ekkor a farsang végéig férjhez nem ment leányok kénytelenek voltak az ifjúság megvetésétől kísérvé tőkét vagy fatuskót maguk után hurcolva hazamenni. Akinek a májusfája nem váltotta be az ígéretét, annak számára szégyenfává lett – de ez a szégyenfa megint csak nem a Golgotán áll, hanem annak személyes szégyene lett, akit a termékenység istene magára hagyott. Élet és halál, életfa és szégyenfa szabályos, önmagába visszatérő körbe rendeződnek, ahogyan Ipolyi is összefoglalja magyarázatát: „[pünkösdkor] a nyár megjöttének ünneplését és tiszteletét látjuk; ebben pedig kitűnőleg a nyárnak, mint egy a télen győzelmet aratott hatalmas és diadalmas királynak vagy királynőnek személyesítését (...) hasonlóan a lovon érkező piros hajnal, a lovon menő nap és holdhoz képzelve. Hasonlóan szinte, mint a tél, borzas, torz arcú boszorkány, vén banyakint kivettetik, úgy ez koronás, virágos báb alakban ellentétezve a rossz tündér, boszorkány téllal, mint tündérkirályné, körülhordatik; és a kivetett, ledöntött, gyalázatosan vonatott tuskó, tőke, tél helyébe, mint zöldellő ág, virágzó májfa hozatik bé...”³

A néphitben – és minden mitológiában – jelentkező ciklikus szemlélet élet és halál váltakozásáról tud, ahogyan azokat ismerjük: ebben a váltakozásban élet és halál mindig ugyanaz. A bibliai világ- és időérzékelés viszont, ahogyan Oscar Cullmann is megmutatta⁴, nem ciklikus, hanem lineáris. Már az ószövetségi Izrael hitének is volt eszkatológiai távlata, s ez az eszkatológia kapott egészen személyes karaktert Jézusban. Amikor Jézus nyilvános szolgálatának kezdetén a názareti zsinagógában felolvasta Ézsaiás könyvéből a boldog jövő ígérését: evangélium a szegényeknek, szabadulás a foglyoknak és a megkínzottaknak, látás a vakoknak, a felolvasást így fejezte be: „Ma teljesedett be ez az írás fületek hallatára.” Pál apostol a Római levél nyolcadik fejezetében úgy beszél a feltámasztott Jézusról, mint akiben eleven az újjáteremtő Lélek, akivel együtt részesedhetünk a Lélek első zsengejében, akihez hasonlókká lehetünk, mint sok testvér az elsőszülötthöz. S míg átéljük a kialakuló új erejét, várunk az új teremtés beteljesülésére, Krisztus visszajövetelére. A keresztény eszkatológia tehát a *már és a még nem* feszültségében él, egyszerre beszélünk realizált eszkatológiáról és futurista eszkatológiáról, s ennek hátterén lineáris fejlődésben érzékeljük az időt és ragadjuk meg a világot. A lineáris szemlélet visszahat az élet és a halál értelmezésére is: a Jézusban valósuló új teremtés fényében módosul az is, amit a halálról, s az is, amit az életről gondolunk.

Korábban utaltam Lázár feltámasztásának történetére. Jézus Betániában, közvetlenül a Golgotához vezető jeruzsálemi szolgálat előtt, megmutatja az élet erejét, s frontálisan ütközik azokkal, akik egészen másképp gondolkodnak az életről: a nagytanáccsal, akik Lázár feltámasztásának hírére elhatározzák Jézus megölését. Korábban úgy gondoltam, hogy Jézus és a nagytanács összeütközésében az élet logikája és a halál logikája került szembe egymással; helyesebb viszont ezt a drámai fordulatot úgy értelmezni, hogy ebben az derül ki, mennyire ellentétes tartalommal töltötte meg Jézus és a nép vallási elitje ugyanazt a szót: élet. Elég, ha csak a János evangélista által közölt jézusi szavakat idézzük itt: „Én vagyok az élet kenyere: aki énhozzám jön, nem éhez meg, és aki énbennem hisz, nem szomjazik meg soha.” Ez az élet ígéret, kivétel nélkül mindenki számára. Ennek az életnek jeleként kapta vissza Lázár földi életét. És a nagytanács tagjai? Félnék: „ha egyszerűen csak hagyjuk őt, mindenki hisz majd benne, aztán jönnek a rómaiak, és elveszik tőlünk a helyet is, a népet is.” Az élet tehát azé, aki meg tudja védeni a maga számára a másiktól: mindig ez volt az élet, ez marad ezután is. Fenyegedett *élettér*, mindig kevesebb látszik belőle, mint amennyi szükséges, nem az a tágasság, amelyben értelmet kaphatnak Jézus szavai: „az én Atyám házában sok hajlék van”. Ez az élet kompromisszumot, áldozatot követel, amint Kajafás meg is fogalmazza: „jobb nektek, hogy egyetlen ember haljon meg a népért, semhogy az egész nép elveszen”. Kajafás és a nagytanács a legjobb meggyőződése szerint *ezt* az életet védte Jézussal szemben. Hisztérikus védekezésükkel pedig, akaratuk ellenére, szerepet váltaltak abban a folyamatban, amelyben megnyílt a Jézus szerinti bőséges élet sokak számára: a búzamag a földbe hullott, meghalt, és sokszoros termést hozott.

Feltámadás: hit a lélek halhatatlanságában?

A fentiekben arra az eredményre jutottunk, hogy Jézus feltámasztásakor nem az általunk ismert élet győzött az általunk rettegett halál felett, hanem Jézus visszakapott életével új élet vette kezdetét. Ez a radikális gondolat, benne azzal a meggyőződéssel, hogy a feltámadott élete radikálisan új, mégis erejét veszítheti, ha azt a lélek halhatatlanságának ősi metafizikai eszméjével kombináljuk. Ha a lélek halhatatlan, s csak ideiglenesen veszi magára a testet mint börtönt, a test pusztulásakor csak visszanyeri régi szabadságát, visszatér a maga igazi valóságához. A halhatatlan lélek, mint az elvehetetlen élet csírája a földi élet során is, mindvégig az ember tulajdona marad, a halál utáni élet tehát az ember természetes, alanyi lehetősége. Ha az emberi lélek halhatatlan, Jézus feltámasztásának nincs döntő jelentősége számára: Jézussal csak az történt, ami emberi természetünk szerint mindannyiunkkal meg fog történni.

Szathmáry Sándor református teológus harminc évvel ezelőtt terjedelmes doktori disszertációt⁵ szentelt a lélek halhatatlanságának metafizikai elmélete és a test feltámadásának bibliai hite közötti különbség vizsgálatának. Szathmáry munkája a kérdés máig legszélesebb horizontú és leggazdagabban adatolt magyar nyelvű feldolgozása, az alábbiakban döntően támaszkodunk rá.

Jézus feltámasztásának legkorábbi újszövetségi reflexióit Pál leveleiben találhatjuk. Az apostol nem beszél el Jézus feltámasztásának és az első találkozásoknak a történetét, ahogyan az evangéliumok, annál inkább annak ránk vonatkozó következményét: „első zsengeként támadt fel Krisztus, azután az ő eljövetelekor következnek azok, akik Krisztuséi.” S ugyancsak az első korinthusi levél tizenötödik fejezetében olvashatjuk a *legbővebb* bibliai gondolatmenetet arról, hogy mit értsünk a test feltámadása alatt: „Elvettetik romlandóságban, feltámasztatik romolhatatlanságban; elvettetik gyalázatban, feltámasztatik dicsőségben; elvettetik erőtlenségben, feltámasztatik erőben. Elvettetik érzéki test, feltámasztatik lelki test.” Pál félreérthetetlenül két különböző testről beszél, melyek két különböző dimenzióban, a bukott teremtettség és az újjáteremtett teremtettség dimenziójában részesülnek, s a kettő között nincs folyamatoság. A lélek halhatatlanságának gondolata viszont az ember testi halálán túlnyúló folytonosságát igyekszik megmagyarázni. Az igény teológiai szempontból is megalapozott, hiszen, mint Pál mondja másutt, ha majd mindnyájunknak oda kell állnunk a Krisztus ítélőszéke elé, ki lesz az, aki ott megáll, ahhoz képest, aki én ma vagyok? Nem véletlen tehát, hogy olyan nagy teológusok is, mint az ókorban Órigenész és Augusztinus, a középkorban Kálvin, a 19. században pedig Schleiermacher a halhatatlan lélek feltételezése révén oldották meg a földön küzdő és az ítéletre váró „én” azonoságának problémáját.

Mások viszont más utat követtek, s ennek lehetőségét Szathmáry Sándor példái közül válogatva, Luther és a 20. századi evangélikus teológus, Pannenberg megoldásán keresztül mutatjuk meg.

Bár Luther írásaiban itt-ott megjelenik a lélek halhatatlanságának népies hite, ezek a hivatkozások, Szathmáry szerint, pedagógiai célt szolgálnak, s Luther teológiájának

alapvető elemei a lélek halhatatlansága hitének élesen ellentmondanak. Idézi a Genesis-előadás egy megállapítását: „A filozófusok közt a legkiválóbbak úgy gondolták, hogy a halál eloldja és kiszabadítja a lelket a testből, miután pedig testének lakásából eltávozott, az istenek társaságához csatlakozik, és szabad mindenféle testi nyomorúságtól. Ilyen halhatatlanságról a filozófusok álmodoztak, jóllehet azt kielégítően sem megalapozni, sem megvédeni nem tudták. A Szentírás ellenben egészen másként, ti. feltámadásról és örök életről tanít, és ennek reménységét oly módon tárja fel előttünk, hogy abban nem kételkedhetünk.”

De hogyan alapozza meg ez az „egészen más” a földi életben küzdő és az ítélet előtt álló „én” azonosságát? Nos, éppen Isten ítéletének, vagy tágabban fogalmazva, Isten szavának ereje által. Luther mélységesen meg volt győződve arról, hogy a halál külső, testi jelei is Isten bűn felett kimondott ítéletének következményei, halálunkban tehát Isten ítéletével találkozunk, de ugyanez az ítélet ugyanakkor életet is ad. Ahogy másutt mondja: „akivel Isten beszél, történjék ez [Isten] haragjában vagy kegyelmében, az bizonyára halhatatlan.” A megszólító Isten teremti meg a velünk való közösséget, s „énünk” azonossága ebben az Isten adta közösségben valósul meg: aki meghallom Isten hangját földi harcaim közepette, aki elszenvedem majd halálomban ítéletét, s aki majd meghallom azt is, amikor az utolsó ítélet harsonája szólít, Isten előtt, *coram Deo*, ugyanaz vagyok. Althaut követve azt mondhatjuk, hogy Luther a pszichológiai lélekfogalom helyére a teológiai lélekfogalmat állítja, s ezzel a halhatatlanság metafizikai indoklása helyett teológiai indoklással él.

Luther megoldásában nem lehet nem észrevenni az eszkatológiai elemet: a megszólító Isten a halál, feltámadás és ítélet összefüggésében hangsúlyosan a jövő Istene. A középkor egyik vezérgondolatát, az *ars moriendi*-t megalapozó figyelmeztetést: „életünkben szüntelen halál lesi léptünk”, Luther így értelmezte át: „halálunkban szüntelen körülvesz minket az élet”⁶. Nem az élet természetes elemünk tehát, hanem a halál – Luther mélységesen realista –, de nem is a halálra készülünk, hanem az életre, melyet a jövő, Isten jövője tartogat számunkra. S bármivel küzdenek és bármit tapasztaljanak is meg a halál révén állók, a halállal való vívódásunkba is belevilágít, már itt és most, az eljövendő élet fénye. Luthernek ez az alapvető meggyőződése teológiáját nyitottá teszi a reménység etikája felé.

A lutheri alapokon építkezve Pannenberg sajátos etikát dolgozott ki. 20. századi teológus lévén nem utasítja el a pszichoterápia által feltett kérdéseket, a lutheri örökség tehát nem a pszichikus és a teologikus megközelítés feszültségének *középpontba állításában* érvényesül nála, hanem az eszkatológiai dimenzió hangsúlyozásában. A pszichoterápia tapasztalatából kiindulva állapítja meg: a radikális reménytelenség a halál felé sodor, míg a reménységnek gyógyító hatása van azáltal, hogy az embert önmaga körül forgó magatartásából kilépni segíti, új célok és új kapcsolatok felé indítja el. Luther szellemében fogalmazva ismét: az ember Isten jövőjének a vonzásában élhet, s mert ez a jövő transzcendens, a földi élet határán túlról hív, ez a legtermészetesebb módon a feltámadott Jézus hívásaként ragadható meg. A feltámadás bibliai hite így

antropológiai kapcsolópontot kap Pannenberg teológiájában, a feltámadásról szóló bibliai tanúságtételt pedig Pannenberg eleve az emberi lélek harcára nézve alkalmazza: a Feltámadott kihívja követőjét korlátainak és múltbeli tapasztalatainak zárt világából.

Feltámadás és reménység

Feltesszük végül a kérdést: a test feltámadásának radikális hite kaphat-e tapasztalati világunkban valami fogódzót akkor, ha – mint láttuk – nem akarunk élni sem az élet és halál ciklikus váltakozásának természeti analógiájával, sem pedig a lélek halhatatlanságának ősi metafizikai hitével? Ha eldobjuk ezt a két mankót, támaszkodhatunk-e valamire, ha meg akarjuk érteni, hogy a testi halállal nem zárul le számunkra minden? Kaphat-e tapasztalati megerősítést a bibliai tanúságtétel, vagy pedig – jó protestánsként – meg kell elégednünk azzal, hogy a tapasztalat ellenére hiszünk? A fentiek alapján kérdésünk így is fogalmazható: megragadható-e, tapasztalható-e a világunkba betörő új, az Isten jövője felől világító reménység? Erre a kérdésre nincs elkötelező erejű válasz, hiszen, mint annyiszor átéljük, ugyanazt a világot ki-ki másképp olvassa, értelmezi, a maga világképeinek megfelelően. Ami számomra a reménység fénye, az a másoknak lehet lidércfény; ami a másikat arra készíti, hogy éljen fegyelmezetten, de várakozás nélkül, abban én láthatok maga-emelte börtönt; amit a másik utópiának bélyegez, az számomra a legmélyebb realizmust képviselheti. Nincs általános érvényű felelet, de vannak tanúk; ilyen tanú Pilinszky János is:

*Milyen lesz az a visszaröpülés,
amiről csak hasonlatok beszélnek,
olyanfélék, hogy oltár, szentély,
kézfogás, visszatérés, ölelés,
füben, fák alatt megterített asztal,
hol nincs első és nincs utolsó vendég,
végül is milyen lesz, milyen lesz
e nyitott szárnyú emelkedő zuhanás,
visszahullás a fókusz lángoló
közös fészkébe? – nem tudom,
és mégis, hogyha valamit tudok,
hát ezt tudom, e forró folyosót,
e nyílegyenes labirintust, melyben
mind tömöttebb és mind tömöttebb
és egyre szabadabb a tény, hogy röpülünk.*

Jegyzetek

- ¹ Dietrich Bonhoeffer: *Schöpfung und Fall. Theologische Auslegung von Genesis 1-3*. Christian Kaiser Verlag, München, 1933.
- ² Első kiadás: Pest, 1854.
- ³ Diószegi Vilmos (szerk): *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 230. o.
- ⁴ Oscar Cullmann: *Krisztus és az idő. Az őskeresztyén idő- és történelemszemlélet*. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2000.
- ⁵ Könyvalakban: Dr. Szathmáry Sándor: *A reménység etikája. Halhatatlanság vagy (és) feltámadás*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990.
- ⁶ Idézi Heiko A. Oberman: *Luther – Man between God and the Devil*. Yale University Press, New Haven & London, 1989. 330. o.

SZEBIK IMRE

Közös küldetés – felelős együttműködés

Megalakult a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testülete (METT)

A Magyarországi Evangélikus Egyház 2001. évi május hó 9. napján tartott országos presbitériumi ülése úgy határozott, hogy megalakítja a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületét. Ennek a szervezetnek az örvendetes létrejötte Orosházán, 2001. augusztus 19-én ünnepélyes aláírással – ez idő szerint öt egyház, illetve szervezet – részvételével megtörtént.

Történelmi előzmények

1920. június 4-e nemcsak a magyar nemzet életében gyásznap, de a magyar evangélikusság történetében is. A trianoni ún. békeszerződés hatalmas veszteséget jelentett egyházunk szervezetében. Ha végre számba vesszük, miként csökkent a hazai lutheránia a század eleji 1 millió feletti létszámról napjaink 3–400 ezres egyházává, akkor válik nyilvánvalóvá Trianon egyházi következménye.

Elvesztettünk 20 egyházmegyét, 441 egyházközséget, 264 leánygyülekezetet, 430 fiókgyülekezetet, létszámában együttesen 656.576 evangélikus testvért.¹ A legújabb népszámlálási adat 302 ezer evangélikust tart nyilván fakultatív bevallás alapján. Ez az összlakosság 3,02%-a, a felekezeti hovatartozást megjelölők 4%-a.²

Szervezeti felépítettségünk az alábbiak szerint csonkult: elcsatoltak tőlünk 931 népiskolát, 8 polgári iskolát, 8 gimnáziumot, 2 teológiai főiskolát, 3 árvaházat, 5 kollégiumot (diákotthont) és 1 szeretetházat. Jóllehet, tudatában vagyunk annak, hogy a felsorolt gyülekezetek hívei általában nem magyar anyanyelvűek voltak, de évszázados hagyomány és összetartozás alapján tagolódtak be a magyar evangélikus egyház életébe és szervezetébe. Bár más ország többségében kényszerűségből vállalt önálló egyházába kerültek, sohasem feledkeztünk meg róluk sem imádságainkban, sem értük vállalt áldozatkészségben. Így spirituális összetartozásunk nem szakadt meg.

Hitünk azonos töltése, konfesszióink történelmi meghatározottsága és

diaszpóra szituációjának hasonlósága mindig elégséges közös témát adott gyűléseink programjaként éppen, mint a testvéri beszélgetések alkalmain.

Mely egyházak vállalták a METT szervezetében az összetartozás örömét?

A Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház

Történelmi háttér

Az Erdélyben élő magyarok egyik napról a másikra lettek nemzeti kisebbséggé szülőföldjükön 1918-at követően. Erdély Romániához való csatolásával evangélikus egyházakat kettős kisebbségi sors sújtotta, mely ma sincs másképpen. A nemzeti kisebbséghez való tartozás mellett a felekezeti kisebbségi sorssal is számolni kell.

A Romániában kb. 2 millióra becsült magyarság nagy része református vagy római katolikus. A kisebb létszámú unitárius egyház mellett az evangélikus egyház a legkisebb történelmi magyar egyház. Kb. 30 000 lelket számlálnak a magyar ajkú gyülekezetek, de hozzá tartozik az a mintegy 5000 fős szlovák anyanyelvű evangélikus közösség is, mely Nagylakon, illetve a környékén levő falvakban él, a magyar határ mentén, közel Békéscsabához.

A Brassóban és a Barcaságban élő gyülekezetek nagy többsége az erdélyi reformációval jött létre, gyökereik a 16. századig nyúlnak vissza. Akkoriban ezek a gyülekezetek az erdélyi szász egyházhoz tartoztak. A 19. század végén a magyar nyelvű gyülekezetek önálló magyar evangélikus egyházmegyeként szerveződtek és kinyilvánították a szász evangélikus egyháztól való függetlenségüket. Idővel ez az egyházmegye a Magyarországi Evangélikus Egyházhoz csatlakozott.

1918. után a Romániához csatolt részekben lévő magyar evangélikus gyülekezetek egyházkormányzás nélkül maradtak, így 1921-ben kénytelenek voltak egy önálló romániai evangélikus egyházba szerveződni. Így jött létre 1921-ben a Romániai Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház. Ezt az elnevezést az 1999-ben több, mint 50 év után először összeült Zsinat megváltoztatta. Jelenlegi elnevezésük: Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház.

A II. világháború idején a romániai norvég zsidómisszió munkája nyomán létrejött Bukarestben egy román ajkú evangélikus gyülekezet, amely mind a mai napig a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyházhoz tartozik. Világviszonylatban ez az egyetlen román ajkú evangélikus egyházközösség. Az egyház nyelvi, nemzeti sokszínűségét gazdagítja, hogy olyan városokban, falvakban, ahol az erdélyi szász evangélikus egyháznak nincsenek szervezett gyülekezetei, a hívek a magyar ajkú egyházhoz tartoznak, magyar evangélikus lelkészek lelkigondozzák őket – német nyelven. Ezzel magyarázható, hogy néhány évvel ezelőtt a Lutheránus Világszövetség (továbbiakban: LVSZ) égisze alatt létrejött a romániai szász és magyar evangélikus egyház közös Tartományi Tanácsa.

Az egyház *szolgálati nyelve* magyar, de a szlovák gyülekezetekben szlovák nyelven tartják az istentiszteleteket, a német ajkú gyülekezeteknek németül, míg az egyetlen román ajkú evangélikus gyülekezetben román nyelven hirdetik az igét, így szereve

érvényt annak a reformátori elvnek, hogy mindenki anyanyelvén hallgathassa Isten igéjét. Vegyes házasságok esetén a kétnyelvű szolgálat esketések és temetések alkalmával magától értetődő. Az *egyház liturgiáját* Luther *Német Misé-jének* (*Deutsche Messe*) mintájára készítették el a 20. század közepén, a liturgiai reform során. Megalkotója Járosi Andor néhai kolozsvári lelkész, teológiai tanár volt.

Külföldi egyházi kapcsolataik: tagegyháza az LVSZ-nek, az Egyházak Világtanácsának, az Európai Egyházak Konferenciájának. Több évtizedre tekint vissza kapcsolatuk a Gustav Adolf Egyesülettel, valamint a Martin Luther Szövetséggel. Testvéregyházi kapcsolatot tartanak fenn elsősorban a Magyarországi Evangélikus Egyházzal, a finnországi-, norvégiai-, dániai evangélikus egyházakkal. A Mecklenburgi Evangélikus Lutheránus Tartományi Egyházzal, valamint a norvégiai Borgi Lutheránus Egyházkerülettel szoros partnerkapcsolat alakult ki az elmúlt nyolc évben.

Az egyház felépítése: A kb. 35 000 egyháztag 39 anyaegyházközséghez tartozik, melyek három egyházmegyébe szerveződtek a hozzájuk tartozó két leányegyházközséggel, valamint a 116 nyilvántartott szórvánnyal együtt. A Brassói Evangélikus Egyházmegyéhez – Brassó központtal – tartozik 18 magyar és egy román ajkú gyülekezet. A Kolozsvári Evangélikus Egyházmegyéhez – Kolozsvár központtal – 15 magyar ajkú gyülekezet tartozik, míg a Nagylakon székelő Szlovák Evangélikus Egyházmegye 5 gyülekezetet foglal magában.

Egyházukban a zsinatpresbiteri elv érvényesül. Legfelsőbb fóruma és törvényalkotó testülete a zsinat. Minden szinten (egyházközség, egyházmegye, egyházkerület) a közgyűlés a döntéshozó, a presbitérium pedig a végrehajtó szerv. Minden szinten két személyből áll az elnökség: lelkész és nem-lelkész jellegű személyből (paritás elve).

A lelkészképzés 1948-tól a Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben folyik, ahol együtt tanulnak a református, evangélikus és unitárius hallgatók. Az intézetet három protestáns egyház négy egyházkerülete tartja fenn: az Erdélyi Református Egyházkerület, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, valamint a Romániai Unitárius Egyház.

A sok nehézség mellett, amelyekkel az egyháznak naponta meg kell küzdenie, örvendezésre is van okuk. Különös öröm, hogy az evangélikus ifjúság ragaszkodik egyházához – ez nem csak a templomlátogatásokban, ifjúsági munkában való részvételben nyilvánul meg, hanem a lelkészképzés területén is. Istennek hála – nem küszködnek lelkészhiánnyal, annak ellenére sem, hogy az elmúlt évek során 7 lelkész és 5 teológiai hallgató hagyta el egyházukat, új hazát és szolgálati helyet keresve az anyaországban.

Az Egyház vezetősége:

Mózes Árpád – püspök, Kolozsvár

Riedl Rudolf – egyetemes másodfelügyelő, Szatmárnémeti

Adorjáni Dezső Zoltán – főjegyző, püspökhelyettes, esperes, Brassó

Kiss Béla – esperes, Kolozsvár

Bálint Juraj – esperes, Nagylak

Daragus Endre – belmissziói előadó, Hosszúfalu-Alszeg

Kovács Erzsébet – előadó tanácsos, Kolozsvár

Floriánsics Annamária – külügyi titkár, Kolozsvár

Dr. Kovács Attila – e.i. rektor, Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai

Intézet professzora.³

A Vajdaságban élő Magyar Evangélikus Egyház

A trianoni határ megvonásával magyar, német és szlovák ajkú evangélikus egyházközségek kerültek az új államba, a királyi Jugoszláviába (a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba). Az 1918. esztendőben a királyság területén élő gyülekezetek egy Evangélikus Közösségbe tömörültek, amelynek legfőbb irányító szerve egy ún. „Közigazgatási Bizottság” volt. Székhelyül a Belgrádi Evangélikus Egyházközség lelkészi hivatalát jelölték ki. Ez a Közigazgatási Bizottság azt a megbízatást kapta, hogy szervezze meg az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyházat a királyi Jugoszláviában, mint az ott élő összevangélikusság egyházát nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül, és készítse el annak Alkotmányát. Az 1920. esztendőben az Evangélikus Közösségből kiváltak a szlovák ajkú evangélikus gyülekezetek és létrehozták saját esperességüket. A nem szlovák esperességek ezzel nem értettek egyet. Az 1921. június 30-án Stara Pazovaban (Ópázuán) megtartott egyházi zsinaton kikiáltották az önálló, független, nemzeti Szlovák Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházat a királyi Jugoszláviában, arra hivatkozva, hogy megőrizhessék nemzeti öntudatukat, anyanyelvüket, evangélikus hitüket.

A nem szláv, tehát német és magyar esperességek 1921. december 7-én Belgrádban megtartott értekezletén kimondták az eddigi Közigazgatási Bizottság megszűnését.

A Zsinat 1930. november 10-én ült össze Új Verbászon, és megalapította az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyházat, és elfogadta annak Alkotmányát és Szabályzatát. Ebbe az egyházba tartoztak a német és magyar ajkú esperességek és egyházközségek Szerbia és Vajdaság területén.

Tehát: A királyi Jugoszláviában két evangélikus egyház jött létre:

– a Szlovák Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház – csak a szlovák ajkú evangélikusság részére

– az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyház – a német és magyar ajkú evangélikusság részére, melyben két magyar esperesség is működött.

Mindkét evangélikus egyház önállóan élt és szolgált. 1921-ben vagonukat is megsztották.

1945-ben bekövetkezett a német ajkú lakosság kitelepítése. Ezzel egy csapásra megszűntek a német ajkú esperességek. Azok a német evangélikusok, akik mégis itt maradtak, a két magyar ajkú egyházmegyébe kapcsolódtak be, de az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyház nem szűnt meg létezni. Tovább élt és szolgált két magyar ajkú egyházmegyéje által. A Bácskai Egyházmegye székhelye Szabadka, és a Bánáti Egyházmegye székhelye Kikinda maradt a továbbiakban is. Megnevezése: Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház a Szerb Népköztársaság-

ban. 1955 óta a megnevezés: Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában – Vajdaságban, önálló tagegyháza lett az LVSZ-nek.

Az Ág. Hitv. Ev. Keresztyén Német Egyetemes Egyházhoz való tartozásával a magyar ajkú evangélikusság sorsa is megpecsételődött. A győztes szerb hatalom megtorlásul sorra lerombolta a német-magyar evangélikus templomokat és egyházi épületeket. A kizárólag német ajkú közösségek templomait mind megszüntették, lebontották vagy felrobbantották. Ugyanakkor – az említett okok miatt – egyetlen szlovák evangélikus templom sem szenvedett kárt. A német-magyar egyház lelkészeit is meghurcolták, kivétel nélkül hosszabb-rövidebb időre bebörtönözték őket. Ezekben az években következett be az egyház vagyonának részleges, vagy teljes államosítása. Emiatt az egyház elveszítette földjeinek, épületeinek, templomainak, árvaházainak, iskoláinak 80%-át.

Más veszély is fenyegette az egyházat. Ez pedig a szlovák evangélikus egyház hegemónikus törekvése volt. A hatvanas évek végéig a jugoszláv állam nem engedélyezte, hogy bárki is teológiai tanulmányok folytatására külföldre mehessen. A szlovák gyülekezetek Belgrádban, az ortodox teológiai fakultáson képeztek evangélikus lelkészeket. A magyar gyülekezetekből ezekben az évtizedekben senki nem kívánt teológiai tanulmányokat folytatni.

Az 1952. évben a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságban létrejött a Jugoszláviai Lutheránus Egyházak Szövetsége. A Szövetség Szabályzata szerint:

„A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság területén megalapított Lutheránus Egyházak Szövetsége négy Lutheránus Egyház szabad szövetsége: Szlovák Ev. Egyház, Ev. Egyház a Szlovén Népköztársaságban, Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház a Szerb Népköztársaságban és Ev. Egyház a Horvát Népköztársaságban és Bosznia-Hercegovinában, mely négy egyház közül egyik sem avatkozhat bele a másik egyház belügyeibe, és nem sérteti meg a másik egyház önállóságát.”

„Mind a négy tagegyház külön-külön tagja az LVSZ-nek.”

1967-ben a Szlovák Evangélikus Egyház akkori püspöke, dr. Jan Struharik október 18-án kelt levelében informálta az LVSZ Európa-titkárát, hogy a „Magyar Esperesség” a szlovák egyházhoz csatlakozott. Mindez a magyar ajkú evangélikus gyülekezetek megkérdezése nélkül történt. A Szlovák Evangélikus Egyház az LVSZ többszöri kérelmére sem tudott az információban szereplő „egyesülésről” dokumentumot bemutatni. A püspök az állami hatóságok előtt is „Magyar Esperesség”-ként tüntette fel az egyházat. Tudatosan eltörölte, megszüntette az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban elnevezést. Ebből világosan kitűnik, hogy az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban két egyházmegyéje és azok egyházközségei soha nem tartoztak jogilag a szlovák egyházhoz.

Az 1972. évtől, amikor az egyházközségek lelkipásztor nélkül maradtak, felolvasásos istentiszteletekkel (diakónusok szolgálatával) tartották fenn gyülekezeti életüket, ápolták anyanyelvüket és evangélikus hitüket. Lelkipásztori kisegítő szolgálatot a magyar református és római katolikus lelkészekről kaptak. A szlovák egyház lelkészei nem végeztek lelkészi szolgálatot a magyar és német ajkú gyülekezetekben. A magyar és német ajkú evangélikus gyülekezetek lelkészi és világi képviselői a Szlovák Evangé-

likus Egyház zsinatain soha nem vettek részt. Ez a tény hivatalos dokumentumokkal igazolható.

1978-tól elkezdődött az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház magára találási korszaka Szerbiában-Vajdaságban. Tanulmányaik befejezése után hazatértek az első végzett teológusok. Megkezdődhetett a lelki építkezés, a szétszéledt nyáj megkeresése, az újrakezdés.

A magyar és német evangélikusok a történelmi dokumentumok összegyűjtése után Szabadkán, 1998. május 17-én összehívott egyházi zsinaton visszaállították az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban jogfolytonosságát, az 1930. november 10-én Újverbáson elfogadott, és 1955-ben felújított egyházi Alkotmány és Szabályrendelet értelmében. Ezen a zsinaton a politikai változásoknak köszönhetően az Alkotmányt és a Szabályrendeletet megújították. Még ebben az évben, november 7-én egyházmegújító ünnepség és szuperintendensi iktatás történt több külföldi magyar püspök részvételével. Az ünnepségen részt vettek a szerbiai történelmi egyházak püspökei is.

A demokratikus változások után 2001 februárjában megalakult a Szerb Köztársaság új demokratikus kormánya, amely megvizsgálta az egyház történelmi okmányait, egyeztetette azt a levéltárakban lévő dokumentumokkal, és 2001. április 25-én visszaállította és kimondta az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban 1918-tól való történelmi jogfolytonosságát. A Szerb Köztársaság Hivatalos Lapjában 2001. július 27-én az egyház a Szerbiában elismert öt önálló, független keresztény történelmi egyház között nyert felsorolást. Ezek: Szerb Pravoszláv Egyház, Római Katolikus Egyház, Szlovák Evangélikus Egyház, Református Keresztyén Egyház, Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház.

A Szerb Köztársaság Vallásügyi és Oktatásügyi Minisztériuma bevezette a hitoktatást az állami elemi és középiskolák első osztályaiban. Ennek kapcsán megjelent a Szerb Köztársaság Oktatásügyi Hivatalos Lapja, amelyben megnevezik a hitoktatásra jogosult történelmi egyházakat és vallási közösségeket. A történelmi egyházak között szerepel itt is az Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház Szerbiában-Vajdaságban, önálló hitoktatási programmal és tankönyvekkel, amelyeket Magyarországról biztosítottak. A tankönyveket és tantervet a Vallásügyi és Oktatási Minisztérium elfogadta és hitelesítette.

A két esperesség gyülekezetei:

Bácskai Egyházmegye: (Dolinszky Márta esperes)

Szabadka, Bajsa, Óbecse, Kúla, Verbász, Zombor, Újvidék, Belgrád (2 templom), szórványok: Cservenka, Horgos, Palics, Szenttamás.

Bánáti Egyházmegye: (Dolinszky Árpád esperes, szuperintendens)

Kikinda, Újbecse, Nagybecskerek, Versec, Fehértemplom, Pancsova, Franzfeld, Lázárfalva.

Jelen pillanatban egy teológus tanul a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetemen, s 2002-ben két fiatal jelentkezett a hitoktatói szakra.

Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban napjainkban:

Istentiszteleteket tartanak minden vasár- és ünnepnap, bibliaórákat néhány gyülekezetben, hétközben. Egyházi hitoktatás, konfirmációi oktatás, vasárnapi iskola működik a gyülekezetekben, az állami iskolai hitoktatásban is részt vesznek.

A szabadkai gyülekezet ifjúsága játszóter-misszióval foglalkozik, ahonnan a vasárnapi iskolába gyűjtik a felekezeten kívüli gyermekeket.

2001 augusztusában megszervezték az első vajdasági magyar evangélikus sátortábort a Topolyai-tó partján, 10–14 évesek korosztálynak, a magyarországi Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának anyagi támogatásával, a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus hallgatóinak vezetésével.

A hosszú évek óta egész Vajdaság területén sugárzott magyar nyelvű rádiómissziós műsorokat – heti 120 percben – több állami rádió is közvetíti.

Ökumenikus kapcsolataik kiválóak valamennyi helyi történelmi egyházsal, a római katolikussal, a reformátussal egyaránt. Baráti, jó viszonyban vannak és együttműködnek a Szerb Ortodox Egyházsal és a Zsidó Hitközséggel is különböző rendezvények alkalmával.

Szabadka Város Önkormányzata anyagi támogatásával renoválják a helyi evangélikus templomot.

A Magyarországi Evangélikus Egyházsal sokrétű kötődés alakult ki. Testvérgyülekezeti kapcsolat jött létre Bajsa–Nagytarcsa és Szabadka–Szombathely között. Autóbuzs kirándulások alkalmával ismerkedtek Tótkomlós, Békéscsaba, Gyula, Budapest evangélikusságával. Több gyermek üdülhetett a Vajdaságból érkezve a Balatonnál.

Teológus hallgatók évek óta látogatják a vajdasági gyülekezeteket egyénileg és csoportosan is. Szabadkán, Bajsán, Kikindán bemutatták a Passiót, de gyülekezeti napokat is tartottak.

Az Evangélikus Missziói Központ (Budapest–Cinkota) szervezésében valósult meg az első vajdasági területi missziós nap Szabadkán. Hasonlóan jó kapcsolataik vannak a Finn Evangélikus Egyházsal és a Sanansaattajat rádiómisszióval.

Legnagyobb gondot a parókiák, templomok állapota jelenti. Ezeknek az épületeknek a felújítása meghaladja a helyi gyülekezetek anyagi erejét. A testvéregyházaknak és a világ evangélikusságának támogatása és hathatós segítsége szükséges ahhoz, hogy az önállósult egyház szolgálatát újult erővel végezhesse a szerbiai Vajdaságban.⁴

Az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia

A 19. század végén és a 20. század első felében hagyták el tömegesen hazánkat magyar állampolgárok, köztük evangélikus vallású híveink is. Így jöttek létre magyar ajkú lutheránus gyülekezetek az Amerikai Egyesült Államok és Kanada területén. Számuk 1956-ban tovább gyarapodott. Akkor 15 magyar és angol nyelvű gyülekezet élt a tengerentúlon (köztük: New Brunswik, Buffalo, Chicago, Kanadában: Montreal). Napjainkra ez a szám az elhalálozás és asszimilációs folyamat következtében háromra csökkent.

Közülük az első a Cleveland-nyugati Egyházközség, amelynek lelkésze egyházunk küldöttként Tamásyné Molnár Éva, akinek férje is segít a szolgálatban, egyetemi ta-

nulmányai mellett. Ma a legnagyobb magyar evangélikus közösség a tengerentúlon, szép templomával és parókiájával. Élő, eleven gyülekezeti programok, magyarságmegtartó összejövetelek jelzik a gyülekezet élni akarását, bár a fogyás jelei is jelentkeznek. Látogatásunk és közös szolgálatunk 1998 pünkösdjén feledhetetlen marad számunkra.

A Cleveland-keleti Egyházközség a város másik gyülekezete, amelynek vonzásköre a hívek elköltözése következtében csappan, jóllehet korábban ez a gyülekezet igen aktív lelki életet élt. Lelkésze Juhász Sheppert, aki igyekszik odaadással számon tartani fogyó lélekszámú gyülekezetét.

Végül a harmadik gyülekezet, amelyről szólnunk kell, a Kanadában élő Torontói Evangélikus Egyházközség. Gondozó lelkésze Bernhardt Béla ny. esperes, aki az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia elnöke is és gondos művességgel adja ki az *Erős Várunk* című kéthavonta megjelenő magyar nyelvű újságot. Valójában ez az újság fogja egybe a szétszórtságban élő magyar evangélikusokat ott, ahol nincs magyar nyelvű istentisztelet. Örömmre szolgált, hogy a torontói evangélikusok közösségével találkozhattam amerikai utunk alkalmával és szeretetük ma is él szívemben. Nem adhatjuk föl a szétszórta magyarsággal való összetartozás igényét. Az evangélium szolgálata pedig kötelez az anyanyelven tartott szolgálat lehetőség szerinti biztosítására.

Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkigondozók Munkaközössége, KÉMELM

A KÉMELM testvéri közösség, mely 1957-ben, Bécsben alakult. Célja az volt – az 1956-os szabadságharc után –, hogy a nyugati világban szétszóródott magyar evangélikusok pásztorolását megszervezze. A pár napos gyűlés ezt a határozatot fogadta el:

„A külföldön élő magyar származású evangélikus lelkészek és teológusok nyilatkozata:

Mint Krisztus egyházának az evangélium hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására elhívott szolgálói, és ezen szolgálatra készülő teológusok, 1957. március 3–5-én Bécsben tanácskozássra gyűlve, az Egyház Ura iránti hálával kijelentjük, hogy:

1) jövőbeli szolgálatunkat idegen földön is továbbra is felajánljuk a mi Urunknak, hogy az evangélium vigasztalását sokat szenvedett népünkhöz ma is elvihessük; ezért egyéni sorsunk jövő alakulását mindenben az evangélium ezen szolgálatának szükségleteihez irányítjuk.

2) egyházunk szolgálatát a menekültek között is az Ige tiszta hirdetésében és a szentségek Krisztus rendelése szerinti kiszolgáltatásában látjuk. Az evangélium ezen tisztasága érdekében Krisztus vigasztalásának üzenetét szükségszerűen elhatároljuk a menekült helyzetben kísértő minden hamis evangéliummal szemben, amely a meghalt és feltámadott Krisztusban való reménység evangéliuma helyett emberi, politikai vagy nemzeti álmokat és reményeket táplál. Egyházunk elsődleges feladatát abban látjuk, hogy a Krisztus evangéliumát ilyen kísértésekkel szemben is egyedüli reménységként hirdessük és valljuk, igehirdetésünkben pedig minden mástól óva intünk az ítéletre jövő Krisztus előtti felelősségünk alapján.

3) nem akarunk külön magyar menekült egyházat szervezni, hanem mindig készek vagyunk az adott körülmények között úgy szolgálni a hozzánk tartozókat, hogy azt mindenkor a helyi egyházi hatóságokkal összehangolva, Isten dicsőségére végezzük.”

Ennek alapján kezdte és folytatta mindenki a maga munkáját abban az országban, ahová Isten helyezte.

A KÉMELM vezetősége:

Elnök: Pátkai Róbert, London / Anglia

Ügyvezető elnök: Joób Olivér, Zürich / Svájc

Titkár: Gémes Pál, Schaffhausen / Németország

A KÉMELM munkaágai és annak felelős vezetői:

Útitárs – Magyar evangéliumi lap

Szerkesztőbizottság:

Cseri Gyula, Gießen / Németország

Glatz József, Hürth-Efferen / Németország

Terray László, Rade / Norvégia.

Szerkesztő: Gémes István

Koinonia – Teológiai Szaklap a KÉMELM kiadásában

Szerkesztő: Gémes István⁵

A Magyarországi Evangélikus Egyház

Töredezettségében is közel félmillió megkeresztelt evangélikussal számolhatunk, ha arra gondolunk, hogy felekezeti hovatartozásukat elhallgató és magukat felekezeten kívüli, netán ateista meggyőződésű állampolgárok között is szép számmal található valamely gyülekezetünkben megkeresztelt testvérünk. *A baptisatus sum* lutheri elve nem engedi meg, hogy egy megkereszteltről is lemondjunk, vagy megfeledekezzünk, ha látókörünkbe kerül. Éppen az elmúlt évtized jelzi, milyen sokan találtak vissza egy-egy gyülekezetünkbe vagy legalább az érdeklődés szintjén mennyien váltak nyitottá.

Szolgálatunk területe sokszorososan bővült a templom falain kívül. Oktatási tevékenységünket újrakezdjük óvodai, általános iskolai és gimnáziumi szinten. 10.000 diák 900 tanárral szolgálja iskolaügyünket. Szociális munkánk a szükségnek megfelelően sokszínűvé vált. Mintegy 30 intézményben 1.000 ágy várja a rászorulókat. Öregotthonaink mellett hajléktalanok menedéke, fogyatékos gyermekek és felnőttek intézményei, tanácsadás, nyugdíjas klubok segítik e sajátos szolgálatot. Megnyílt lelkészeink előtt a tábori és börtönlelkészi szolgálat, kórházaink igénylik a lelkészek istentisztelet-tartását és a betegek lelki gondozását.

Bővült és korlátok nélkülivé vált sajtó és kiadói tevékenységünk. Rendszeres szolgálatot végezhetünk a rádió hullámhosszán és a televízió képernyőjén. Ingtalanaink többségének természetbeni visszaadása vagy pénzbeli kártalanítása a szolgálatok külső feltételeit biztosítja, illetve anyagi háttérét erősíti.

Komoly kihívás hitoktatásunk szakmai feltételeinek biztosítása és a személyi állomány felkészítése e fontos munkára. Ezen a téren hosszú folyamat áll előttünk, ame-

lyet felelősen irányítani egyik legfontosabb feladatunk. 3 püspökségünk, 16 egyházmegyénk, Hittudományi Egyetemünk, 350 fős lelkeszi karunk tevékenységét kísérfje az egyház Urának gazdag áldása. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen 196 hallgató készül a lelkeszi vagy hittantanári pályára, a hallgatók 60%-a nő.

Gyűjteményeink, könyvtár, múzeum és levéltár múltat őrző munkája a jelent gazdagítja, s így a jövőt építi. E vázlatos áttekintés csupán jelezni kívánja, hogy miként tudja majd a hazai egyház a határaink mentén élő evangélikus egyházakat és a tengerentúl evangélikusságát magyarságukban, hitbéli épülésükben segíteni.

Akiket még várunk a METT soraiba

Jóllehet az öt aláíró egyház és egyházi szervezet feleleli a világon élő magyar evangélikusságot, mégis külön említjük a Dél-Szlovákiában élő magyar, vagy részben magyar nyelvű gyülekezeteket, akik saját elhatározásuk alapján csatlakozhatnak a METT szervezetéhez. Tudomásunk szerint közel 20 evangélikus gyülekezetben élnek magyar ajkú lutheránusok. Nagyobb közösséget képeznek Sajógömörön és filiáiban, valamint Rozsnyón és környékén. Kassán is rendszeresen van magyar nyelvű istentisztelet.

Nem feledkezhetünk meg a Horvátországban és Szlovéniában élő magyar evangélikusokról sem, akik általában kétnyelvű gyülekezetekben élnek. Várjuk jelentkezésüket.

Számon tartjuk a dél-amerikai magyar evangélikus gyülekezetek sorában a braziliai Sao Paulo és a venezuelai Caracas gyülekezetét. Tudomásunk van arról is, hogy Hefty László az argentinai Buenos Aires városában jelentős magyar közösséget hagyott hátra hirtelen halálával.

A skandináv fővárosok, Oslo, Stockholm és Koppenhága, valamint London magyar ajkú evangélikusai – bár fogyatkozó létszámmal, de – küzdenek fennmaradásukért.

A Szépfalusi István hirtelen halálával megüresedett bécsi lelkeszi állás betöltése rendkívül sürgős, hogy az ott élő magyar közösség jó mederben végezhesse tovább szolgálatát. Hazai egyházunk minden segítséget meg kíván adni a magyar nyelvű szolgálatok biztosítása érdekében.

A METT megállapodás teljes szövege

„Megállapodás a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületének megalakulásáról.

A Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE), a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház (RAHELE), az Á.H. Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában és Vajdaságban (AHEKESZ), a Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkészek Munkaközössége (KÉMELM), az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia (AMEK) attól a céltől vezérelve, hogy megerősödjének a magyar nyelvű evangélikusok közötti testvéri kapcsolatok, és egymást segítsék az egyházi szolgálat végzésében, a következőkben állapodtak meg:

1) Nevezett szervezetek létrehozzák a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületét

(METT), mely a MEE elnökségéből, a RAHELE elnökségéből, az AHEKESZ szuperintendenséből, az AMEK vezetőjéből, a KÉMELM elnökéből és titkárából, illetve a később csatlakozó egyházközségek képviselőiből áll.

2) A METT legalább két évente egyszer találkozik, hogy megbeszéljék a résztvevőket kölcsönösen érdeklő kérdéseket. A találkozások közötti időben pedig kölcsönösen tájékoztatják egymást egyházaik szolgálatairól.

3) A METT célkitűzései közül kiemelten fontos az, hogyan tudja a Magyarországi Evangélikus Egyház mint a legnagyobb magyar evangélikus közösség támogatni

a) olyan lelkészek képzését, akik a trianoni határon kívül végeznének evangélikus lelkészi szolgálatot, vagy

b) lelkészek ideiglenes kiküldését ott végzendő szolgálatra.

4) A METT hangsúlyozottan ajánlja, hogy a határon túli minden magyar evangélikus közösségnek legyen a MEE-hoz tartozó testvérgyülekezete élő kapcsolattartással.

5) A METT a továbbiakban minden magyar nyelvű evangélikus-lutheránus közösséget szívesen lát tagjai között, és hívja őket sorai közé.

Kísérje Isten áldása a most megalakuló Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületének jövőbeni szolgálatát!

Orosháza, 2001. augusztus 18.

Szezik Imre elnök-püspök, MEE

Mózes Árpád püspök, RAHELE

Dolinszky Árpád szuperintendens, AHEKESZ

Gémes Pál lelkész, KÉMELM

Dr. Pósfay György lelkész, az AMEK megbízásából”

Hazánk az Európai Unió ajtaján dörömböl, hogy mielőbb fölvegyék a közösség tagjai sorába. Az új gazdasági és politikai adottságok új régiók létrejöttét is lehetővé teszik, amelyek átívelnek a határokon. A lelki-, szellemi összetartozás, a nyelvi kultúra ápolása új lehetőségeket kínál az egyházak számára is. Őszintén reméljük, hogy az egyre erősödő magyar identitástudat igényli az anyanyelvi evangéliumhirdetést határainkon túl is. Így járulhat hozzá az egyház a felekezeti hovatartozás jegyében a magyarság nyelvi és tudományos kultúrájának megőrzéséhez szerte a világon.

Jegyzetek

¹ Kapy Béla: *Kegyelem és élet*. II. kötet. Győr, 1940., 273. o.

² *Magyar statisztikai évkönyv*. Budapest, 2002.

³ Mózes Árpád kolozsvári püspök kézírata alapján (Erdély)

⁴ Dolinszky Árpád vajdasági szuperintendens közlése nyomán (Vajdaság)

⁵ Gémes Pál schaffhauseni lelkész közlése nyomán (KÉMELM)

Az evangélikus tanítóképzés alakulása a sajtó tükrében

Az evangélikus felekezet a kezdetektől fogva fontosnak tartotta az oktatást, és mindenkor a templommal egyenrangúnak tekintette az iskolát. Ennek ellenére a tanítóképzés csak fokozatosan, hosszadalmas előkészületek után, állandóan változva, átalakulva valósult meg.

Kezdetben még összemosódik a lelkészi és a tanítói hivatás. A szószékhez vezető út általában a katedrán keresztül vezetett és a későbbi lelkészek több-kevesebb ideig – a lelkészi állásra történő meghívásukig – általában tanítóként tevékenykedtek. A kvalifikált, sokszor külföldön tanult teológusok mellett, az alsófokú oktatásban megtalálhatók az alig képzett iskolamesterek is. A tanítóképzés fontosságát már korán, az 1790-es években felismerték, de különböző ideiglenes megoldások után, csak az 1850-es években jönnek létre evangélikus tanítóképző intézetek. Ezen intézmények azután szinte töretlenül fejlődnek Trianonig, amikor a hitfelekezetek közül az evangélikusokat éri a legnagyobb veszteségek. Így érthető, hogy a kényszerű költözködések és az újjáalakulás nehézségei miatt az evangélikus tanítóképzés már sohasem nyeri vissza régi fényét, de létezik. Időközben – a kor követelményeinek megfelelően – elkezdődik, és jó eredményekkel zajlik a tanítónők képzése. De a megpróbáltatásoknak még nincs vége a második világháború utáni államosítás (1948. július 16.) azután egyik napról a másikra, végleg (?) megszünteti a nemes hagyományokkal rendelkező evangélikus tanítóképzést.

Jelen dolgozat célkitűzése ezen átalakulási folyamat főbb jellemzőinek bemutatása, érzékeltetése. A téma minden vonatkozásának tételes kifejtése helyett inkább az evangélikus jellegzetességek bemutatására és ezzel párhuzamosan egy-egy intézmény életének megismerésére nyílik lehetőség.

A szervezett tanítóképzést megelőző időszak

A reformáció után még jó ideig nem létezett külön tanítói és tanári rend az evangélikus oktatásban. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne lettek volna iskolák. Sőt éppen ellenkezőleg, minden új gyülekezet a templom után, vagy azzal párhuzamosan hozzáfogott az „iskolaház” alapjainak lerakásához.

A tanítást ellátó személyek tekintetében sajátos kettősség tapasztalható: a külföldről hazatért, korszerű tudással rendelkező lelkészek mellett, a kézműves, iparos tevé-

kenységük kiegészítéseként tanítást is vállaló iskolamesterekről emlékeznek meg a korabeli kiadványok. A korai időszakban – a jelentős pedagógiai tevékenységet is végzők közül – említést érdemelnek a következők:¹

Erdősi János (1504–?) – mestere még Rotterdami Erasmus volt. Járt Wittenbergben is, a Sárvár melletti Ujszigeten nyomdászként, tanítóként, bibliafordítóként, nyelvész-ként és költőként szolgálja a reformáció ügyét. Később a bécsi egyetem tanára lesz.

Stöckel Lénárd (1510–1560) Melanchthon személyes barátja és nyolc évig tanító Eisenbenben. Hazatérése után Bártfán – melanchthoni mintára – elsőként alapít iskolát.

Ladivér Illés (1633–1686) zsolnai, majd bártfai rektor. Comenius elveinek hirdetője.

Az Eperjesen tanító *Czabány Izsák* Arisztotelészre építve már az atomokról értekezik. Tanártársa, az ugyanitt tanító *Bayer János*, pedig Bacon gondolataival ismerteti meg az érdeklődőket.

A pietizmus kezdetével hazánkban is élénk pedagógiai tevékenység bontakozik ki. Ennek legfontosabb magyar képviselői a győri konrektor *Bárány György* (1682–1757), aki le is fordította Francke: *Oktatás a gyermeknevelésről* című pedagógiai írását; számos monográfia, tanulmány foglalkozik részletezően a híres pozsonyi iskolaszervező és történész *Bél Mátyás* (1684–1749) munkásságával; nincsenek ugyan közvetlen kapcsolatban a pietizmussal, de jelentős a Sopronban tanító *Kövesdi Pál* és *Ribini János* munkássága is.

A bizonytalan és a gyengén jövedelmező tanítói állást az esetek többségében csak addig vállalták a lelkészek, ameddig valamelyik közösség meg nem hívta őket a jobban jövedelmező és elismertebb papi állásra. A lelkészi tevékenység vonzerejét az is növelte, hogy itt a járandóság egy részét természetben fizették és ez nagyobb védettséget jelentett a pénzromlással szemben.

A szemléltetés kedvéért érdemes néhány életrajzot is tanulmányozni, különös tekintettel arra, hogyan történik a lelkészi és a tanítói hivatás közötti váltás. Tessedik Sámuel szarvasi lelkész például mindkét feladatot ellátta. Bírálói szemére is vetik a lelkészi feladatok háttérbe szorítását. A vasárnapi igehirdetésbe szőtt felvilágosító jellegű ismeretek helyett „konkrétabb” bibliamagyarázatot várnak el tőle. A tanítói és a lelkészi hivatás együttes betöltése mellett további változatok léteznek, előfordul a tanítói pálya tisztviselői, vagy más közigazgatási munkára való cseréje. Werner György, az eperjesi iskola kiváló tanára városi jegyző lesz², vagy az ugyancsak eperjesi Bocatius Jánost Kassára hívják városi jegyzőnek, majd bírónak.

Gyakran előfordul, hogy a külföldről hazatért ifjú valamelyik előkelő főúrnál házi nevelői állást vállal. Ez számos előnnyel jár: a társasági viselkedés szabályainak megtanulása mellett lehetőséget nyújt a gazdag főúri magánkönyvtárak használatára, és nem elhanyagolható szempont az sem, hogy megfelelő kapcsolatokat biztosít a későbbi elhelyezkedéshez. Faluhelyen és az alsófokú oktatásban nem voltak ilyen magas szintű igények, sokszor minden képesítés nélküli, írni-olvasni tudó mesteremberek – kiegészítő tevékenységként – oktatási feladatokat láttak el. Az ilyen iskolamesterek közé sokszor méltatlan emberek is bekerültek, ahogy ez a fegyelmi vétségeket tárgyaló jegyzőkönyvekből tudható.³

Az eddigi felsorolás és az említettek munkásságának elemzése jól mutatja, hogy a reformációt követő időszakban Magyarország közvetlen, élő kapcsolatban van a „nyugati világgal”, amikor csekély időbeli eltolódással nálunk is megjelennek a legújabb tudományos elképzelések; a peregrinációból hazatértek többnyire a német hatás közvetítői, de megjelenik a holland, illetve kisebb mértékben az angol hatás is;

- a külföldről hazatért lelkészek amint lehet, hozzákezdenek a külhoni tapasztalatok hazai átültetéséhez;

- a legtöbben nemcsak egy szaktudomány művelői, hanem számos, különböző szakterületeik ismerői, sőt az egyes mesterségek gyakorlati fogásai iránt is nyitottak;

- a hazatérők mindig felvállalják a nem kis terhet jelentő szervezői feladatokat és a pénzügyi források megteremtését;

- értelemszerűen az így létrejött intézmények nem voltak tartósak, a pénzügyi és a személyi körülményektől függően, időnként beszüntették a működésüket, vagy éppenséggel újjáalakultak; ennek megfelelően a teljesítményük is rendkívül egyenetlen, virágzó periódusok váltakoznak stagnáló, vagy éppen visszaeső időszakokkal, attól függően, hogy éppen kit sikerült tanítónak megnyerni.

A tanítóképzés megoldása felé vezető úton újabb lépést jelentenek az 1707-es rózsahegyzi zsinat döntései. Az itt felszólaló eperjesi Szirmay Miklós utal arra, hogy a tanári pálya iránt érdeklődő ifjak néhány évig szerezenek gyakorlati tapasztalatokat a gimnáziumban, ezután menjenek külföldre tanulni, és csak ennek befejeztével tegyenek képesítő vizsgát.⁴

1769-ben, a Pesten tartott kerületi felügyelői értekezleten már szóba került, hogy a pozsonyi, a soproni, az eperjesi és a késmárki főiskola rektorai és professzorai a lelkészekkel egyenlő rangba helyeztessenek.

Felhívták a figyelmet a tanári pálya iránt érdeklődők gondos kiválasztására és fokozott támogatásukra. Ha közülük valaki külföldi akadémiákra menne tanulni, akkor még egyszer akkora ösztöndíjat kellene neki adni, mint a teológusoknak. Sajnos ez a nagylelkű javaslat csak terv maradt!

Időközben a jó szervezőképességű és nagy tenni akarású Tessedik Sámuel volt az, aki igényes elméleti előkészületek – a filantrópok intézményeinek alapos tanulmányozása – után, 1780-ban Szarvason iskolát alapított. A (nép)tanítók teljes képzését ugyan még ő sem tudta felvállalni, de a magasabb évfolyamba járó gyakornokoknak, szeminaristáknak a reális és gyakorlati tárgyak mellett neveléstani alapismereteket is nyújtott.

A neohumanista hatások érvényesítésére törekvő Schedius Lajos is felismeri a tanítóképzés fontosságát. 1806-os tantervi javaslatában már kitér erre a kérdésre. Úgy véli, hogy a négy polgári osztályt és a líceum pedagógiai tanfolyamát elvégzett tanulók már taníthatnának a polgári iskola első három osztályában, a pedagógia tanárának felügyelete mellett. Elképzelése szerint ez lett volna egy későbbi tanítóképző szeminárium alapja.

Főleg a szomszédos települések tanító szükségletének biztosítására 1773-ban oktatási intézmény létesül Harkán, majd 1806-ban tartósabb alapításra kerül sor Sárszentlőrincen. Itt a három osztályos latin iskola (schola trivialis) tárgyai közé – a leendő tanítók, vagy inkább kántorok számára – felvették az éneket, a szépírást, a helyesírást és a magasabb számtan tanítását. Ebben az iskolában tanult 1831/32-ben és 1833-ban

Petőfi Sándor. 1853-ban az iskolát áthelyezik Bonyhádra, de itt már nem jelenik meg a tanítóképzés.

A korai – intézményesülés előtti kezdeményezésekből – látható, hogy minden esperség és kerület még külön-külön, önállóan igyekszik megoldani a tanító, vagy pontosabban fogalmazva a kántorok képzését.

Az intézményesített tanítóképzés megvalósulása

1820 körül már egyre halaszthatatlanabbá vált a tanítóképzés intézményes megoldása. Végül 1829-ben, Sopronban az evangélikus főiskola részeként Szabó József főiskolai tanárt és a gyülekezet orgonistáját bízták meg a tanítóképzés megszervezésével. Ez a kezdetleges képzés megmaradt egészen 1853-ig, amikor is a dinamikus Pálffy József kezdetett hozzá egy igazi tanítóképző létesítéséhez.

Talán nem érdektelen – főként a lelkészi–tanári munka váltakozásának tanulmányozása kedvéért – Pálffy József életútjának vázlatos áttekintése.⁵ Pálffy 1812-ben született, tanulmányait Sopronban kezdi, kapcsolatba kerül Kis Jánossal és a Magyar Társasággal. A hagyományos németországi tanulmányokra már nincs lehetősége, mert 1819-től fogva ettől eltiltották a protestánsokat. A bécsi egyetemen tanul teológiát, majd 1834–36 között Zay Károlynál lesz nevelő. 1836-ban a révkomáromi gyülekezet meghívja káplán-professzornak. Feladata a latin iskolára előkészülők oktatása. 1839-ben már Mentshelyen találjuk az ottani gyülekezet lelkészeként. Itt köt házasságot, és 1841-ben már Sopronban a gimnázium szintaxis professzora. 1842-ben búcsút mond a tanításnak és Nagy-Geresden lesz lelkész, egészen 1853-ig. Ekkor ismét Sopronba kerül és tizenhat évig, haláláig itt marad. Pálffy József vázlatos életrajza is jól példázza az előző részben bemutatott jellegzetességeket, legfőképpen pedig a tanári és a lelkészi tevékenység váltogatását.

A tanítóképzéssel kapcsolatban az 1853-as soproni szabályzat a következőképpen intézkedik: „Az iskolatanítói seminárium célja az egyházkerület számára ügyes iskolatanítókat nevelni. Ide oly ifjak vétetnek fel, kik a négy algymnasiumi osztályt elvégezték, s iskolatanítói pályára készülnek. A seminarium 3 évi tanfolyamra oszlik. Növe. 1-évei meghatározott számmal ingyen vétetnek fel a tápintézetbe, s a harmadik évi tanfolyamban tandíjat sem fizetnek; ezért azonban kötelesek a magyar isteni szolgálat alkalmával a karéneken részt venni s az ügyesebbek közülök az algymnasiumbeli növendékeket a szépírában s gymnastikában gyakorolni.”

Kezdetben Pálffy még csak úgy tudta a tanítóképzést – 9 növendékkel – elindítani, hogy a növendékek felmentést kaptak görög nyelvből és helyette neveléstant, katechézist és zenét tanultak. Az 1854-es tanévtől a tanítóképzés rendje a következőképpen alakul: Az *első tanfolyam* két évig tart. A növendékek a görög nyelv kivételével minden tárgyat együtt tanulnak az algimnázium 3–4. osztályával, és kiegészítésként heti 6 órában éneket, kottairást és olvasást, zongorázást, valamint heti két órában szépírást és fejbeli számolást tanulnak.

A *második tanfolyam* szintén két évig tart. A növendékek a gimnázium 5–6. osztályát

magántanulóként hallgatják. Folytatják a korábbi tárgyak tanulását. Kiegészítésként az „iskolamesteri alkalmazástan”, a katechetika, a hegedű és a rajz tanulása jelenik meg. A *harmadik tanfolyam* egy évig tart, és heti 12 óra gyakorló tanításból áll. Folytatódik a zene- és rajztanulás – kiegészülve az orgonálással, megjelenik a kertészeti munkák gyakorlása.

A tanítóképző létrehozásáról szóló dokumentumok tartalmi elemzése arról tanúskodik, hogy feltűnően sokat – a terjedelem majdnem 3/4 részében – a pénzügyi finanszírozás kérdéseivel foglalkoznak. Az önfenntartó evangélikus oktatásnál ez minden alapítás kiindulópontja, és ebből adódóan a működésre és a szervezeti formára döntő hatással van.

A szervezeti forma egyfajta zárt rendszer jelleget ölt, ahol az ok-okozati összefüggések rögtön anyagi vonzattal együtt jelennek meg. Ilyen szabályok például a következők: ha az egyházkerületnek tanítóra van szüksége, akkor évi 60 koronát befizet a képezde fenntartásra, és így egyúttal jogot nyer egy növendék küldésére. Esetleg alapítványokról, egyesületekről és más stabil támogatási formáról gondoskodnak, ennek segítségével tudják megoldani a tanárok fizetését (ez kezdetben 1 főállású tanárt és több óraadót jelent).

Az evangélikus lelkület fontos része a mértéktartás, a jó arányérzék. Ez jól megfigyelhető a tanulóktól beszédett tandíjon: 1859-ben a fenntartási költség növendékeként már 96 korona; az egész díjat azonban csak a növendékek fele fizeti, a másik fele három csoportra osztható: egyesek 64 koronát, mások 32 koronát, és hét növendék semmit sem fizet. A szűkös anyagi lehetőségek ellenére nem jellemző a garasoskodás; az alapítás idején három tanárt (Kolbenheyer Mórt, Király József Pált és Pálffy Józsefet) németországi tanulmányútra küldenek; a taneszközök beszerzésekor egyszerre tíz zongorát (!) vásárolnak. Említést érdemel az intézmény alapításához nyújtott jelentős külföldi segítség: Vajon mi vezérelte Murmann Péter bécsi bankárt, vagy a lipcsei Gusztáv Adolf Egyesületet hogy 3.000–3.000 koronával járuljanak hozzá a magyar evangélikus tanítóképzés megvalósításához?

Összegezve a pénzügyi finanszírozás megvalósításából kiolvasható tendenciákat, megállapítható, hogy ez a zárt rendszer – a pénzügyi helyzetből adódó gyors visszacsatolás révén – igen gyorsan és hatékonyan reagál a környezeti kihívásokra. Mindez pontosan ellentétes a nagy konzisztóriumok működésével, ahol a közös megegyezés szükségessége miatt rendkívüli módon elhúzódik a döntési folyamat. A gazdasági szükségszerűség gyorsító hatása és a demokratikus mozzanatok lassító befolyása létrehozza az egyensúlyt, ez biztosítja a kiegyensúlyozott működést.

Érdekes lehet az ilyen módon előkészített pedagógiai tevékenység tartalmi elemeinek a vizsgálata, mindez jelenti:

- 1) a különböző óratervek összehasonlítását,
- 2) a tanárok szerepével, megbecsülésével kapcsolatos rendelkezések tanulmányozását,
- 3) a taneszközök, tankönyvek elemzését, és
- 4) a gyakorlóiskola működésének bemutatását.

Az 1874. évi általános óratervezet					
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	Heti óraszám tanárra nézve
1.	Vallástan és katechisatió	2	2	2	4
2.	Neveléstani tárgyak				
	a) Neveléstan	-	-	2	10
	b) Oktatástan	-	2	-	
	c) Tanítási gyakorlatok	-	-	4	
	d) Neveléstörténelem	-	-	2	
3.	Magyar nyelv és irodalom	3	2	2	7
4.	Német nyelv és irodalom				
	Nem németajkúaknak	2	2	2	6
	Németajkúaknak	2	2	2	
5.	Mennyiségtan				
	a) Számtan	2	2	1	7
	b) Mértan	-	-	2	
6.	Földrajz és történelem	5	5	-	5
7.	Természettudományok	4	4	-	4
	Mezőgazdaszat	-	-	1	1
8.	Művészeti tárgyak				
	a) Ének	2	1	-	4
	b) Karének	1	1	1	
	c) Zongora és orgona	2	2	1	7
	d) Zeneszerkesztés	-	2	1	3
	e) Hegedű	2	1	1	4
	f) Rajz	2	2	2	4
	g) Szépírás	1	1	1	1
	h) Gyorsírás	2	2	-	2
9.	Testgyakorlat	2	2	2	2
	Heti órák összege a tanulók számára	32	33	27	71

A különböző óratervek összehasonlítása

A három általános óratervezet – az 1874-es, az 1884-es és az 1907-es – jó kiindulási anyagot nyújt az elemzéshez.

Az 1874. évi óratervezet értelemszerűen a vallástanal kezdődik és ezt rögtön a pedagógiai tárgyak követik. Az első évben, amikor a tanítójelöltek még csak közelednek a tanítói hivatáshoz, bátran elhagyják a neveléstant, második évben a jól megragadható oktatástan-

Az 1884. évi általános óraterv						
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	Tanári óraszám
1.	Vallás	3	3	4	4	7
2.	Neveléstani tárgyak					
	a) elmélet	2	3	2	1	8
	b) gyakorlat	2	2	2	10(12)	3
3.	Magyar nyelv	4	3	2	2	11
4.	Német nyelv (a német és a nem német ajkúak megosztva)	2-2	2-2	2-2	2-2	8
5.	Mennyiségtan	3	2	3	1	10
6.	Történelmi tárgyak	3	2	2	2	4
7.	Természettuds. Tárgyak					
	a) term.rajz és vegytan	2	2	2	2	4
	b) kertészet			1	1	1
8.	Ének és zene					
	a) énektan, egyh. énekek	1	1	1	-	1
	b) karének	2	2	2	2	2
	c) zongora és orgona	3-3	3	2	1	11
	d) hegedű	2	1	2	2	4
9.	Rajz és szépírás	2	2	1	-	3
10.	Testgyakorlat, tűzoltás	2	2	2	2	2
11.	Háziipar	2	2	2	1	7
	Heti órák összege	34	33	32	33 (35)	86

nal foglalkoznak, a harmadik évre a tanítási gyakorlattal párhuzamosan tanítanak neveléstant és neveléstörténetet. Így az utolsó évben pedagógiával foglalkoznak a legtöbbet, összesen heti 8 órát, ami jelentős időtartam a heti 27 óra tanulmányi időszakból.

A fennmaradt dokumentumok alapján lehetőség van egy tíz évvel későbbi óraterv tanulmányozására.

A legfontosabb változás a mintegy tíz évvel korábbi óratervhez képest, hogy megnőtt a képzési idő, mégpedig egy egész évvel. Ez magától értetődően egészen más tananyag elrendezést tesz lehetővé. A 4. évben egyébként domináns szerepe van a tanítási gyakorlatnak, heti 10–12 óra. Új mozzanat a természettudományon belül a vegytan kiemelése, valamint a praktikus, gyakorlatias ismeretek megjelenése, pl. háziipar, tűzoltás.

További megjegyzések az óratervekkel kapcsolatban:

- A vallástani órák száma folyamatosan nő, az utolsó óratervben már vallástani gyakorlat is van.
- A neveléstani kezdetben a klasszikus felosztást követi: oktatástani, neveléstani,

Az 1907. évi általános óraterv						
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	Tanári óraszám
1.	Vallási tárgyak					
	a) elmélet	3	2	3	3	8
	b) gyakorlat	-	-	1	-	1
2.	Neveléstudományi tárgyak					
	a) elmélet	2	3	2	2	9
	b) gyakorlat	-	-	2	11	28
3.	Magyar nyelv és irodalom	4	4	3	3	14
4.	Német nyelv	2	2	2	2	8
5.	Mennyiségtan	3	3	2	2	10
6.	Földrajz	2	2	2	-	6
7.	Történelem	3	3	2	-	8
8.	Alkotmánytan	-	-	-	2	2
9.	Természettudományi tárgyak					
	a) természetrajz és kémia	2	2	3	-	7
	b) természettan	-	-	2	2	4
	c) gazdaságtan	-	1	2	2	5
10.	Ének és zene					
	a) ének-és zenetan	1	1	1	-	3
	b) karének	-	2	2	2	2
	c) zongora és orgona	3(2)	2	2	1	8
	d) zeneszerkesztés	-	-	1	1	1
	e) hegedű	2	1	1	1	5
	f) zenekar (fakultatív)	1	1	1	1	1
11.	Rajzolás és szépírás	3	3	1	1	8
12.	Testgyakorlatok	3	3	1	1	4
13.	Kézügyesség	-	1	1	2	4
	Heti órák összesen	32	35	38	40	147

neveléstörténelem és neveléstani gyakorlatok a sorrend. Később az elméleti órák számában nincs jelentős változás, de jelentősen több a gyakorlat: a kezdeti heti 4 óra helyett 12–13 órára növekszik.

- A nemzeti jelleg erősödése miatt a magyar nyelv óraszámja fokozatosan nő, a német nyelv tanulására fordított idő pedig változatlan marad.

- A számtant és mértant is jelentő mennyiségtan oktatása egyre fontosabbá válik.

- A korai időszakban még összevontan tanított történelem és földrajz különválik, sőt további tárgyak jelennek meg – tükrözve a megváltozott társadalmi szükségletet –, pl. alkotmánytan.

- A természettudományi tárgyak oktatása egyre differenciáltabbá válik, a természetrajz és a vegytan önálló megjelenése mellett gazdaságtani ismereteket is tanítanak. Fokozatosan bővül a mezőgazdasági és a kertészeti ismeretek oktatása. Önálló tanfolyamként jelenik meg a kertészeti ismeretek, a szőlészet, a gyümölcsfaoltás, valamint a selyemtermesztés és a háziipari ismeretek oktatása. Szervezetileg érdekes ennek a megvalósítása: a szekszárdi felügyelő tanfolyamot tart a selyemtermesztésről, a méhészet oktatására pedig „méhészeti vándortanítót” hívnak meg. A mezőgazdasági ismeretek előtérbe kerülése a képzés során a tanító helyi, az adott faluközösség fejlődését személyes példamutatással alakító szerepére utal.

- A művészeti nevelés kiemelt területe az ének, a karének, a zongora, az orgona és esetenként a hegedű tanítása. A gyülekezetek számára rendkívül fontos volt a zeneileg jól képzett, szép hangú kántortanító. A művészi nevelés kiegészül még rajz, szép- és gyorsírás oktatással. A képzési idő közel 1/3 részét fordítják művészeti nevelésre.

Az óratervek összehasonlítása, elemzése plasztikusan mutatja a falusi társadalomban vezető, felvilágosító szerepű – a neveléstanban, mezőgazdasági és háziipari ismeretekben, valamint a művészetben is jártas – (nép)tanító, igényes képzésének lépésről-lépésre, a társadalom aktuális igényei és lehetőségei által meghatározott megvalósulását.

A tanítók-tanárok szerepével, megbecslésével kapcsolatos rendelkezések

Az evangélikus nevelés kialakulásától kezdve meghatározó szerepet tulajdonít a tanítói-tanári személyiségnek, és az iskola legfontosabb „hatótényezőjének” tartja. Ennek megfelelően – ezt szem előtt tartva – alakulnak, formálódnak a tanítókra vonatkozó rendelkezések. Ez azért fontos, mert ezeket nem a pillanatnyi érdekek, lehetőségek befolyásolják, ami bizonytalansághoz és nyugtalan lelkiállapothoz vezetne, hanem a tanári személyiség kitüntetett fontosságának a tudata hatja át az összes rendelkezést.

Mindez az intézkedések olyan egymásra épülő rendszerét jelenti, amelyek szerint a legfontosabb teendők írásban, vagy az íratlan hagyomány által vannak szabályozva. A teljesség igénye nélkül ez a következő mozzanatokat jelentheti: a tanítójelölt kiválasztását, a taníttatás költségeinek biztosítását, a külföldi tanulás költségeinek előteremtését, a tanító vagy a tanár meghívását, választását, az előrelépés fokozatainak meghatározását a tanítói-tanári pályán és az ennek megfelelő természetbeni és pénzbeli javadalmazási rend kidolgozását, a tanítóval kapcsolatos kinyilvánított és latens elvárások rendszerét, a tanító jutalmazásának, elismerésének, szükség esetén fegyelmi felelősségre vonásának problémakörét. A tanári elismerés szép példája az evangélikus egyházban: a kiváló tanárok arcképének megfestetése és a díszteremben történő elhelyezése, valamint a nyugállományba helyezett, vagy megbetegedett tanárokról való gondoskodás.

A soproni iskola gyakorlatából a tanárokat illetően két jellegzetesség érdemel említést:

- 1) a tanítóképzést kezdetben 1 főállású tanár és számos óraadó jelentette, de 1906-ban is csak 6 főállású tanárral oldották meg a tanítóképzést;
- 2) a tanárok sohasem csak a szó szoros értelmében vett tanítással foglalkoztak, ha-

nem legalább annyi, vagy még több időt szenteltek a tanítás feltételeinek, pénzügyi lehetőségeinek megteremtésére.

Az igazgatók szintjén ez alapítványi és más pénzforrások megszerzését jelenti, de szaktanári szinten is minimum a szertár és könyvtár működtetéséhez szükséges gazdasági alapok megteremtését várják el. Sok esetben tapasztalható, hogy a tanító, a tanár nem megkapja, hanem megteremti az igényesebb működés feltételeit.

A használatos tankönyvek, taneszközök kérdése

A kérdésnek két vetülete van: az egyik a kialakuló népiskolában használatos tankönyvekre és taneszközökre vonatkozik, a másik pedig a tanítóképzéshez szükséges kiadványokat érinti.

A népiskolai tankönyvek – főleg az ABC-s könyvek – kialakulásával, azok tartalmi sajátosságaival kimerítően foglalkozik a szakirodalom. A tanítóképzés korai időszakában még nem álltak rendelkezésre megfelelő tankönyvek a neveléstan tanítására. Kezdetben főleg a külföldön tanult tanárok szóbeli előadása, ennek diktálás útján történő lejegyzése és az erről való beszélgetés képezte a pedagógiai tárgyak oktatásának nyersanyagát. Alkalmoszerűen használták a német szakirodalomból fordított kiadványokat, például Bárány György és mások fordításában.

Örvendetes, hogy a tanítóképzők létesítésével párhuzamosan elkezdődik a neveléstan irodalom gyarapodása. Az útmutató jellegű tantervek mellett megjelenik a népiskolai tanítók munkáját szabályozó utasítás. Ilyen például Pálffy József: *Utasítás evangélikus népiskolai tanítók számára* (Pest, 1861.) című munkája. A 80 fejezetből álló mű három fő részből áll: 1. a népiskola és a népiskolai tanító feladata, 2. a népiskolai oktatás tartalma és 3. a népiskolai nevelés kérdései.

A taneszközök az evangélikus oktatás során mindvégig kiemelten fontosak. A megfelelően képzett tanító után a legfontosabb tényezőt jelentik az oktatás sikeressége érdekében, ezért a gyülekezetek sokszor erejükön felül költöttek könyvek, térképek beszerzésére és a szertárak berendezésére. A taneszközök biztosításánál az öntevékenységet sem hanyagolták el; számos esetben készítettek herbáriumokat, ásványtani és éremtani gyűjteményeket. Alkalmanként előírták, hogy a szünidőről illik mindenkinek valamiféle „természeti érdekességet” magával hoznia, és azt a szertár számára leadni. A taneszközök biztosítása szorosan összekapcsolódott az önképzőkörök működésével, hiszen a szertárak rendezése, bővítése és az elmélyültebb tanulói foglalkoztatás ehhez, az oktatást szervesen kiegészítő tevékenységhez kapcsolódott.

A gyakorlóiskola szervezete, működése

A soproni tanítóképzőben 1883-ban jött létre a 4. osztály, kifejezetten a gyakorlati képzés erősítésére. Ez egyúttal az önálló gyakorlóiskola létesítését jelentette. A gyakorlótanítások szervezeti formája a következőképpen alakult: a II. évfolyam hospitálással és a tapasztalatok lejegyzésével készült a majdani tanításra, a III. évfolyam növendékei a mintaleckék alapján próbatanításokat végeztek, a IV. évfolyam pedig heti 8–10 órában órarend szerinti tanítást végzett. Minden növendék megkapta az előkészítő órán a heti tananyagot órák szerinti bontásban. Ezt mindenki kidolgozta és bevezette a rendes

tantárgyi füzetébe. Aki ki volt jelölve a tanításra, az teljes részletességgel kidolgozta a tananyagot, ezt bemutatta a gyakorlóiskola vezetőjének, majd ennek jóváhagyása, illetve a szükséges javítások elvégzése után, a tananyagot kívülről megtanulta és szükség esetén fel is mondta. Ilyen előkészületek után léphetett a tanítójelölt a gyerekek elé.

A gyakorlóiskola valójában két tantermet jelent: az egyikben az 1. és a 2. osztály tanul két csoportra bontva – két tanítóval: az egyik tanító vallástant, számtant, beszéd- és értelemgyakorlatot, a másik tanító írást, olvasást, nyelvtant, szépírást, rajzot, éneket, és gyakorlati foglalkozást tanít. A 3. és a 4. osztály jár a másik terembe – már három csoportra bontva: az egyik tanító vallást, számtant és német nyelvet, a másik tanító magyar nyelvtant, olvasást és szépírást, a harmadik tanító pedig földrajzot, éneket, rajzot, testgyakorlást és kézügyességet tanít.

Minden növendék két és fél hónapig tanítja a maga tantárgycsoportját és az évnegyed végén vizsgákat tart az elvégzett tananyagból. Minden tanításon jelen van egy akkor éppen tanításra be nem osztott növendék is – ez általában minimum három napig ugyanaz a személy –, az ő feladata a bírálati napló vezetése, amit azután minden héten a bírálati órán beszélnek meg a gyakorlóiskola vezetőjének irányításával, amely megbeszélésen minden tanítást és bírálatot végző növendék kötelezően jelen van.

A külföldi – főleg német – tanítóképzők gyakorlatának átvétele, illetve ennek összhangba hozása a helyi viszonyok adta lehetőségekkel megteremtette annak a feltételeit, hogy jó szervezéssel a minimális feltételek mellett (két tanterem, egy vezetőtanár) mégis eredményes munkát lehetett végezni.

1845-ben Wimmer Gottlieb Ágost (1791–1863) vezetésével Felsőlövön is tanítóképző létesül. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* megjelent cikkeiben (1845. 211–227. o.) az alapító bírálja a korabeli viszonyokat, mert előfordul, hogy korhelyek, semmirekellők és a „gimnázium söpredéke” megy tanítónak. Úgy véli, hogy a három falusi osztály mellé egy negyediket kellene indítani, és itt a 13–18 év közötti fiúkat tanítónak lehetne képezni, ha jó tanulmányi előmenetelt tanúsítanak és beszélnek magyarul, illetve németül. Három éven keresztül „iskolamester-inasok” lennének és gyakorolnák az orgonálást. Ha megfelelően találtak, legényekké lépnek elő, és négy év múlva iskolamesterré lehetnek. Wimmer a népből akarta kiválasztani a leendő tanítókat, ezért is nevezte intézményét a „szegény tanítók” szemináriumának. A nem nagy létszámú intézmény – 12–15 növendék – főleg a német tanítóképzés módszereit alkalmazta. Egyik tanára, Kühne Ferdinánd maga is Berlinben tanult, és Diesterweg módszereit, azaz a német népiskolai didaktika újításait (üteny írást, hangoztató módszert, pálcikákkal való számolást) igyekezett átültetni a magyar népiskolai gyakorlatba. A felsőlövői tanítóképző kevésbé tudott megfelelni a későbbi követelményeknek és fokozatosan elsorvadt.

Hosszadalmas, mintegy tízéves előkészület után – melyben Hunfalvy Pál és Vandrák András játszik fontos szerepet – 1847-ben létrejön a Tiszai Egyházkerületben, Nyíregyházán egy tanítóképző. A szabadságharc és az azt követő megtorlás miatt azonban csak 1858-ban tudja folytatni tevékenységét. A szervezetre vonatkozó koncepciót Sóhalmy Samu János és Vandrák András dolgozza ki. Maga a tanítóképzés egy hároméves tanfolyamból áll, amelyben a harmadik évet gyakorlásra szánják. Az intézmény

azonban – főleg az alaptőke hiánya miatt – csak tengődik, így 1873-ban áthelyezik Eperjesre. Az itteni főiskola négy tanintézetből áll: teológiából, jogakadémiából, főgimnáziumból és tanítóképzőből. Tanárai közül többen a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. A nagy hagyományú városban a sopronihoz hasonlóan igényes tanítóképzés alakul ki. Eperjesről kezdeményezik – Gömör János nevéhez fűződik – 1907-ben, az Országos Evangélikus Tanáregyesület létrehozását. Trianon után azonban az eperjesi főiskola elveszett az evangélikus nevelés számára.

1845-ben Szarvason kezdődik meg a néptanítók képzése. Az oktatás a főgimnázium azon 6., 7. és 8. osztályos növendékeire épült, akik a tanítói pályát választották. Ezért tanulmányaik kiegészítéseként nevelés- és oktatástant, zenét és éneklést tanultak, valamint gyakorlati tanítással is próbálkoztak. Az intézmény 1907-ben önállósult, majd később tanítónőképzővé alakult át.

Hasonló körülmények között létesült tanítóképző 1881-ben Selmecebányán. Ez az intézmény 1911-ben önállósult és Trianonig működött.

Nagyon rövid ideig 1866-tól 1874-ig Nagyrőcén, szlovák tannyelvű tanítóképző működött, ennek legfőbb célja a szlovák nyelvű kántorok képzése volt.

Az evangélikus egyházban több alkalommal is előkerült egy közös protestáns tanítóképző felállításának gondolata. Több tervzet készült ezzel kapcsolatban – például Szőnyi Pál értekezése a Pesten felállítandó protestáns preparandiáról (1846) –, de ezek sohasem valósultak meg.

Tanítóképzés a két világháború között

A soproni tanítóképző fejlődését jelentősen akadályozták a két világháború eseményei. 1914-ben ugyan kaptak állami támogatást egy új épület létesítésére, de a háborús események miatt a további munkálatok megszakadtak. Ezután pedig csak Klebelsberg Kunó minisztersége idején nyílt újbóli lehetőség a fejlesztésre.⁶ 1938-ban *A gyakorlati középiskoláról* rendelkező új törvény a népiskolai tanítóképzés új szervezeti formájaként a *liceumok* kialakítását tűzi ki célul. A liceum négy osztályos középiskola. Feladata a tanulókat vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelni és gyakorlati irányú műveltséghez juttatni. Ez a fiúk esetében gazdasági, lányok esetén háztartási ismereteket jelent. A liceum meghatározott főiskolákon – a tanítóképző akadémiákon, Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, a Ludovika Akadémián – való továbbtanulást is lehetővé tesz. A törvény intézkedik a tanítóképző *akadémiákról* is. A két évfolyamos, kötelezően bentlakásos intézmény célja a növendékeknek a nemzeti művelődés szellemében, elméleti és gyakorlati képzéssel megvalósuló előkészítése a tanítói hivatásra. Egy évfolyamra – a liceumi érettségi bizonyítvány alapján – legfeljebb 25 növendéket lehetett felvenni. Az óraterv hit- és erkölcsant, elméleti és gyakorlati pedagógiai ismereteket, magyar művelődési és társadalmi ismereteket, gazdasági és egészségügyi tárgyakat, éneket és zenét valamint testnevelést foglal magában. Az akadémia államvizsgával fejeződik be. A törvény megalkotása, a színvonal emelése mellett, a tanító és főleg a megszorodott tanítónő-képzők „tanítói túltermelése” ellen

irányult. Ennek részeként az evangélikus egyház csak két akadémia fenntartására kapott lehetőséget. Az eldöntendő kérdés pedig az volt, hogy a két férfi tanítóképző akadémia – a soproni és a miskolci – maradjon-e meg, vagy a szarvasi tanítónőképző.

Molitor Gusztáv, a miskolci tanítóképző igazgatója 1938-ban írt vitairatában⁷ egyértelműen a két férfi tanítóképző mellett áll ki. Indokolása szerint a szarvasi tanítónőképző valójában úgy jött létre, hogy elegendő fiú növendék hiányában az intézményt az államsegély megvonása fenyegette, és ezért kérte Nikelszky István akkori igazgató 1917-ben a tanítónő-képzővé való átszervezést. Tizennyolc év alatt ezernél is több evangélikus leány szerzett itt oklevelet. 1938-ban 60 fő tesz képesítő vizsgát. Az evangélikus egyháznak viszont csak évi 5 tanítónőre van szüksége, így az évi tanítónő szükséglet tizenkétszeresen biztosítva van. 1937-ben a 392 evangélikus népiskolában összesen 723 tanító van, ebből 100 a tanítónő. Molitor Gusztáv szerint az egyház érdekei, és főleg a falusi viszonyok a férfi tanító előtérbe helyezését igénylik. Az evangélikus tanítóképzés további aktuális problémáit taglalja Rozsondai Károly soproni igazgató tanulmánya.⁸ Az evangélikus oktatásügy egészére vonatkozó értékelésében fő problémának látja, hogy az 1 óvoda, 394 népiskola, 1 polgári iskola, 2 tanító és 1 tanítónőképző és a 10 gimnázium mellett (1935-ös adatok) nincs egyetlen gazdasági, ipari, kereskedelmi iskolája sem az evangélikus egyháznak. A 10 gimnázium ugyan nagyon fontos, de ide nagyszámú más vallású tanuló is jár (Aszódon kétszer annyi a római katolikus, Nyíregyházán pedig kétszer annyi a református, mint az evangélikus tanuló). A líceumok és az akadémiaák létrehozása miatt új tanterveket és rendtartást kell készíteni, fokozni kellene a tanítók teológiai tájékozottságát, megoldatlan a líceumi és az akadémiai tanárok utánpótlása, a pályázatokra alig van jelentkező. A gyakorlati ismeretek, a falusi életmód ismeretének a hiánya állandó gond. A kisebbségi gyülekezetek iskoláiban nyelvi gondok vannak, kevés a szlovák és a német nyelvű tanító. Visszásságok tapasztalhatók a tanítók választásánál – előfordult, hogy azok kaptak előbb egyházi állást, akiket egyházi érdekből tanácsoltak el a tanítóképzőből, és máshol szereztek oklevelet.

A már említésre került miskolci tanítóképző a hányatott sorsú nyíregyházi, majd eperjesi képző utóda. 1918-ban, miután cseh katonai csapatok megszállták Eperjest, egyre nehezebb lett az ottani tanítás, így a Tiszai Evangélikus Egyházkerület elrendelte az iskola Miskolcra költöztetését, ahol 1920-ban elkezdődött a tanítás. A képzési rendszer lényegében megegyezik a soproniakéval. Pozitív fejlemény, hogy a gyakorlati tanításban egyre érezhetőbbek a gyermektanulmányi mozgalom módszerei és célkitűzései. A tanítójelöltek tapasztalatokat szerezhetnek a tanulók testi állapotának felmérésében, az emlékezet, a figyelem és a felfogástípus vizsgálatának módszereiben. Pontos rendszere volt a tanítóképesítő vizsgáknak is. Az írásbeli és a szóbeli részből álló vizsgának két elnöke is volt: egy világi, a tanítóképzésben járatos személy; és egy egyházi, a mindenkori evangélikus püspök. Az 1935-ben megtartott írásbeli vizsga feladatai közül néhány: „számtan: 1876.32 P örökségemet kölcsönadtam 6.5%-os kamatláb mellett 3 hó 18 napra, majd kamattal együtt 5%-os kamatláb mellett 2 hó 23 napra. Mennyi pénzem maradt, ha a végösszeg 12.5%-át jótékony célra, 3/8-át pedig utazásra

költöttem? Magyar nyelv és irodalom: Melyik költő hatott a legjobban tanítói egyéniségem kialakulására? Neveléstan: A tanító felelőssége a gyermek és a társadalom szempontjából.”⁹

A tanárképzés alakulása

A tanárképzés a tanítóképzéshez hasonlóan kezdetben a teológiai képzés részeként valósult meg. A különböző evangélikus tantervekben viszont már megfogalmazódik a tanárképzés igénye.

A Schedius-féle tanterv azt javasolja, hogy a líceumokban létesüljön pedagógiai intézet, legalább egy, a pedagógiát és a tanult elvek gyakorlati alkalmazását is oktató tanárral. Továbbá javasolja, hogy a külföldi egyetemekről hazatért ifjak egy évig tanítsanak az őket ösztöndíjban részesítő egyházkerület valamelyik iskolájában.¹⁰

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* (1844. 19–20. szám) a következő tervezet olvasható: „az egyes főiskolai tanárok vezetése mellett saját szaktudományok módszeréről értekezzenek az ifjak előtt. Ezek pedig szintén ily tárgyú munkáikat olvasnák fel és neveléstani munkákat kivonatolnának. Ezenkívül hospitálnának a különböző tanórakon és a szaktanár és elnök jelenlétében magok is tanítanak.”

Az evangélikus tanárképzést az Entwurf intézkedései lendítették ki a holtpontról azáltal, hogy kiterjesztették a középiskolai képesítő vizsgálatot a protestáns iskolák tanáraitra is.

1863-ban az egyetemes egyházi gyűlés határozatot hozott a tanári képesítő vizsgálat megtartására. A határozat 9 pontban szabályozza a teendőket, rendelkezik a jelentkezés módjáról, a felállítandó bizottság összetételéről, a vizsgálatok helyéről, a vizsgadíjról és a jegyzőkönyvezés módjáról. Maga a vizsga három – írásbeli, szóbeli és gyakorlati – részből áll. Az írásbeli vizsga témáit egy bizottság jelöli ki. A vizsgázó pedig az általános műveltség témakörében két dolgozatot készít: egyet azon a nyelven, amelyen tanítani fog, a másikat pedig latinul. A vizsgálat anyagát részletesen szabályozza a 6. pont: „A vizsgálat maga legyen háromféle: úgy mint az *általános* ismereteket és tudományt illető, melyek és mely nélkül egy tanár sem lehet el, akár al- akár a felgimnáziumban tanít, s akármely szakra készült is, a *szakbéli* vizsgálat; és végül a gyakorlati próbatétel a tanításban. Az általános vizsgálatnál a vallás (illetőleg hittudomány) és egyházi történelem, az egyetemes és hazai történelem, a latin, német, magyar és az illetőkre nézve a szláv nyelvekben való jártasság; a természettudomány legszélesebb jelentésben, amennyit azokból gimnáziumi terv szerint tudni kell, a matematika hasonlóképp ily értelemben; végre a pszichológia és a logika jönnek leginkább tekintetbe. – A szakbéli vizsgálat az illető szakot jelenti, abban a terjedelemben, melyben azt szakbéli tanárnak tudnia kell. A gyakorlati próbatétel egy gimnáziumi osztályban történik, mely alkalommal az illető megmutatja, mint tud tanítani.”¹¹

A tanárképzés megoldására született tervezetek közül figyelmet érdemel még Petz Gyula szarvasi tanár elméleti és gyakorlati képzésre vonatkozó javaslata, valamint

Vandrák András 1870-ben írt tervezete. Ez utóbbi szerint „rendes tanárságra jogosító vizsgálatot tehet, ki a fennálló rendszerben teljes gimnáziumot végzett, kielégítő érettségi vizsgát tett, a honi vagy külföldi egyetemet és jelesebb gimnáziumokat látogatta, vagy azokban már pótló vagy segédtanári szolgálatokat tett, vagy ezek helyett gimnáziumi pályán, mint magánnevelő jó sikerrel s legalább két éven át működött, és mindezeket bizonyítványokkal igazolhatja.”¹²

Ismeretes még egy Nyíregyházáról származó javaslat, Farbak József munkája.

A számos tervezet megvalósítását az 1883-i törvény tette feleslegessé, mert ettől kezdve az evangélikus iskolák tanárai is állami oklevelet szereznek.

Hogy az önálló evangélikus tanárképzés igénye nem merült teljesen feledésbe, azt tanúsítja Schneller István 1888-as programja, aki a pozsonyi teológiai akadémiát szerte volna tanárképző intézettel bővíteni. Schneller István az evangélikus autonómiát a nevelés terén igazából látszólagosnak tartja. Pedagógiájának legfontosabb eleme a tanár személyisége: „A tanár s nem a betű, nem a rendszer az iskolának lelke; igaz protestáns szellemű tanárok minden iskolát a protestáns egyház veteményes kertjévé alakítanak át! ... A protestáns szellemű elvhű, hivatásuk tudatára emelkedett, bensőleg szabad és önálló tanárok száma mi tovább kihaló félben van. Tanáraink képzése és képesítése nincs kezünkben; s azon hely, az ott uralkodó szellem, – a honnan tanárainkat vesszük, nem alkalmas eme szellemben való megerősödére. – Igenis, nincs bizalmunk, hogy a pesti egyetemen végzett és ott képesített tanáraink eme szellem örökösivé válhassanak.”¹³

Schneller a fejlődő Budapestet alkalmatlannak találja a protestáns lelkületű tanárok képzésére, de még ennél is veszélyesebbnek tartja az államnak, illetve ezen keresztül a miniszternek való kiszolgáltatottságot, hiszen ő dönt a tanár minden személyes ügyében. Így nem csoda, hogy a tanárok nem hallgatnak az igazgatóra, a püspökre, a felekezetre sem.

Érdekes Szelényi Ödön javaslata¹⁴, aki azt javasolja, hogy a tanárjelöltek egyetemi éveik befejezése után gyakorlati évüket töltsék valamelyik evangélikus középiskolában, és ezen idő alatt végezzenek el egy rövid teológiai kurzust, majd év végén tegyenek összevont vizsgát pedagógiából az egyetemen, összevont teológiai vizsgát pedig az egyházkerületi bizottság előtt.

Összefoglalva az evangélikus tanítóképzés tapasztalatait a következő főbb jellegzetességek tárulnak fel:

- Az evangélikus gyülekezetek mindig is az „egyház veteményes kertjének” tekintették az iskolát, és ennek megfelelően is kezelték.

- A tanító személyiségére, megbecsülésére kiemelt figyelmet fordítottak, és őt tekintették az iskola legfontosabb részének, ezt számos módon fejezték ki.

- A kezdeti – teológiától való elválás után – nagy eredmény az önálló tanítóképzők létrejötte, de később éppenséggel a tanítók hiányos teológiai műveltsége okoz problémákat, és ezt tanfolyamokon kell pótolni.

- Mindenkor modellértékű az önmaga munkafeltételeit megteremtő, fejlesztő tanító, akinél a továbblépés minimuma a saját tankönyv(ek) megírása.

- Az evangélikus tanárképzés sohasem sétált be a humán és a reál műveltség szétválasztásának csapdájába, hanem mindkettőt egymás mellett, igényesen művelve, egyformán fontosnak tartotta.

- Az evangélikus vallás lényegéből eredő önállóság, időnként – főleg a lassú döntési folyamat miatt – terhes is lehet, nehézkessé teszi az intézmények működtetését, amin csak részben segítettek a 19. századi közös tantervek.

Jegyzetek

¹ Szelényi Ödön: *A magyar evangélikus iskolák története*. Wigand K. F., Pozsony, 1917.

² Gömör János: *Eperjes és az evangélikus kollégium története*. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest, 1994.

³ Szelényi Ödön: i. m.

⁴ Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története*. Budapest, 1889.

⁵ Kapi Béla: *Pálffy József a soproni tanítóképző félszázados örömmünnepe*. Luther-Társaság, Budapest, 1907.

⁶ Rozsondai Károly: *Lelki építőkövek új épületünkhöz*. Baross Nyomda, Győr 1940.

⁷ Molitor Gusztáv: *Miért van szüksége evangélikus egyházunknak két férfi tanítóképző-akadémiára?* Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1938.

⁸ Rozsondai Károly: *Evangélikus tanítóképzésünk időszerű kérdései*. Különlenyomat az Evangélikus Népiskola 1938. évi 11–12. számából 1–11. o.

⁹ Venczel Ildikó: *A miskolci evangélikus tanítóképző intézet (1847–1948)* In: *Nemzetközi Művelődéstörténeti és Neveléstörténeti Szimpózium*. Győr, 1996. 190–197. o.

¹⁰ Szelényi Ödön: i. m.

¹¹ Szelényi Ödön: i. m.

¹² Szelényi Ödön: i. m.

¹³ Schneller István: *Állítsunk fel protestáns tanárképző intézetet*. Külön lenyomat az Evang. és Iskola 1888. évi 45–46–47. számából 1–23. o.

Gömbös Gyula politikai pályaképe

Gondolatok Gergely Jenő monográfiája nyomán

A történetírásra nehezedő elvárások mindig akkor a legnyomasztóbbak, amikor a vizsgált korszak ún. „félmúlttá” válik, amikor a megszületőben lévő új rend önmaga legitimációs erejét a „letűnt korszakhoz” viszonyítva kívánja kialakítani. Szépen példázza az itt vázolt problémát a Horthy-korszak historiográfiai története. Az 1945 után „félmúlttá” vált negyedszázadról katasztrofálisan egyoldalú, torz értékelések születtek. A földi megváltást ígérő új rend a negatív ellenpólus szerepét osztotta ki rá, és így évtizedekig a magyar történelem legsötétebb mélypontjaként definiálták.

A reális kép kialakulását az a sajátos probléma is terheli, hogy az első értékelők szinte mindig az előző korszak kárvallottjai, akik a maguk számára fenntartott igazságosztó szerepet személyes érintettségük révén a legkevésbé képesek eljátszani.

Andics Erzsébet már 1945-ben a fasiszmus 25 évéről írt és beszélt. Nemes Dezső az 1919–21 közötti időszakot az őrjöngő ellenforradalmi államhatalom intézményes terrorjaként jellemezte, és Andics politikai útmutatásához illeszkedve kifejtette: „totális diktatúráig el nem jutott”, „mésékelt típusú”, mégis „fasiszta diktatúra”-ról beszélhetünk. Ormos Mária és Ince Miklós is hasonlóképpen vélekedtek: „lényegében fasiszta típusú rendszer volt, amely nem látszott totálisnak”, „mintegy határmezsgyéjén” állt. A kialakított sommás ítéletek csak a politikai erőviszonyok változásainak függvényében módosulhattak. Az 1960-as években megszilárdulni látszó Kádár-rendszer újfajta legitimációs igénye 1956-ot tette megvetendő, „sötét” ellenforradalomná, önmaga részben negatív ellenpólusává. Ennek következtében kerülhetett sor – 1969–70 táján – a Horthy-korszak kisebb átértékelésére. Lackó Miklós „a dualista rendszer hatalmi struktúrájánál is lényegesen antiliberalisabb, diktatórikusabb szerkezetű” rezsimnek vélte, de „nem volt fasiszta típusú” – állította.

Az igazi áttörést Romsics Ignácnak az 1980-as években napvilágot látott munkái jelentették, amelyekben ő a Horthy-korszakot „korlátozott polgári parlamentarizmus”-nak nevezte, amely a parlamenti és autoritatív (tekintélyelvű) államrendszerek közötti átmenetet képezte. Berecz János reagált az MSZMP részéről, és leszögezte, hogy a Horthy-rendszer faszimusa nem képezheti vita tárgyát. Berecz kijelentésének az 1980-as években már nem lehetett komoly hatása, és Romsics Ignác értékelése ma is a leginkább elfogadott a rendszer jellegének megítélését illetően.

Minden történelmi korszakot jeles politikusai reprezentálnak. Az ő tevékenységükön keresztül alakul (konzerválódik, modernizálódik) egy adott struktúra. Ennek átértékelésével aztán változnak az egyes politikusokról kialakított képek, vélemények is.

Gergely Jenő Gömbös Gyuláról írt, 2001-ben megjelent könyve jelentős állomása ennek a folyamatnak.

A szerző az előszóban elhárítja magától az igazságszótó bíró szerepét, nem kíván sem elítélni, sem rehabilitálni. Rámutat, hogy a korszak politikai elitjének merev kétváltása – szalonképesekre (Bethlen, Teleki, Kállay) és bűnösökre (Gömbös, Imrédy, Bárdossy, Szálasi) – tarthatatlan. Gömbös pályaképének tárgyilagos megrajzolása még ma is nehéz feladat, hiszen a szakirodalomban mindmáig erőteljesen jelen van az országot összeomlásba, katasztrófába vivő bűnös politikus képe. Gergely úgy véli, hogy az utókor – miközben felelősöket keresett – nem találhatta azt meg a hiteltelen, idiotizmustól sem mentes Szálasi Ferenc rövid országzásában. A rendszeralkotók között kellett felmutatnia azt a személyt, vagy személyeket, akiken keresztül magát az egész korszakot elítélhette. A murgai evangélikus tanító fia – mint az ellenforradalmi rendszer egyik megalkotója, többek szerint „spiritus rector”-a – így került Imrédyvel és Szálasival egy csoportba. Kónya Sándor 1968-ban megjelent, a miniszterelnöki időszakot vizsgáló könyve már a címében is súlyos ítéletet hordozott: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére.

E több mint három évtizedes mű néhány jellemző gondolatát tanulságos felidézünk: „Ha a totális diktatúra kiépítését nem is sikerült Gömbösnek megvalósítania, kormányzása idején a magyar fasiszta rendszer átvészelte a ... számára válságos politikai helyzetet, megszilárdította a rendet.” Jellemzői voltak a terror, a szociális demagógia és a felszított nacionalizmus. Gömbös idejében „belpolitikailag az ország tovább lépett a nyílt fasiszta diktatúra felé, külpolitikailag pedig megalapozódott a katasztrófa politika.”

¹ Ehhez az értékeléshez képest Gergely Jenő könyve lényeges elmozdulást jelent.

Abból indul ki, hogy Gömbös Gyula politikusként a trianoni Magyarország gyermeke volt. Ez a kor teremtette meg a lehetőségét, hogy ún. „homo novus”-ként a politikai elit legszűkebb csoportjába emelkedjen, és kormányfőként jelentős szerepet játsszon az ország történelmének egyik legnehezebb időszakában. Az ország egy stabilnak látszó középerős hatalomból a térség egyik legkisebb, legsúlytalanabb államává vált. Az ízig-vérig katona Gömbös számára sokkoló hatású lehetett fegyverkezési egyenjogúságunk elvesztése, katonai potenciálunk szinte teljes felszámolása.

Egy új Magyarország kialakításának szükségessége minden felelősen gondolkodó magyar számára égető kérdéssé vált. Milyen legyen az ország államformája, politikai intézményrendszere, a hatalomgyakorlás belső struktúrája, gazdasági szerkezete? Az eltérő kiindulási pontok eltérő válaszokhoz vezettek. A Gömbös által egész életében vallott szegedi gondolat lényegét tömören és világosan fejezi ki Kozma Miklós – a későbbi barát és „harcostárs” – 1918 végén írt naplófeljegyzése. „Nekünk a múltnak politikája érthetetlen, majdnem gyermetegnek látszó játék. Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonomosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára, és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő magántőke javára.”

Később Gömbös – már miniszterelnökként – egy legitimista gróf támadására vála-

szolva, minderről a következőképpen nyilatkozott: „Szegeden mi nem azért voltunk ellenforradalmárok, hogy visszaállítsuk a régi kiváltságos Magyarországot. Mi vágyódtunk egy új Magyarország után..., amely öncélú [független – G. E.] nemzeti életet él egy regenerált társadalomban. Mi egy erős szociális tartalmú politika után vágyódtunk, vágyódtunk egy olyan Magyarország után..., amely nem tagozódik egymással szemben álló osztályokra, amelyben nincsenek lenézettek és előkelők, amely országban az igazi értékek arisztokráciája vezet, alkot, formál...”²

A „szegediek” tehát a régi hatalmi szerkezet megváltoztatása, a régi elit pozíciójának visszaszorítása mellett az önálló nemzetet megalapozó, jelentős szociális változásokat hozó erős kormány kialakítását tartották követendő útnak. S Gömbös Gyula életútja úgyszólván magyarázat: hogyan, miért vált a gondolat fő képviselőjévé.

Gergely Jenő könyve végigkíséri a gyermek- és ifjúkor legfontosabb állomásait. Apai ágon Vas megyei nemesi, anyai ágon paraszti származásával az „úri középosztály” határmezsgyéjéről indult. Protestáns hite, küldetéstudata megfelelő tehetséggel, töretlen akaraterővel és kiváló szervezőképességgel párosult. A katonai pályán kamatoztatva tehetségét, vezérkari tisztként élte át a Monarchia széthullását. Ekkor alakult ki az a meggyőződése, hogy a nemzeti szuverenitás záloga a nemzeti érzülettől áthatott magyar hadsereg. Kötelességtudattól vezérelve jelentkezett szolgálattételre a Károlyi-kormány idején. A Hadügyminisztériumba került, ahol sürgette az önálló magyar diplomáciai képviselőt, a katonai és politikai hírszerzés és elhárítás gyors és minél szélesebb körű kiépítését, a védelmet egyedül biztosító hadsereg egybentartását. Úgy látta, hogy a környező országok agresszív, országunkat feldarabolni szándékozó, virulens nacionalizmusa ellen a magyar kormány nem hirdethet leszerelést, a Wilsoni elvek illúziójára alapozott pacifizmust.

Böhm Vilmos – szociáldemokrata hadügyi államtitkár, később miniszter – Gömbös memorandumait és beadványait rendre a „nem időszerű, militarista felfogás” széljegyzettel látta el. A monográfia szerint a forradalmi viszonyokból való teljes kiábrándulást az 1918. december 12-i események szolgáltatták. Ezen a napon ugyanis a minisztérium előtt – a baloldali szociáldemokraták kezdeményezésére – tömegtüntetést szerveztek a hadsereget erősíteni kívánó Bartha Albert hadügyminiszter megbuktatására. Gömbös jelentős bátorságról téve tanúbizonyságot, hivatalának erkélyéről szolt a skandáló tömeghez. A próbálkozás kudarcában – a rendhez, fegyelemhez szokott katona – a forradalmat kísérő anarchiát, felfordulást, rendetlenséget látta meg. „Ettől a pillanattól kezdve ellenforradalmár lettem.” – jegyezte fel később 1918. december 12-éről. A továbbiakban fontosnak bizonyult gróf Bethlen Istvánnal és Horthy Miklóssal kialakult személyes kapcsolata. A katonatiszteket tömörítő – 1919–20-ban jelentős tekintélyt szerző – MOVE elnökeként Gömbös befolyása olyannyira megszilárdult, hogy Bethlen és Horthy számára már komoly támaszt jelentett. Az arisztokrata politikus és a Monarchia flottájának utolsó főparancsnoka mellett, a falusi tanító fia a harmadik rendszeralkotó kiemelt szerepét játszhatta a nevezetes triumvirátusban.

Az 1920-as, széleskörű választójog alapján lezajlott választások maguk után vonták a törvényhozás összetételének módosulását, a radikálisabb agrárdemokrata erők megjelenését az első nemzetgyűlésben. A „szegediek” programjának részbeni végrehajtá-

sára (pl. földkérdés) megcsillanhatott a lehetőség. A koalíciós kormányzás konszenzusos, kompromisszumokra épülő, akadozó mechanizmusa Gömbös számára ismét igazolta az erős kormány szükségességét. Háttérként létre kellett hozni egy abszolút többséggel bíró egységes kormánypártot. Ezen a ponton találkozott Bethlen miniszterelnök és Gömbös elképzelése a kialakítandó kormányzati módszereket illetően. Az új szervezeti keretek megteremtésében a kormányfő jól kihasználta Gömbös befolyását, szervezőképességét, és rábízta az új kormánypárt választási stratégiájának kialakítását, a választás gyakorlati lebonyolítását. Az 1922-es választásokon a 245 képviselői helyből a kormánypárt 144-et szerzett, és ezzel abszolút többség birtokába jutott. Az egység kialakítása persze hosszabb időt vett igénybe, de a kormány ereje, stabilitása jelentősen megnövekedett. Látszólag megteremtődtek a feltételek egy mélyreható, új program megvalósításához. Hamar kiderült azonban, hogy a stabilizációról alkotott felfogásbeli különbségek Bethlen és Gömbös között feloldhatatlanok. Gergely Jenő világossá teszi, hogy az eltérést nem egyszerűen a fajvédelem részeként megjelenő antiszemitizmus jelentette, hanem a külföldi kölcsönök ügye éppúgy, mint a jelentősebb földreform elmaradása. Bethlen István, részben a legitimista arisztokratákkal egyetértve, sikeresen akadályozta meg Gömbös kormányzati pozícióba kerülését, és amikor arról is meggyőződött, hogy Horthyt maga mögött tudhatja, megszabadult a grófok szemében „vörös posztónak” látszó „spiritus rector”-tól.

Az 1923-ban ellenzékbe szorult Gömbös rutinos politikussá válásában a következő évek sokat számítottak. A hatalomból kiszorítva megtapasztalhatta, hogy Magyarországon az ellenzéki lét szinte perspektívátlan. Hiába teremtettek egy saját pártot, a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot, az 1926-ig megtartott öt időszaki választásból csak egyszer sikerült egyetlen mandátumot elnyerniük. Az 1926-os választásokon pedig ellenzéki politikájuk teljes kudarcával kellett szembesülniük, hiszen mindössze két képviselőjük jutott az országgyűlésbe. Az átélt sikertelenség és az 1927-re megváltozó körülmények (a Katonai Ellenőrző Bizottság működésének megszűnte, az 1927. április 5-én született magyar-olasz örökbarátsági szerződés aláírása, a nyíltan vállalt békés revízió meghirdetése) előkészítették Gömbös visszatérését a hatalomba. Ennek a folyamatnak igen érzékletes leírását olvashatjuk Gergely Jenő könyvében. 1928 szeptemberében, miután Bethlennek ígéretet tett, hogy nem árja magát napi politikába, kinevezték honvédelmi államtitkárnak. Sikeres egyéves tevékenységének köszönhetően 1929 októberében honvédelmi miniszter lett. Gömbös Gyula soha nem tett le a szegedi programról, de meg kellett tanulnia, hogy esélye csak „birtokon belülre” kerülve, kényszerű kompromisszumokat kötve lehet.

Életének nagy pillanata 1932 áprilisában következett el, amikor Horthy Miklós tudtára adta: Károlyi Gyula távozása után őt szeretné felkérni kormányfőnek. A kormányzó kérte programja összeállítását és bemutatását. Az egyeztetések során Gömbös tapasztalhatta, hogy eredeti célkitűzéseinek jelentős részét nem veheti be a készülő Nemzeti Munkatervbe, és kinevezése után sem lesz módja ezen jelentősen változtatni. A kényszerből vállalt önkorlátozó kompromisszumok jelentősen megkötötték kezét. Ezek közül csupán néhányat sorolunk fel: Horthy, a nagybirtokos arisztokrata elit érdekeit követve hallani sem akart radikális földreformról. A Munkaterv egyeztetésének folyamán a mi-

niszterelnök-jelölt határozottan kijelentette, hogy ezt „még csak megpendíteni sem lehet az államfő előtt. Azonnal vörös fejet kap, s a kommunista földosztó stigmáját süti rá mindenkinek a homlokára aki a földreform ügyét bármilyen formában még csak fel is hozza előtte. Így tehát a földreform az én munkatervemben sem lehet ez idő szerint aktuális”.³ Érvéleése szerint később, a hatalom tényleges birtokában lehet azt majd elővenni. A második fontos korlátozás a kormány összetételében rejlett, amelynek többségét Bethlen hívei alkották. A harmadik a törvényhozási befolyást biztosító kormánypártra épült. A név ugyan megváltozott, és Nemzeti Egység Pártja lett, a pártvezéri címet is Gömbös kapta, de az új vezetőséget és magát a pártot Bethlen követői uralták. Végül a zsidó származású nagytőkés elit egyértelmű elvárása volt a korábbi fajvédő álláspont „revidálása”. Gergely szerint a kormányfői tiszt várományosa előtt világos volt, hogy az ilyenmódon előállt program messze áll a valamikori ellenzéki célkitűzésektől, és jelentős belső ellentmondásokat tartalmaz. „Tudom nagyon jól, hogy a most megpendített munkatervünkben hiányozni fog az az objektív politikai dinamizmus, amely szárnyakat adna neki a tömegek felé...”⁴ – mondta. Mondta ezt akkor, amikor a gazdasági világválság leújtó következményeivel sem Bethlen, sem Károlyi nem tudott igazán mit kezdeni.

Miniszterelnöki kinevezését 1932. október 1-jén vehette át. A kormányfői négy év történéseinek részletesebb bemutatására nincs mód. Az értékelés problémáját Gergely Jenő így látja: „Gömbös Gyula miniszterelnöki ténykedését, ekkori politikáját a politikai publicisztika és a szakirodalom nagy része is negatívan értékelte, értékeli. Ebben azonban szerintem több a politikai előítélet, mint a valós történeti tények elemzéséből levont tanulság. Ha megszabadítjuk a Gömbös-képet a későbbi történések visszavetített árnyaitól..., akkor másképpen néz ki”.⁵

Három visszavetített árnyról – a monográfia nyomán – még feltétlenül szólnunk kell: ezek elsősorban a miniszterelnöki évekre vetülnek, és megalapozták a nevezetes bűnbak szerepet. Az első a fajvédelem (ennek velejárójaként az antiszemitizmus), a totális (esetleg fasiszta) diktatúrára való törekvés, és az országot a nácizmushoz láncoló, összeomláshoz vezető külpolitika.

Az antiszemitizmus jelenléte a fajvédő retorikában valóban tagadhatatlan. De az is bizonyos, hogy ez egészen más jellegű, másféle összefüggésrendszerben jelent meg, mint a németországi náci ideológiában. Gömbös nem biológiai fajvédelmet követelt, és nem egy felsőbbrendű nép számára akart újabb lehetőségeket teremteni. Fontos hangsúlyozni, hogy a fajvédelem – bár ezt sokan igyekeztek összemosni – nem azonos az antiszemitizmussal. Hiszen első és fajsúlyosabb eleme a magyarság polgárosodásában meglévő hátrányoknak a felszámolása. A liberális korszak bűnének tekintették, hogy nem teremtett esélyegyenlőséget a keresztény magyar társadalom alsó rétegei számára. A hátrányok felszámolása érdekében jó agrárpolitikára, szociálpolitikára és oktatáspolitikára volt szükség. S elkerülhetetlen volt a meglévő elit pozícióinak visszaszorítása, érdekeinek kisebb-nagyobb sérelme. A korlátozni kívánt elit egyik nagyhatalmú részét képezte az a – többségében zsidó származású – nagytőkés csoport, amelynek támogatása nélkül Magyarországon nem lehetett következetes kormánypolitikát folytatni. Bizonyos mértékben az így kialakult helyzetre alapozva jelent meg a fajvédelem nézetrendszerében – negatív elemként – a zsidóellenesség, a zsidóság gaz-

dasági, politikai és kulturális „túlreprezentáltságának” visszaszorítása. A nagy ellenfél, Bethlen István a következőképpen vélekedett Gömbös antiszemitizmusáról: „Gömbös lelke mélyén antiszemita érzelmű volt ugyan, de nem antiszemita, mint minden más jó magyar ember, reakciójaképpen a Károlyi Mihály és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagy része tanúsított volt. De nem ő emelte a zsidókérdést a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára ...”.⁶ Fontos szempont továbbá, hogy a fajvédelem erőteljes hangsúlyozása csak az ellenzéki vezér retorikájában található. A miniszterelnök Gömbös ugyanis egyáltalán nem ilyen szellemben cselekedett. 1932 után szóhasználatában teljes mértékben került a fajvédelemre és antiszemitizmusra utaló kifejezéseket. Az általa vezetett kormányok nem alkottak egyetlen olyan törvényt, vagy olyan kormányrendeletet, amelyek – mint Vonyó József is kifejtette – „direkt módon szolgálták volna a zsidók gazdasági érdekeinek és lehetőségeinek, vagy bármiféle jogainak csorbítását”.⁷

A másodikként említett tisztázásra váró probléma a totális (fasiszta) diktatúra kiépítésének szándéka. A monográfiából kitűnik, hogy a valós kép ilyen sommás értékelő kijelentéseknél sokkal árnyaltabb. Gömbös nézetrendszere ugyan sok mindenben közel állt Mussoliniéhez (ám távol állt Hitlerétől), de sohasem tartotta járható útnak valamelyik fasiszta rendszer átvételét, lemásolását. Az ő kísérlete egy sajátos, magyar viszonyokhoz alakított jobboldali modernizációs alternatíva volt. Az 1935-ös ún. „alkotmányos csíny” után jóval nagyobb hatalom birtokában rá kellett döbbsennie, hogy a magyar társadalomban nincsenek meg egy erős kormánydiktatúra feltételei. Így a gyors ütemű változások helyett a lassúbb, organikus út járható. „Véleményem szerint tévesen vélték egyesek – ellenzéki politikusok éppúgy, mint később a történeti szakirodalom –, hogy Gömbös az 1935-ös választási győzelem birtokában totalitárius diktatúrát akart teremteni. Ellenkezőleg, nyilatkozataiból és a kormány intézkedéseiből úgy tűnik, hogy a korábbihoz képest is mérsékeltebb, óvatosabb politizálást folytatt...”⁸ – állítja Gergely Jenő.

A harmadikként megfogalmazott későbbi vád a katasztrofális külpolitikára vonatkozott. Ennek cáfolata a leginkább dokumentált ma már. Az ellenzéki Gömbös Gyula a jövő Európájának nagy problémáit 1923 decemberében a következőképpen látta: „Azt tartom, hogy a jövő az imperialista és nacionalista törekvések jegyében fog lejárni... Egyrészt tehát a győző államok imperializmusa, másrészt a legyőzött államok felfelé törekvése a nacionalizmus jegyében, harmadsorban pedig a zsidókérdés azok a nagy problémák, amelyek ma Európa-szerte átjárják a lelkeket, foglalkoztatják az agyukat és foglalkoztatják... a politikusokat is.”⁹ Később kormányfőként ugyan nagy reményeket fűzött az 1933-as németországi változásokhoz, de ugyanezen év nyarán Hitler-nél tett látogatása erősen kiábrándította. Külpolitikájának alapelve – az egyoldalú német orientáció helyett – mindvégig a Bécs–Budapest–Róma vonal fenntartása; de azt is be kellett látnia, hogy a jövő Európájában Németország nélkül nem lehet hatékony revíziós politikát folytatni. Magyarország számára ez ugyanolyan kényszerhelyzet, mint az, hogy mezőgazdaságunk nem létezhet a német és olasz piac nélkül. Így a diplomácia egyetlen reálisan követhető útja a kialakuló Berlin–Róma tengelyre való támaszkodás. Ez azonban már csak halála után jött létre.

Összegzésként néhány rövid adalékkal szeretnénk szolgálni a mind teljesebb személyiségrajz felvázolásához.

Gömbös Gyula számára a hatalom olyan eszköz, amellyel egy igazságos össznemzeti célt megvalósíthat. Gömböstől elvitathatatlan a belső hitből és meggyőződésből fakadó jobbitó szándék, amelyről Kornis Gyula így vélekedett: „Komolyan élt Gömbösben, akit sokan Naturburschnak, sőt a szerencse ágán a hatalomra feltört természetes embernek tartottak, a magasabb szellem őszinte tisztelete.”¹⁰

A reális jellemrajzhoz hozzátartozik azonban, hogy a nagypolitika világába „homo novus”-ként érkező katona új stílusának árnyoldala is volt. A kormánypárti bemutatkozó vacsorán (1932. október 5-én) elhangzottak ezt jól érzékeltetik: „Brutális őszinteséggel fogok veletek érintkezni, mert elvem, hogy minél közelebb áll hozzám valaki, annál kellemetlenebb vagyok hozzá. De megkívánom, hogy velem szemben is ugyanilyen őszinteséggel legyetek. S ha elhatároztam valamit s ha a pártvezér – mert István vezér nekem adta át e tisztet – akar valamit, akkor egységet kérek és nem frakciót. Úgy érzem, megértetek engem.”¹¹ – mondta.

Az új politikai stíusból fakadó negatív gyakorlat leginkább az 1935-ös választások körüli küzdelmekben érhető tetten. A nagyarányú győzelem érdekében alkalmazott módszerek a régi fajvédő társakat sem kímélték. A kisgazdák vezérével, Eckhardt Tiborral kötött megállapodás be nem tartása, a Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben alkalmazott választási törvénytelenések nem írhatók a miniszterelnök javára. A sértett Bajcsy-Zsilinszky kilépett a vitézi rendből és így nyilatkozott: „En zennel leteszem vitézi rangomat és csak vitézségemet tartom meg magamnak, amit tőlem ebben a rövid életben már senki nem vehet el.”¹² A megkívánt egységet veszélyeztető, ellenzéki álláspontjukhoz ragaszkodó volt pályatársak számára Gömbös nem kívánt politikai mozgásteret hagyni.

Gergely Jenővel egyetértve fontosnak tartjuk hangsúlyozni: Gömbös Gyula „tisztakezű” államférfi volt. Soha nem szerzett vagyont, s korrupciós ügy sem fűződik nevéhez. A szerző Gömbös Ernő apjáról írt visszaemlékezéséből idéz, amelyből kiderül, hogy a kormányfő halálakor egyedül Nagytétényben volt egy villájuk kb. 30 hold földdel, amit édesanyja hozományából vettek. „Apám a család anyagi ügyeivel nem ért rá foglalkozni. Halálakor ezért meglehetősen adósság maradt utána. Ezt – igaz – a kormány rendezte.”¹³ – jegyezte fel fia.

Gömbös Gyula 1936. szeptember 1-jén kelt levele politikai végrendeletnek is tekinthető. A németországi gyógykezelésre készülő miniszterelnök – októberben már csak földi maradványai térhettek haza – néhány fontos államjogi változtatás szükségességéről írt. A titkos választójog bevezetését elkerülhetetlennek vélte, de ezt nem a kormánypárti többségre támaszkodva javasolta végrehajtani, hanem pártközi értekezleten történő megállapodás keretében. A titkosság következményeitől tartva (a rendszer stabilitását veszélyeztető szélsőségek esetleges előretörése) a választójogi reformok előtt a kormányzó jogkörének további kiterjesztését, valamint a felsőház képviselőházzal szembeni súlyának növelését szorgalmazta. Ezek a változtatások 1939-ig meg is valósultak; azonban semmiképpen sem a diktatórikus tendenciák erősödését kell bennük látnunk, hanem a 30-as évek második felében fölerősödő szélsőséges áramlatokkal szembeni alkotmányos ellensúlyok keresését.¹⁴

Zárszó helyett álljon itt Hóman Bálintnak – a politikustársnak és jó barátnak – néhány sora: „A politikai életbe ennek a nemzedéknek tagjai, kevés kivétellel, minden politikai iskolázottság nélkül léptek be. ... Az öregek tudásával és kifinomult módszereivel kezdetben csak hitük és – elméletileg jól-rosszul megalapozott – meggyőződésük erejét s nem egyszer szokatlanul drasztikus módszereit tudták szembeszögezni. ... Ennek az új utakat kereső nagy eszmények és célkitűzések után sóvárgó politikus-nemzedéknek volt egyik legtehetségesebb és legmarkánsabb alakja, ... átmenti korunk politikai stílusának legjellegzetesebb képviselője.”¹⁵

Jegyzetek

- ¹ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 195–196. o.
- ² Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince Kiadó, 2001. 252. o.
- ³ U. o. 212–213. o.
- ⁴ U. o. 213. o.
- ⁵ U. o. 219. o.
- ⁶ U. o. 312. o.
- ⁷ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001. 31. o.
- ⁸ Gergely Jenő: i. m. 297. o.
- ⁹ U. o. 157. o.
- ¹⁰ U. o. 297. o.
- ¹¹ U. o. 228. o.
- ¹² Sipos Péter: *Örségyváltó szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk. Földes György és Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994, 172. o.
- ¹³ Gergely Jenő: i. m. 21. o.
- ¹⁴ Romsics Ignác: *Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede*. *Rubicon* 2001/1–2. 50. o.
- ¹⁵ Gergely Jenő: i. m. 309–310. o.

Irodalom

- Bencsik Gábor: *Horthy Miklós. A kormányzó és kora*. Magyar Mercurius, Budapest, 2001.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Gergely Jenő: *Horthy és Gömbös. A vezér és a fővezér*. *Rubicon* 2001/1-2
- Hirata Takesi: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság* 1993/11
- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa – História, Budapest, 1990.
- Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről*. *Rubicon* 2001/10 – 2002/1
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.
- Romsics Ignác: *Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede*. *Rubicon* 2001/1-2
- Romsics Ignác: *Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. A Horthy-rendszer jellegéről*. *Rubicon* 1997/1
- Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- Sipos Péter: *Örségyváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk.: Földes György és Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001.

KALLA GÁBOR

André Parrot emlékezete

A mári ásatások

A száz éve, 1901-ben született André Parrot a közel-keleti régészet egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Nemcsak korszakalkotó felfedezései tették saját tudományágának határán túl ismertté, hanem számos nyelvre lefordított ismeretterjesztő művei is, amelyek a szélesebb nagyközönség generációinak számára határozták meg a Folyóköz ősi kultúrájáról alkotott képüket. A Kelet több volt számára, mint egyszerű kutatási terület: a bibliai események színtere, megszentelt föld. Ez az érzelmi töltés azonban tudományos tevékenységén alig volt érezhető, ő elsősorban tudósként működött, és csak kevesen tudják róla, hogy eredetileg teológiát tanult. Munkásságának csúcspontja Mári városának feltárása volt, amely ugyan nem szerepel az Ószövetségben, de az itt talált szövegek megvilágítják számunkra azt a nomád hátteret, melyben a Teremtés könyvének ósatyái is éltek. Ebben a cikkben megkísérlek vázlatos képet adni nemcsak arról, hogy milyen régészeti felfedezéseket tett ő maga, hanem arról is, hogy milyen alapvető ismereteket köszönhet munkásságának a mai tudomány.

A kezdetek

André Parrot egy evangélikus lelkész fiaként látta meg a napvilágot, egy Désandans nevű, 200 lelket számláló kis falucskában, Montbéliard megyében. Mint köztudott, a katolikus Franciaországban ez a konfesszió meglehetősen ritka. A falu lakóinak vallását az a tény magyarázza, hogy a ma Franche-Comtéban fekvő terület korábban lutheránus vallású württembergi grófok birtokában volt. André anyja egy eredetileg Stuttgartból betelepült, származására büszke családban született, ezért fia második keresztnévként az Ulrich nevet kapta, amelyet a későbbi véres történelmi események miatt sohasem használt. Önéletrajzában kiemeli, hogy ennek ellenére életében meghatározó volt számára a francia-német kettős eredet ugyanúgy, mint a vallási kisebbséghez való tartozás. Rendkívül szigorú nevelésben részesült, ami azt jelentette számára, hogy a kemény munka volt életének egyik legfontosabb vezérfonala.

Besañoni líceumi évek után a párizsi egyetem protestáns teológiai fakultására iratkozott be, azonban tanulmányait egy idő múlva önként vállalt katonai szolgálattal szakította meg. Ennek oka az volt, hogy állandó migrénes rohamok gyötörték, amit így próbált meg gyógyítani, mint később kiderült, sikeresen. Az itt eltöltött két év jó elő-

gyakorlatot jelentett számára a későbbi régészeti terepmunkákhoz. A katonaság után tovább folytatta teológiai tanulmányait, azonban 1924-től Mezopotámia bűvkörébe kerülve, beiratkozott az École du Louvre-ba, hogy ismereteit elmélyítse. Egy évre rá befejezte a teológiát, és lelkésszé szentelték. Még ugyanebben az évben megkapta a sorstól a lehetőséget az első nagy kalandra: egy éven át Jeruzsálemben tanulhatott tovább, sőt még előtte részt vehetett élete első keleti ásatásán, a szíriai Tell-Neiráiban.

Tell-Neiráb Aleppótól nem messze elterülő romdomb, ahol 1891-ben több arámi nyelvű felirattal ellátott, Kr. e. 7. században készült sztelét találtak helyi parasztok. Az 1926-ban folytatott ásatások célja az volt, hogy tisztázzák, honnan származnak ezek az alkotások, melyeket ma a Louvre őriz. A feltárások során egy újbabilóni korú (Kr. e. 625–539) településre bukkantak. A legkiemelkedőbb lelet egy kis agyagtábla-együttes volt, melynek jelentőségét az adta, hogy ezek voltak a Szíriában talált első agyagtáblák. A kicsit később, szintén francia régészek által megtalált ugariti táblák azonban egyszerűen háttérbe szorították ezeket a gazdasági szövegeket, és manapság a szakmai körokben is alig ismertek.

Girszu és Larsza

André Parrot-t a sors és a francia régészet vezetőinek akarata párizsi és jeruzsálemi tanulmányai után hamarosan Irakba irányította, de mint később kiderült, ez csak egy rövid kitérő volt életében. 1930-ban Henri de Genouillac meghívta tellői ásatására, hogy először segédje legyen, majd később vegye át az ásatását. Telló a mezopotámiai régészet egyik legfontosabb romdombja, közhasználatú arab kifejezéssel tellje.

Az első kutatások itt az ókori keleti régészet hőskorában, 1877-ben kezdődtek szenzációs eredménnyel. Ernest de Sarzec baszrai francia alkonzul rengeteg művészeti és írásos emléket tárt fel Tellóban, amelyek egy addig ismeretlen kultúrát tártak fel a tudomány számára. A sumer nyelvvel már korábban is találkozott a tudomány, de a korábban az asszír fővárosokban, főleg Ninivében kiásott szövegekben mindig az akkád nyelvvel együtt, kétnyelvű szövegekben, valamint ún. lexikális listákban, azaz egyfajta szótárakban fordult elő. Mint ma már tudjuk, a Kr. e. 1. évezredben a sumer már holt nyelv volt, de ugyanúgy tovább használták az írásbeliségben, mint a középkorban a latint. Az ékírás megfejtése után élénk vita folyt arról, hogy vajon valódi nyelv volt-e, vagy „csak” a papok mesterségesen kialakított titkos nyelve. A tellői leletek ezt a problémát egy csapásra eldöntötték, és a tudomány és a nagyközönség előtt feltárult az emberiség egyik legősibb kultúrája, melyről korábban senkinek sem volt fogalma.

Az előkerült művészeti alkotások közül talán a leghíresebbek a Gudea nevű uralkodót (Kr. e. 22. század) ábrázoló gyönyörű szobrok voltak, melyekből egy egész sorozat került elő. A számos korai sumer feliratból kirajzolódott a tudomány által kora dinasztikus kornak (Kr. e. 3. évezred első fele) nevezett időszak, a különálló városállamok kora. Amikor a szövegeket megfejtették, akkor még azt hitték, hogy Telló dombja Lagas városát rejt magában, de később kiderült, hogy a Lagas nevű városállam több kisebb-

nagyobb városból állt, és a főváros, melyet megtaláltak, Girszu volt. Az államnak nevet adó eredeti főváros, Lagas egy al-Hiba nevű dombbal azonos, melyet amerikaiak ástak ki az 1960-as években.

A sors különös fintora, hogy a korszak legtöbb írásos emlékét egy olyan városállamból ismerjük, melyet később politikai okokból kirekesztettek a hivatalos történelemből. Az ún. Sumer Királylista ugyanis nem említi Lagast, pedig egyike volt a korai sumer történelem legfontosabb hatalmainak.

Telló mint régészeti lelőhely sorsa sajnos tragikusnak mondható. A de Sarzec által elkezdett francia ásatások első szakasza kisebb megszakításokkal 1909-ig tartott. Ez az időszak a régészet kincskereső időszaka volt. Az ásatókat elsősorban a tárgyak és az ékírásos táblák érdekelték, és nem törődtek az építészeti összefüggésekkel. Az amatőr régészek tapasztalatlanok voltak, a Mezopotámiában használatos, napon szárított agyagtéglákból épült falakat nem ismerték fel, így alig tudunk valamit arról, hogyan nézett ki az ókori Girszu. A helyzetet tovább rontotta, hogy a nagy múzeumok, London, Párizs, Berlin, Philadelphia stb. egymással versengve vásárolták fel a helyi műkereskedők által szervezett rablóásatások során talált táblákat. Az ásatások szüneteit kihasználva Tellóban 1894-től 30–40 ezer agyagtáblát loptak el, örökre megfosztva a tudományt attól a lehetőségtől, hogy egy ilyen nagy jelentőségű archívum belső szerkezetét, az emberiség egyik legkorábbi centralizált adminisztrációjának a működését tanulmányozhassa.

Amikor Genouillac 1929-ben újra felvette az ásatásokat, egy szinte teljesen átforgatott dombbal került szembe. Filológus volt, és szinte teljesen tanácstalanul állt a feladat előtt – a munkásainak állítólag egyszerűen azt mondta, hogy ássatok, ahol tudtok. Ide került a fiatal Parrot azzal a feladattal, hogy az ásatást megfelelő szintre emelje.

1931-ben már átvette az expedíció vezetését, ez volt élete első önállóan vezetett régészeti feltárása. A kihívás igen nagy lehetett, hiszen ez az időszak innen visszanezve a mezopotámiai régészet egyik aranykora volt. A nagy területen, óriási költségekkel folytatott angol, amerikai és német ásatások ontották a szenzációkat: pl. ekkor kerültek elő az arannyal teli uri királysírok, a szögmozaikokkal díszített igen korai uruki templomok, a szuggesztív sumer szobrok Esnunnából stb. Ehhez képest Girszu feltárásának eredményei – bár tudományos szempontból igen érdekes részletekkel szolgáltak – a szélesebb közönség számára nem keltettek feltűnést. A legsajátosabb lelet egy sajátos, azóta is párhuzam nélküli földalatti építmény, melyet Parrot hypogaeumnak nevezett el. Az egész konstrukció égetett téglából készült – ami önmagában is ritka Mezopotámiában, hiszen még a templomok és a paloták is vályogtéglából készültek, legfeljebb a külsejüket borították égetett téglával –, és a formája meglehetősen furcsa volt. Két, domború felével egymásnak fordított, szögben megtörő, ívelt falat helyeztek el egymással szemben úgy, hogy a kettő között egy leszűkülő, majd újra kiszélesedő folyosó maradt. Belülről két-két helyiséget alakítottak ki, melyeket később betemettek. André Parrot saját meggyőződése szerint, melyhez egész életében ragaszkodott, a lagasi királyok kifosztott temetkezőhelyét találta meg. Volt, aki egy híd alépítményének tartotta, napjainkban a legelfogadottabb vélemény, hogy egy öntözőcsatorna vízszabályozó gátjáról van szó, melyet kellő időben le lehetett zárni.

Parrot nem vallott szégyent, azonban a sok kislelet és jó néhány tudományos eredmény mellett csalódást jelentett, hogy a korábbi nagy felfedezésekhez képest viszonylag kevés írásos emlék került elő. A francia régészet vezetői ezért egyes filológus szaktekintélyek hatására úgy határoztak, hogy 1932-ben leállítják a tellói ásatásokat, és Parrot-t egy újabb helyszínre, Larszába küldik.

Az ókori Larszát magában foglaló Szenkere Dél-Irak egyik leglátványosabb tellje. Szemben Tellóval André Parrot ideérkezése előtt itt nem volt nagyobb tudományos ásatás, csak kisebb szondákkal kutatták át még a 19. század közepén. A múkincsrablók azonban ezt a dombot is össze-vissza ásták, és a 19. század végétől a 30-as évek elejéig folyamatosan látták el a múzeumokat innen származó ékírásos táblákkal és más műtárgyakkal: a legtöbbet a Louvre és a Yale gyűjteménye vette belőlük, de kerültek Londonba és Berlinbe is. 1931-ben már a brit Royal Air Force repülőgépei üzték el a rablókat (Irak a két világháború között brit mandátumterület volt), ezért sürgőssé vált a tell megmentése. Ezt csak egy olyan európai expedíció érhetette el, amelynek folyamatos jelenléte elriaszthatta a fosztogatókat.

Larsza ősi sumer város volt, a napisten (sumerül Utu, akkádul Samas) székhelye. Igazi jelentőségre a Kr. e. 19. században tett szert, amikor egy itt letelepedett nomád eredetű dinasztia székhelye lett. Ez a dinasztia Mezopotámia egyik legfontosabb hatalmai közé emelte. A kis városállamok kora ekkor már lejárt, és ugyan sokáig senkinek nem sikerült az egész Folyóközt egyesítenie, de az öt-hat egymás ellen küzdő rivális hatalom nagyobb területet tartott ellenőrzése alatt. Egy újabb dinasztikus váltás után, bátyját követően, került trónra egy Rím-Szín nevű uralkodó, Hammurapi babilóni király idősebb kortársa, hol szövetségese, hol pedig ellenfele. A status quo-t felborítva elfoglalta egész Dél-Babilóniát, és 30 évre ő lett a kor egyik leghatalmasabb uralkodója, azonban Hammurapi bonyolult szövetségek és árulások után legyőzte őt, és Babilón uralma alá hajtotta országát. Larsza, ez a történetileg igen jelentős hely, számtalan fontos leletet ígért.

Az 1933 tavaszán folytatott ásatások során Parrot egy közel 100x100 m kiterjedésű nagy palotaegyüttes feltárását kezdte el, amely néhány pecsétes téгла tanúsága szerint egy Núr-Adad nevű larszai uralkodó rezidenciája volt, bár ezt az azonosítást manapság sokan nem fogadják el. Amikor áprilisban elutazott Párizsba, nem gondolta, hogy csak 1967-ben fog újra visszatérni ide dolgozni, ugyanis ekkor fejezte be a megkezdett munkát, és tárta fel a palota maradványait teljesen. A palota nem hirtelen, hanem lassan pusztult el, ezért nem tartalmazott különleges leleteket, azt is mondhatnánk, szinte üres volt.

1933 őszén egy olyan esemény történt, amely minden eddiginél nagyobb hatással volt életére, és világhírűvé tette.

Mári

Ekkor egy Étienne Cabane nevű hadnagy, a Szíriát ellenőrzése alatt tartó francia hadsereg tisztje egy őrzőjárat során meghallotta, hogy beduinok törzsfőjük temetésekor a közelben egy nagyméretű szoborra bukkantak. A helyet Tell-Haririnak hívták és Abu-Kemál környékén, az iraki határtól nem messze feküdt. A közel 300 kg súlyú szobrot Abu-Kemálba szállíttatta és értesítette a Régészeti Felügyelőséget. A lelet jelentőségét felismerve a Louvre illetékesei azonnal kutatási koncessziót kértek a területre, és André Parrot-t bízta meg az ásatás vezetésével.

A még 1933 decemberében megkezdett feltárások rövid tapogatózások után már a következő év januárjában kiemelkedő eredményeket hoztak. Egy kora dinasztikus templom (Kr. e. 26–25. század) romjai közül egy imádkozó testtartásban ábrázolt, szakállas férfialak került elő, amely meztelen vállán feliratot viselt: „Isqi-Mári, Mári királya, Enlil isten nagy enszije, szobrát a férfias Istárnak ajánlotta fel” (Parrot korában a nevet még Lamgi-Márinak olvasták). E felirat hosszú magyarázatot kívánna, most azonban az a legfontosabb számunkra, hogy ezzel sikerült azonosítani a települést, kiderült, hogy Tell-Hariri egyenlő Mári városával.

Máriról már az ásatások előtt is sok ismerettel rendelkezett a tudomány. Azonosítása rögtön tudományos szenzációnak számított, hisz helyéről már régóta vita folyt. A mezopotámiai források szerint Mári elfoglalását ugyanúgy kiemelkedő tettként ünnepelték az Akkád Birodalom uralkodói a Kr. e. 24–23. században, mint Hammurapi a Kr. e. 18. században. Világos volt tehát, hogy egy jelentős szíriai hatalom székhelyéről van szó.

André Parrot 1933–1974-ig összesen 21 ásatási évadban dolgozott Máriaiban, és ezalatt számos épületet, rengeteg szobrot és más művészeti alkotást és többtízezer agyagtáblát talált. Az ásatási évad, vagy más néven kampány azt jelenti, hogy az ásatások általában nem egész évben folynak, hanem csak 2–3 hónap hosszúságban. Ennek egyszerre vannak szervezési és anyagi okai. Emellett a kiásott leleteket fel is kell dolgozni, és közölni is kell azokat, amiben sok más kollégájával ellentétben Parrot mindig élen járt. A forró klíma miatt a kampányokat gyakran télre tették, ezért egy-egy évad gyakran két naptári évre esett.

Egy rövid áttekintés képet adhat arról a hatalmas munkáról, amit ő és munkatársai Máriaiban elvégeztek. Az első évadban (1933/34) tárták fel az Istár-templomot, a másodikban (1934/35) Zimri-Lim palotájából 63 helyiséget ástak ki és 1600 táblát találtak, az egyik csúcspont azonban a harmadik évad volt a palota kb. 300 helyiségével és közel 20 ezer ékírásos agyagtáblával. Az 1938 decemberében lezárult 6. kampány végéig feltárták még a Dagan- és Ninhurszag-templomokat és a zikkuratot, de a háború ezután megakadályozta a visszatérést. Csak 1951-ben sikerült folytatni a munkát. 1964-ig hét évadban ástak a zikkurat, a Samas-, a Ninni-zaza- és Istarat-, valamint a Dagan-templom területén.

1964-től az óbabilóni palota alatt fekvő, azt megelőző, 3. évezredi palotákra összpontosított. 1967-ben és 68-ban két évad erejéig visszatért Larszába, hogy befejezze a Núr-Adad-palota feltárását. 1974-ben, a 21. évadban volt az utolsó ásatása Máriaiban. Ekkor,

73 évesen vonult vissza a terepmunkától, hogy életét ezután a kiásott leletek feldolgozásának szentelje. Erre még hat évet adott neki a sors.

Talán akkor tisztelgünk legméltóbban André Parrot emlékének, ha egy vázlatos képben áttekintjük az általa Máriban feltárt civilizáció történetét és annak emlékeit. Ebből reményeink szerint az is kiderül, hogy munkássága milyen óriási jelentőségű a tudomány számára.

A kora dinasztikus Mári és a sakkannakkuk kora

Mári városát valamikor a Kr. e. 3. évezred kezdetén alapíthatták, és azonnal a környék egyik legjelentősebb települése lett. Ez nem véletlen, hiszen fekvése egész kiváló volt. Ebben a térségben az Arab-táblába mélyen bevágódik az Eufrátesz, a völgye pedig igen termékeny, ami jó alapot nyújtott a fejlődéshez. Mári emellett nagy hasznot húzhatott a Szíria és Mezopotámia közötti áruforgalom ellenőrzéséből is.

Jelentőségét jelzi, hogy szerepel a már említett Sumer Királylistában is. A Kr. e. 3. évezred első felében, a kora dinasztikus kornak nevezett időszakban a várost az akkád nyelv egyik dialektusát beszélő népcsoport lakta, akik valószínűleg az észak-babilóniai akkádoktól vették át a sumer eredetű, de a sémi nyelvek igényei szerint átalakított ékírást. Az itt talált kora dinasztikus táblák voltak az első biztos jelei annak, hogy a sémi akkádok nem kései betelepülők voltak, hanem legalább Észak-Mezopotámiában és Szíriában őslakosok. Ez a tény azonban csak akkor lett a tudomány számára teljesen egyértelmű, amikor Szíria nyugati felében, az Aleppótól 60 km-re délre fekvő Eblában (Tell-Mardíh) egy olasz expedíció 1974-ben kiásta a legnagyobb kora dinasztikus archívumot (15 ezer táblát), amit valaha is találtak, egy olyan időszakból, amelyről a tudomány addig azt hitte, hogy az írásbeliség ekkor eddig még nem is ért el. Az eblai táblák részben sumérül íródtak, részben egy eddig nem ismert sémi nyelven, amelyet a szövegek első kiadója először egy nyugati sémi, egészen pontosan egy korai kánaáni nyelvnek (paleokánaáni) határozott meg. Közben alaposabb nemzetközi kutatás után kiderült, hogy a nyelv nem nyugati, hanem keleti sémi, és nem áll távol az akkádtól, annak egy dialektusa. Ráadásul a nyelv sem volt ismeretlen, hiszen Máriban már a háború előtt előkerültek ilyen nyelvű kora dinasztikus táblák, bár sokkal kisebb mennyiségben, csakhogy ezeket sokáig nem közölték. Sok kutató úgy véli, ha a francia és belga filológusok előbb közlik a táblákat, ma a nyelvet nem eblainak, hanem márinak hívnák. (Azóta, 1992-ben Északkelet-Szíriában, a Hábúr folyó felső folyásánál is előkerültek ugyanilyen nyelvű kora dinasztikus táblák.)

Az eblai táblákból körvonalazódott egy, a mezopotámiaival rokon, de attól sok mindenben eltérő korai szíriai kultúra, amelyhez Mári is tartozott. A lelet legnagyobb jelentősége Mári szempontjából az volt, hogy kiderült, Mári nem a civilizáció szélén fektült, hanem inkább összekötő kapocs volt két civilizáció között. Nyilvánvalóvá vált továbbá, hogy ez a két város volt ekkoriban a legjelentősebb a térségben, és hol békében éltek, hol pedig háborúztak egymással. Mindennek egyik legszebb bizonyítéka egy Enna-Dagan nevű mári király Eblába írt levele, melyet az ottani királyi palotában talál-

tak meg, és amely áttekinti a korábbi ellenségeskedések történetét. Ma már Mári számos kora dinasztikus uralkodóját ismerjük helyi írásos emlékekből és külső forrásokból egyaránt. A déli, sumer dinasztiákkal való szoros kapcsolatot talán az ún. uri kincs jelzi legjobban, amelyről alább még lesz szó.

Parrot tevékenységének köszönhetően Mári kora dinasztikus kori települése ismert a legnagyobb kiterjedésben. Ennek egyik oka, hogy az erős eróziós tevékenység sok helyen egészen az ekkori rétegekig lepusztította a felszínt, így ez az időszak került elő legelőször. Számos kisebb méretű templomot ásott ki, köztük legelőször az Istár-templomot. Istárt itt északon nem a szerelem istennőjeként tisztelték, mint délen, hanem mint harcias istennőt, és általában teljes fegyverzetben ábrázolták. A templom két szentélyből és számos kis helyiségből állt. Alaprajza nem volt egységesen tervezett, és a szentélyektől eltekintve jobban hasonlított egy lakóházra, mint egy templomra. Jelentősége azonban nem építészeti kivitelezésében, hanem az itt talált leletekben rejlett. Az egyik szentély előtt bukkant rá Parrot több más szobortöredék mellett Isqi-Mári és Ebih-Ilí szobrára, egy, az Ur városában előkerült híres „jelvényhez” hasonló mozaikberakásos dobozra, valamint számos Irán területén zsírkőből készült domborműves edényre. A két szobor már egyértelműen a déli, sumer kultúrával való szoros kapcsolatot jelezte, de ekkor még senki sem sejtette, hogy Mári válik a kora dinasztikus szobrászat legnagyobb lelőhelyévé.

1952-ben, a nyolcadik évadban tárta fel Parrot az ún. Ninni-Zaza-templomot, ez az istennő egyébként máshonnan nem ismert. A templom egy rizalitokkal (falbeugrással) díszített udvar köré csoportosul, a szentély a keleti oldalt foglalja el. A 14x5 méter nagyságú helyiségben körben egy alacsony padka húzódott, eredetileg erre állították a szobrokat. Közel 50 szoborra és 150 töredékre bukkantak a szentélyben, további 15 szobor és 13 töredék került elő az udvarból. A mezopotámiai régészet egyik legnagyobb szoborlelete.

Ezek és a többi kora dinasztikus templomban talált szobrok a kora dinasztikus valóság jellegzetes emlékei. Fogadalmi ajándékok voltak az isteneknek, sokszor magukon viselik a fogadalmi feliratokat is. Megtalálhatóak köztük királyok, papok és tisztviselők és egyéb, felirattal nem azonosított személyek, valamint férfiak illetve nők ábrázolásai egyaránt, sőt egy esetben egy házaspár is előkerült. Szinte minden esetben a test előtt összezárt kezekkel ábrázolták őket, ezért a tudomány az „imádkozó szobor” nevet adta nekik. Szemeiket kagyló és nemeskő (pl. lazúrkő) berakással tették különösen szuggesztívvé. A férfiak jellegzetes öltözete a gyapjúszoknya, a nők gyakran magas fejfedőt viselnek. Az „imádkozó szobrok” Sumerből erednek, Máriaiban azonban művészi tökélyre emelték készítésüket. A szögletes, szinte kubista déli alakokkal szemben az itteniek plasztikusabbak és élettelibbek.

Az imádkozó szobrok feladata az volt, hogy a készíttető helyett állandóan imádkozva nyerje meg az istenség jóakarátát. A kora dinasztikus kor különleges időszak volt a mezopotámiai művészetben. Később a királyi hatalom ideológiája már megtiltotta, hogy a magánemberek szobrokat állíttassanak magukról, itt azonban a sémák mögül előbújva megjelenik az egyéni ember is.

Ebih-Ilí gipszkőből készült szobra (1. kép) az egyik legszebb Máriaiban előkerült mű-

vészeti alkotás, sőt azt mondhatjuk, hogy az egész kora dinasztikus művészet legkiemelkedőbb darabjai közé tartozik. Mint említettük, az Istár-templomból került elő, és ma a Louvre őrzi. Ebihi-ili, aki a hátán lévő felirat szerint egyfajta munkafelügyelő volt, egy kerek vesszőből font zsámolyon ül, meztelen felső része előtt imára fonja össze kezét, alul pedig egy kaunakésznek nevezett jellegzetes gyapjúszoknyát visel. Feje kopaszra borotvált, és hosszanti tincsekbe rendezett hosszú szakállat visel. Kagyló és lazúrkő berakásos szemei, finoman modellált teste a korban szinte szokatlan életteli-séget kölcsönöznek neki. Meglepőnek tűnhet, hogy a királyokat ábrázoló szobrok nem ilyen kvalitásúak, de figyelembe kell venni, hogy az uralkodók szobraikat is valószínűleg tisztviselőik állíttatták, a legdrágább uralkodószobrok pedig bronzból lehettek, így kevesebb esélyük volt a fennmaradásra.

A kora dinasztikus kori királyok palotája a későbbi nagy palota alatti mélyásatások során került elő. Parrot eredeti célja az volt, hogy megállapítsa, milyen korú rétegek húzódnak meg alul, de rátalált a kora dinasztikus palotára, és benne egy fontos leltre, az ún. uri kincsre. Az együttes egy edényben került elő, legkiemelkedőbb darabja a mitikus oroszlánfejű sas, az Anzu madár lazúrkőből készült szobrocskája volt (2. kép). Az egy másik lazúrkő darab egy uri uralkodó, Meszannepadda feliratát viselte magán. A lazúrkő a kor legértékesebb drágaköve volt, ugyanis csak a mai Afganisztánból lehetett beszerezni, így minden bizonnyal királyi ajándékról van szó. Parrot szondája a palota belső szentélyét találta meg, és ezt a helyet később ki is szélesítette. Kiderült, hogy összesen legalább három épület előzte meg Zimri-Lim palotáját.

A kora dinasztikus kornak a Folyóközt egyesítő, az Akkád-dinasztiát megalapító uralkodó, Sarrukín támadásai vetnek véget. (A név bibliai formája Szargon, a francia régészet emiatt nevezi gyakran a kora dinasztikus kort preszargonikus időszaknak). Talán ekkor rombolják le a templomokat is. Mári ezután az akkád királyok fennhatósága alá került, akik katonai kormányzókat, úgynevezett *sakkanakku*-kat neveztek ki a város élére. Bár ez a cím alapvetően alárendeltséget fejez ki, mégis hagyományossá vált, és azok az uralkodók is használták, akik függetlenítették magukat.

Egy ilyen rövid, független időszak volt az Akkád Birodalom bukása utáni korszak, majd nemsokára a III. ur-i dinasztia kebelezte be a területet. Az általuk kinevezett helytartók is a *sakkanakku* címet használták. Amikor Kr. e. 2000 körül ez a birodalom is összeomlott, Mári újra függetlenné vált, és az önállóvá vált város vezetői továbbra is megtartották ezt a címet. A nagy törés Kr. e. 1900 körül következett be, amikor a Hana törzsek elárasztották a környéket. Egy rövid szünet után azonban új időszak köszöntött be, az amurrú nomád dinasztiák kora. Ezek a királyok már nem használták tovább a régi helytartói címet.

A kora dinasztikus kor és az amurrú dinasztiák kora közti időszakot nevezzük *sakkanakku*-kornak, melyen belül sokszor igen nehéz időrendi különbséget tenni, bár az utóbbi néhány évben számos előrehaladás történt.

A *sakkanakku*-korban többször is újjáépítették a kora dinasztikus palotát, és emeltek egy új nagy királyi rezidenciát is, tőle keletre, amit már a Parrot utáni időszakban kezdtek kiásni (ld. később).

A korszak egyik legérdekesebb épülete a Dagan-templom. Dagan igazi szíriai isten-

ség, a Biblia szerint a filiszteusok Dágón néven tisztelték. Kultuszának szíriai központját, Tuttult (Tell-Bi'a, a mai Raqqa mellett) ma német régészek kutatják. Mári templomának érdekessége, hogy nem kifejezetten mezopotámiai, hanem nyugati hagyomány szerint épült. A kutatás által kánaáni típusúnak nevezett templomok jellegzetessége, hogy általában egyetlen nagy hosszanti téglalap alakú szentélyből, és egy félig nyitott előcsarnokból áll, valamint, hogy falai rendkívül vastagok. Ez az alaprajzi típus a Kr. e. 3. évezredtől az 1. évezredig mutatható ki Szíria, Palesztina és Kelet-Anatólia területén. Leghíresebb példája Salamon temploma Jeruzsálemben, amely – mint közismert – föníciai minták szerint épült.

A mári Dagan-templomot alapítási felirata szerint az az Istup-ilum emeltette, akinek szobra Zimri-Lim palotájából került elő. Az ő uralkodását kb. a Kr. e. 22. század második felére tehetjük. Itt a falak 6 m vastagok voltak, a belső tér pedig 15x9 méter. A bejárattal szembeni rövid oldalon két kis fülke volt, ahova az istenség és felesége szobrát helyezhették. Valamikor később, talán már Zimri-Lim korában két-két bronzból készült oroszlánprotomét (mellső részt) helyeztek el a bejárat őrzésére, melyekből kettőt Parrot-nak sikerült megtalálnia (3. kép). Ez a lelet bizonyította, hogy a kapuőrző oroszlánok elhelyezésének szokása, amely oly jellemző volt a Kr. e. 1. évezredben Szíriától az Asszír Birodalomig, már ekkor is megvolt.

Az amurrú dinasztia kora: Samsi-Adad és Zimri-Lim

A Kr. e. 19. század során amurrú nomád eredetű uralkodók foglalták el nemcsak a szíriai térség, hanem Mezopotámia városainak trónjait is. A korábbi központosított hatalmak helyére kisméretű királyságok kerültek, melyek közül néhány lassan kiemelkedett. Közéjük tartozott Mári is. A város környékén a Hana törzs nomádjai éltek, és a királyi dinasztia is ők adták. Mári állam szorosan összekötődött ezzel a törzssel, a királyok Hana sejkjének is nevezték magukat, valamint az állam hadseregét is ezek a nomádok adták.

A mári palota levéltára két nagy uralkodó családjának okmányait őrizte: Samsi-Adadét és Zimri-Limét. A két család esküdt ellensége volt egymásnak. Ennek eredete talán törzsi viszályokra mehet vissza, mindenestre konfliktusuk hosszan elhúzódott. A történet első felét egy Samsi-Adad kori levél meséli el, amelyet egy istennek írtak és amelyben visszautalnak a régi eseményekre.

Samsi-Adad apja, Ila-kabkabu, eredetileg egy Terqa nevű város (Máritól 50 km-re nyugatra) független uralkodója volt, és szövetséget kötött Jaggid-Limmel, Mári királyával (az első név szerint ismert amurrú uralkodó Máriban), aki a levél szerint megszegte a szövetségi esküt, ezért Ila-kabkabu feljogosítva érezte magát, hogy megtámadja Márit, és területet foglaljon el tőle. A mári uralkodó fia, Jahdun-Lim azonban jelentősen megnövelte országa hatalmát. Egy nagy feliratából, amelyet a Samas-templom alapozásában helyezett el, megtudjuk, hogy egészen a Földközi-tenger partjáig vezetett katonai expedíciót. Amikor elég erősnek érezte magát, megtámadta és meghódí-

totta Terqát is, s valószínűleg megölte Ila-kabkabut. Fia, Samsi-Adad a későbbi asszír krónikák szerint Babilóniába menekült, ahol száműzetésben kellett élnie.

Nem tudjuk pontosan, milyen módon sikerült Samsi-Adadnak megfelelő sereget gyűjtenie, talán törzsi kapcsolatok segítettek, de kíséretével hamarosan elfoglalta az Assurtól 40 km-re északra fekvő Ekallátum nevű várost. Néhány év múlva már magát Assurt is megszerezte magának. Assur Mezopotámia egyik leggazdagabb városa, ekkor még inkább kereskedőváros volt, mint katonai nagyhatalom. A gyors terjeszkedésben valószínűleg a későbbi legfontosabb szíriai szövetséges, Qatna is segített. A tét a Mezopotámia és a nyugati világ, (Szíria, Palesztina, ill. rajta keresztül Egyiptom és Anatólia) közti kereskedelem feletti ellenőrzés megszerzése volt. A küzdelem már régóta folyt Qatna és Aleppó között: az előbbi a dél felé, a szíriai pusztákon át húzódó útvonalat, az utóbbi az északi, az Eufrátesz mentén a Földközi-tenger felé irányuló utat ellenőrizte. A két út egyik találkozáspontja Mári környékére esett, ezért nem véletlen, hogy Samsi-Adad következő célja ez a város volt, és ebben Qatna is segített. Jahdun-Lim ekkor már nem élt, utódáról nem tudjuk, hogy milyen rokoni szálak kötötték hozzá, talán trónbitorló lehetett. Állítólag három év után saját szolgálai ölték meg. Viszont amikor Samsi-Adad elfoglalta Márit, Jahdun-Lim fiának, Zimri-Limnek menekülnie kellett, valószínűleg Aleppóban talált védelemre. Az eddigiek alapján nem is kérdéses, hogy miért pont itt.

Samsi-Adad ezután megszerezte birodalmát, amely a későbbi asszír uralkodók számára mintául szolgált. A hatalom központja nem Assur lett, hanem a Hábúr-folyó felső folyásánál, a mai Északkelet-Szíriában fekvő Sehná, amit Subat-Enlilnek (Enlil isten székhelye) nevezett el. (Ma Tell-Leilán, amerikai régészek kutatják). Két fiát bízta meg azzal, hogy helytartóként ellenőrizzék birodalmának két másik pillérét, Márit és Ekallátumot. A három város egy nagy háromszöget alkotott, és ezt vették körül a vazallus kisállamok. Ekallátumot kapta az idősebb fiú, Isme-Dagan, Márit pedig a fiatalabb, Jaszmah-Adad.

A mári levéltár megőrizte számunkra azokat a leveleket, melyeket egymásnak írtak, és amelyekben beszámoltak a katonai és politikai eseményekről. Ezekből a levelekből sok mindent megtudunk Samsi-Adadról, a nagy államférfiről is, de sokkal érdekesebb színt adott, Jaszmah-Adad, aki nemigen tudott felnőni ahhoz a feladathoz, amivel megbízták. Úgy tűnik, a szíriai bor jobban érdekelte, mint az államügyek. Apja, Samsi-Adad ezért folyamatosan korholta, és tanácsokkal látta el arról, hogy mit kellene csinálnia. Éppen ezért olyan értékes számunkra ez a levelezés, hiszen olyan dolgokat írnak le benne a politikáról és a diplomáciáról, amit egyébként talán nem tettek volna. Samsi-Adad állandóan Isme-Dagant hozta föl példaként, aki kiválóan végezte dolgát, és eredményes hadjáratokat vezetett az északi vad hegyi törzsek és más szomszédos hatalmak ellen. Jaszmah-Adad még az olyan „egyszerű” állami feladatot sem volt képes jól megoldani, mint a dinasztikus házasság, amely nemigen lehetett ingyére. A szövetség megerősítésére ugyanis el kellett vennie feleségül a qatnai király lányát, de őt, mint ez egy dühös apai levélből kiderül, nem engedte be a palotába, hanem máshol szállásolta el: „Ha az apja meghallja, szíve haragos lesz, ennek a dolognak nem kellene bekövetkeznie. A pálma palotájában elég lakosztály van. Egy lakosztályt válassz ki, ahol

lakhat, ne lakjon kívül!” A végkifejletet nem ismerjük, de ez mégis egy jellemző momentum. Nem véletlen, hogy amikor Samsi-Adad – talán egy hadjáratban – meghal, fiainak nem sikerült birodalmát fenntartania.

Nem tudjuk, mennyi idő telt el ezután, de Zimri-Lim az aleppói király, Jarim-Lim segítségével hamarosan bevonult Mária. Jaszmah-Adad végső sorsáról nem tudunk semmit, de háremét és kincstárát hátrahagyva kellett Máriaól menekülnie.

Zimri-Lim Samsi-Adad birodalmának nyugati részét vonta ellenőrzése alá, és újjászervezte a területet. A korábbi asszír időszámítás helyett a babilónira tért át. Érdekes módon a palota levéltárából nem távolították el a korábban archivált, Samsi-Adad időszakában írt leveleket, bár lehetséges, hogy néhány, az új hatalom számára kényes levelet ugyanúgy kivettek közülük, mint ahogy ezt később Hammurapi tette. Tovább építette viszont a palotát, amely uralkodása alatt érte el a legnagyobb kiterjedését.

Zimri-Lim 12 éves uralma jórésztében kevés drámai esemény történt, annál izgalmasabb volt a végkifejlet. Ő volt Hammurapi egyik legstabilabb szövetségese, sokszor küldött csapatokat megsegítésére. Együtt harcoltak Esnunna, majd Elám, és végül Larsza ellen. Hammurapi ugyanis kiválóan értett a szövetségesek megnyeréséhez, és ahhoz is, hogy mikor kell őket egymás ellen fordítani. Nem tudjuk, hogy igaza volt-e a babilóni királynak, amikor a mári követnek azt bizonygatta, hogy a larszai Rím-Szín támadta meg őt, de végül is ő került ki a konfliktusból győztesen.

Zimri-Lim valószínűleg megérezhette, hogy ő kerül sorra, és már nem támogatta a továbbiakban Hammurapit. Sorsát azonban nem kerülhette el. Egykori szövetségese először legyőzte és vazallusává tette, majd – valószínűleg egy elszakadási kísérlet után – elfoglalta és lerombolta a várost, amely soha többé nem épült újjá. Zimri-Lim sorsa éppúgy ismeretlen számunkra, mint az utolsó évek eseményeinek részletei. Hammurapi ugyanis a palota lerombolása előtt összehordatta a diplomáciai levelezést és nyilvánvalóan magával vitetett minden olyan okmányt, amelyben erről a konfliktusról esett szó. Csak így magyarázható, miért nincs egyetlen olyan levél sem, amelyben Hammurapi mint ellenség jelenik meg, pedig sok ilyen íródhatott, az viszont egyértelmű, hogy a levelek nem az eredeti helyükön voltak.

Zimri-Lim palotája

Ha lehet rangsorolni, Parrot legjelentősebb felfedezése bizonyosan Zimri-Lim palotájának feltárása volt, a második és a harmadik kampányban (1934/35 és 1936/37). Az egész épület egyetlen hatalmas rombolás áldozata lett, ami szokatlanul jó állapotban konzerválta a romokat, és megőrizte a benne hagyott tárgyakat. A régészet legnagyobb ellensége ugyanis nem a gyors pusztulás, hanem a lassú enyészet, amikor szépen lassan elhordanak minden tárgyat, majd a víz és a szél okozta erózió az alapokig elpusztít mindent. Máriaiban a felső emeletek behulló törmeléke 3–4 méter magasságban töltötte fel a helyiségeket, megvédve azokat a későbbi pusztulástól. Mindezt Hammurapi, babilóni uralkodónak „köszönhetjük”, aki lerombolta az épületet. Biztosan nem gondol-

ta volna, hogy ezzel éppen hogy nem kitörli az emlékezetből ellensége, Zimri-Lim nevét, hanem megőrzi azt. Természetesen a legértékesebb kincseket: aranyat, ezüstöt, bronzot, drágaköveket, az értékes bútorokat, sőt a történeti emlékek egy részét is mind elvitték zsákmányként Babilónba. (Voltak olyan Máriaiból származó szobrok, melyeket még a Perzsa Birodalom idején is a babilóni királyi palotában őriztek.) Ami megmaradt az is felbecsülhetetlen érték a tudomány számára. Mindenekelőtt a királyi levéltár: több, mint húszezer tábla került elő a romok közül.

Zimri-Lim hatalmas palotája biztosan az ókor hét csodájához számított volna, ha már ekkor is létezett volna ez a fogalom. Messze földről érkeztek látogatók, hogy megtekintsék csodáit. Az ugariti uralkodó például egy levélben kért közbenjárást, hogy látogatást tehessen itt.

Különlegessége nem az építőanyagában rejlett. Ugyanúgy napon szárított agyagtég-lákból épült, mint minden más épületet Mezopotámiában. (Szíria nyugatabb területein is legfeljebb az alapokhoz használtak követ). Égetett téglákat csak ott alkalmaztak, ahol a nedvesség megtámadhatta a vályogot: rakpartok, hidak, sírboltok építéséhez, udvarok, konyhák kikövezésére, mélyen a talajvízben alapozott épületek alapjainál, vagy az oldalazó esőnek különösen kitett toronytemplomok (*zikkuratok*) külsejének borítására. Zimri-Lim palotájában is csak az udvarok és vízvezetékek készültek égetett téglából. A mérete és díszítése számíthatott egyedülállónak.

Nem egyszerre épült fel, hanem hosszabb idő alatt. Az építkezések pontos időrendjét nehéz megállapítani, korábban sokan úgy vélték, hogy egyes részei még a sakkanakkukorban épültek. Valószínűbb azonban, hogy a korábbi palotát a Hana-nomádok pusztították el, majd talán Jaggid-Lim lehetett az, aki új épületet emeltetett a romok helyén. Ma abban a formájában ismerjük, amilyenre Zimri-Lim építtette ki.

Az épületegyüttes közel 2,5 hektár kiterjedésű (200x120 m) és több mint 300 helyiségből és udvarból áll (4. kép). Ehhez még hozzá kell számítani, hogy a palota legalább fele kétemeletes volt. Alapvetően két, használatában világosan elválasztott részből állt. A keleti volt a nyilvános, külvilág felé fordított szárny, a nyugati a belső szárny, ahova csak a kiválasztottak léphettek. A későbbi asszír palotáknál az elsőt kifejező módon kapuszárnynak (bábánu), a másodikat házsárnynak (bítánu) nevezték. A kapuszárnyra azért volt szükség, mert a palota nemcsak a király és udvartartásának a lakhelye, hanem egy hatalmas gazdasági egység központja is volt műhelyekkel, raktárakkal és hivatali egységekkel, ahol a beérkező és a kimenő javakat regisztrálták. A kapuszárnyig jutottak a külföldi kereskedők, akik egyrészt adót fizettek, másrészt árujuk egy részét fel kellett ajánlaniuk megvételre. (Minderről az asszír kereskedők anatóliai okmányából értesülünk, egy kicsit korábbi időszakból, de ez nem lehetett nagyon másként Zimri-Lim korában sem). Ide jöhettek az egyszerű emberek ügyes-bajos dolgaikkal, hogy a király segítségét kérjék, valamint ez a rész adhatott helyet azoknak a királyi ceremóniáknak, melyeken a város polgárai is részt vehettek.

A mári palota kapuszárnyának központja a 131. számú udvar volt, a legnagyobb udvar a palotában. Ide északról lehetett bejutni, két vastos torony által őrzött bejáraton és egy előcsarnokon keresztül (A). A magánházakból is ismert szokás szerint az

ajtókat sohasem egy tengelyre helyezték el, hanem mindig egy kicsit eltolva, hogy kívülről a kíváncsi szemek ne láthassanak be. Balra helyezkedett el a kapuszárny központi konyhája (B). A négyzetes udvar keleti oldalán az áruk regisztrációját végző hivatal (C), a déli oldalán pedig egy kifelé nyitott, emelt szintű helyiség (132; E) kapott helyet, amelyhez szokatlan megoldásként félköríves lépcsők vezettek. A helyiség belső oldalait áldozati jelenetet ábrázoló festmények díszítették. A helyiség funkciójával kapcsolatban nincs egyetértés, van aki szentélynek, van aki kihallgatási csarnoknak tartja. Az utóbbi jobban illik a helyéhez. Tőle délkeletre egy palotaszentély (D), délnyugatra pedig a kovácsok műhelye (F) feküdt.

Innen a palota belső, „házsárnyába” csak kerülő úton, jól őrzött helyiségeken keresztül lehetett bemenni. A királyi reprezentáció központja három helyiség volt, a 106. udvar és a 64-es számú trónterem (G), valamint mögötte a királyi kultuszok kápolnája (65; H). Ide már csak a legmagasabb rangú tisztviselők, a királyi udvar legfelsőbb köreihez tartozók, a királyi szolgák és a követek juthattak. Az udvart körbevevő falak festettek voltak, a legszebbeket a déli falon találták meg az ásatók, és ezek közül is a leghíresebb a Zimri-Lim beavatási szertartását ábrázoló kép (5. kép).

Ez a falfestmény a kevés ismert mezopotámiai festészeti alkotás egyik legkiemelkedőbb darabja. Sajnos a lelőköri körülmények csak ritkán teszik lehetővé a falfestmények fennmaradását. Ez nemcsak a pusztulékony vályogfalaknak „köszönhető”, hanem a sajátos technikának is. Míg pl. a nedves mészvakolatra festett római freskók hozzákötnek az alaphoz, és lehullásuk esetében is nagyobb darabok maradnak meg belőlük, addig Mezopotámiában az agyagvakolatra egy vékony kiegyenlítő gipszréteget tettek és erre festettek (6. kép). A vakolat leválásakor a festmény apró gipszlapocskákra esik szét és gyorsan elpusztul. Csak nagyon kevés alkalommal védte meg a felső részről lehullott törmelék a festményeket úgy, mint ebben az esetben.

A 2,50x1,75 m nagyságú képmezőt vastag vörösesbarna, egymást követő spirálisokkal (ún. futókutya motívummal) díszített sáv keretezi. A kompozíció középpontjában két sávra osztott négyzetben kapott helyet a főjelenet: a király beavatási ceremóniája, amely a későbbi koronázásoknak felel meg. A szíriai királyok jellegzetes öltözkédét, a magas, széles peremű süveget, a teljes testet fedő rojtos szélű leplet és rövid szoknyát viselő uralkodó a harcias Istár istennő elé járul, hogy átvegye a hatalom jelképeit, a pálcát és a karikát. Az istennő egy oroszlánra lép, jobb kezében a regáliákat, baljában pedig egy sarlókartot tart, hátán további fegyverek. Kettejüket két felemelt karú Lama istennő keretezi (az istenek szarvakkal díszített sisakjaikról ismerhetők fel), ők alacsonyabb rangú személyes védőistenségek, akik Zimri-Limet bevezetik a nagyobb istenség elé. Balra egy további férfi isten csatlakozik hozzájuk. Alattuk két vízi istennő aryballosokat tart, melyekből az élet vize árad szét négy sugárban. A vízben halak úszkálnak. A belső képmezőt két-két pálmafa (termő és porzó) keretezi, melyek a világmindenséget szimbolizáló mitikus kertben állnak, ezeket keveréklények veszik körül. Két szélen újra a Lama istennők jelennek meg. A kompozíció az uralom szent jellegét fejezi ki összefüggését az isteni szférával, a termékenységgel és a bőséggel. A színek skálája az egyik leggazdagabb az ismert mezopotámiai festmények között, a szokásos fekete, fehér, vörös és vörösesbarna mellett itt megjelenik a kék, a sárga és a zöld is. Ez a szí-

nesség egyedülálló betekintést nyújt a szíriai öltözködés tarkaságába, különösen érdekesek a későbbi szíriai öltözetekre emlékeztető csíkos és foltos ruhák. A falfestmény védelmére egy oszlopok tartotta féltetöt építettek.

A képen ábrázolt vízi istennők egyike szobor formájában is előkerült (7. kép). Az életnagyságúnál alig kisebb szobor Ebih-Ilíhez hasonlóan, korának egyik legkiválóbb alkotása. A hosszú ruhában, mezítláb ábrázolt istennő szarvkoronás fejedőt és hátul ellensúllyal megtartott hatsoros, nehéz nyakláncot visel. Kezében ugyanúgy egy aryballosnak nevezett gömbös testű edényt tart, mint társai a festményen. Az edény valójában egy vízköpő volt, amelyhez a talpazon és a testen át belső csatorna vezetett. Mivel a darabjai láthatóan nem az eredeti helyen kerültek elő, élénk vita folyik a kutatók közt arról, hogy hol is állhatott eredetileg. Egyes elképzelések szerint a 65. helyiségben (H) párosan állt, és egy olyan kompozíció része volt, amely szinte leképezte a festmény beavatási jelenetét. Mások inkább az udvarra helyezik. A vitában fontos érv, hogy a szövegekben gyakran szerepel egy udvar, amelynek a neve páлмаudvar. Ezt korábban a pálmák udvarának fordították, és sokan úgy gondolták, hogy az udvarban egy pálmaliget lehetett, vizet köpő szobrokkal. Valóban elő is kerültek az udvar alatt égett téglából és bitumenből összerakott vízvezető csatornák. Viszont egyértelművé vált, hogy a név fordítása a páлма udvara, és ezt az egy pálmát a későbbi ásatók szerint bronzból készíthették el és az udvar közepén állíthatták fel. Elképzelhető, hogy sok más mellett épp ez a bronz páлма tette ilyen híressé a palotát. Összességében azt mondhatjuk, hogy biztosan állt egy vagy több vízköpő szobor a palotának ezen a részén, de nem egyértelmű, hogy hol.

A 64. és a 65. helyiségek (G, illetve H) jelentették a palota és egyben a királyság középpontját. Az első 7,70x25,60 m nagyságú, 3,10 m széles bejárata pontosan az északi hosszanti fal közepén volt. Vele szemben kapott helyet a nagy kőlappal borított trón-emelvény, ahova lépcsőkön lehetett feljutni. A falon megmaradt nyomok szerint, a valószínűleg elefántcsont-faragványokkal és arannyal borított trónszék fölé egy baldachint emeltek. Ebben a csarnokban fogadta az uralkodó a legfontosabb követeket, itt tartották a nagy lakomákat is. Csak sejtethetjük, hogy a belső díszre értékes faliszőnyegekből állhatott, de ebből nem maradt ránk semmi. Parrot szerint a nyugati falnál állhatott a vízköpő istennő szobor.

A következő helyiség, az ünnepi terem (H) a legnagyobb a palotában. 11,70x26,30 méteres felületét csak hatalmas cédrusfák törzsei fedhették le, vastag falait az ásatók még közel 10 méter magasságig megtalálták, de az arányok alapján az eredeti magasság elérhette a 17,5 métert is. A helyiség keleti, rövidebb oldalán egy lépcsőkön megközelíthető, kiemelt fülkét süllyesztettek a falba. E monumentális tér a királyi kultuszok eseményeinek megrendezésére szolgálhatott, a fülke lehetett a beavatási jelenet színtere. A lépcső mellett több szobortalapzat is volt, és egy szobor elő is került, Istup-ilumé (8. kép), aki egy korábbi sakkanakku volt (ld. feljebb). A helyiség alatti vízvezetékek alapján sokan úgy gondolják, hogy itt lehettek a vízköpő szobrok elhelyezve.

Istup-ilum szobrának itteni elhelyezése meglepő, felállításával a Zimri-Lim-dinasztia amurrú származású tagjai talán a helyi hagyományokhoz akartak visszanyúlni, hogy ezzel is erősítsék hatalmukat. Ez a kemény dioritból készült szobor sokkal vas-

kosabb a kora dinasztikus alkotásoknál, az izomkidolgozás részletei viszont arra utalnak, hogy nagyjából a lagasi Gudea szobraival egyidőben készülhetett, annál valamivel provinciálisabb műhelyben.

Az ünnepi teremtől délre találjuk a hosszú folyosó mellett sorakozó élelmiszerraktárakat (I), ahonnan kanyargós úton lehetett elérni a tróntermet. A J-vel jelölt terület a magánlakosztályok (K és M) ellátását szolgáló gazdasági részleg helye. Az L területet Parrot iskolaként értelmezte, de ma már inkább királyi kincstárnak tartják. A vendégek elhelyezésére szolgáló N egység mellett egy érdekes fürdőt találunk, égetett agyag fürdőkádakkal. A kiterjedt felső emeleti traktusokról legfeljebb sejtelmünk lehet, de minden bizonnyal az M lakosztály felső részén kaptak helyet a királyi hárem helyiségei.

A hatalmas történeti jelentőségű királyi archívumot eredetileg a két nagy udvar közti helyiségek egyikében őrizték.

A nomádok kora

Nincs a mezopotámiai levéltárak között még egy, amely olyan erővel világítaná meg a ókori Közel-Kelet nomádjainak társadalmát, életmódját és kultúráját, mint a mári palota archívuma. Ez nem véletlen. Szíria volt az otthona azoknak a nomád népcsoportoknak, melyek innen kiindulva a Kr. e. 24. századtól a 19. századig elárasztották az egész Folyóközt. Általában nem katonai erővel törtek be, hanem kis csoportokban, békésen vándoroltak a gazdag városok közelébe. Akkádul amurrúnak (amoritának), sumerül pedig martunak nevezték őket. A szó mindkét nyelvben a nyugati irányt is jelölte, de nem lehet eldönteni, melyik jelentés volt elsődleges: a nomádokat nevezték nyugatiaknak, vagy a nyugati irány kapta a nevét a nomádokról. Nyelvük nem került be az írásbeliségbe, de a személynevek alapján a sémi nyelvek ún. északnyugati csoportjába tartozott, ugyanúgy mint a héber és a föníciai. Az amurrúk nem egyetlen törzsbe tartoztak, hanem számos különböző csoportra tagolódtak. Mári környékén a Hana és a Jamina törzs volt a legerősebb.

A nomádok és a városlakók (földművelők) általában egymásra utalva, egymással szimbiózisban éltek, ha ezt a sokszor kényszerű együttműködést gyakran ellenségeskedés törte is meg. A kétféle életmódot ugyanis nem teljesen ugyanabban az élettérben folytatták. A Folyóközben a földművelésre csak az öntözhető területeken volt lehetőség, ezekhez pedig a csatornák csak akkor tudták elszállítani a vizet, ha alacsonyabban feküdtek, mint a folyók ill. a nagy főcsatornák. A magasabban fekvő, időszakosan kiszáradó területeket csak az igénytelen, juhokat terelő, mozgékony nomád pásztorok tudták kihasználni. Ilyen térségek hosszan nyúltak el a mezopotámiai szántóföldek és városok zónái mellett, de legnagyobb kiterjedésben Szíriában, a nomádok „anyaországában” voltak megtalálhatók, ezért itt jelentették a legnagyobb problémát is. A két térség közelsége és a nagy, egybefüggő legelők hiánya miatt ezt az életformát „bezárt nomadizmusnak” nevezzük.

Az amurrúk által képviselt, juhokra alapozott nomadizmus alapvetően eltért a ké-

sőbbi nagyállattartók életformájától. Hatókörüket elsősorban az itatásra alkalmas víz elérhetősége határozta meg, amitől legfeljebb 40–50 km-re távolodhattak el, ezért meghatározott útvonalakon mozogtak a felsivatagos zónákban. A háziasított teve hiányában a sivatagokba való behatolás ekkor még fel sem merült. A juhok mellett a szamár volt a legfontosabb állat, de ezt legtöbbször csak teherhordásra használták. A legelők és a vízlelőhelyek ellenőrzéséért rendszeresen kirobbanó viták, valamint a nehéz életmód kemény harcosokká tette őket. A városlakókat megvetették, de ez nem akadályozta meg őket az együttműködésben. A kapcsolattal mindkét fél jól járt. A nomádok hasznosították a száraz területeket, olcsó gyapjút biztosítottak a városok legfontosabb iparágának, a textiliparnak, olcsó idénymunkásokat biztosítottak az aratás idejére, valamint ők adták a katonák nagy részét. A városoktól a nomádok kézműipari termékeket és vezetőik luxuscikkeket szerezhettek be, valamint ételmet és takarmányt a legnagyobb szárazság idején, amikor ősre a legelők teljesen kiégtek. Nem véletlen az az Ószövetségben többször is felbukkanó nomád reflex, hogy baj esetén a városokhoz kell fordulni.

Ez a törékeny egyensúly azonban sokszor felborult, melynek oka a rossz időjárás, illetve a túlnépesedés okozta élelemhiánytól kezdve egyes törzsi vezetők egyéni katonai ambíciójáig terjedt. A kétfajta népesség békés időkben is idegenkedve szemlélte egymást, tele voltak egymással szembeni előítéletekkel, ezért csak nagyon kevésre volt szükség a robbanáshoz. Gyakorta okozott viszályokat, hogy az új legelőket kereső nomádok átgázoltak a vetéseken, sőt az állatok meg is dézsmálhatták a termést.

A béke megőrzéséhez a városok politikai vezetésének a törzseket hatékonyan ellenőrzésük alatt kellett tartani. Ennek módszereiről részletesen tudósítanak bennünket a mári levéltár levelei. A törzsi előkelőket sokszor állami tisztviselőkké nevezték ki, különféle juttatásokkal tették őket érdekelté a helyzet fenntartásában. A nomád vezetőknek ez nem volt ellenére, hiszen saját törzsük előtt is emelkedett a presztízsük, és olyan luxusjavakhoz jutottak, melyeket kizárólag királyi ajándékként tudtak megszerezni. A törzsek ellenőrzése tehát vezetőiken keresztül valósult meg, akik sokszor városi házakat is fenntartottak maguknak, és kétlaki életet kezdtek élni. Sokan költöztek be véglegesen a városokba. A törzs egyik része továbbra is sátrakban lakott a pusztában, a másik pedig városokban.

Igen jó politikai és diplomáciai képességekre volt szükség a központi hatalom részéről, amikor az egyik legkényesebb, de elkerülhetetlen feladatot kellett végrehajtani: az adók begyűjtését. Ezt, mint ahogy a mári levelekből egyértelműen kiderül, csak kiterjedt katonai akciókkal lehetett megoldani. Nem véletlen, hogy a népszámlálástól annyira idegenkedtek a nomádok, hiszen ez volt a kirótt adó alapja.

Az ellenőrzés akkor vált lehetetlenné, amikor a városi társadalomokban belső működési zavar támadt. A zűrzavaros időkben sokszor az egyetlen stabil és működőképes hatalmi szervezet a törzs maradt. Ilyenkor a tisztségviselővé vált sejkék törzsük támogatásával megszerezhették a királyi hatalmat. Ezt a folyamatot figyelhetjük meg a Kr. e. 20–19. században egész Szíriában és Mezopotámiában: lassan az összes helyi trónt amurrú eredetű dinasztia foglalta el.

A hatalomba került amurrú előkelők azonban gyorsan felvették a helyi szokásokat, és

folytatóivá váltak az ősi mezopotámiai kultúrának. A városok élete nem sokat változott, legfeljebb az amúgy is sokszínű mezopotámiai kultúra gazdagodott egy új árnyalattal. Ha nem tudnánk elolvasni az ékírást, a változást valószínűleg nem is érzékelnénk.

Követjelentések: politika és diplomácia

A mári palotában előkerült több tízezer tábla nemcsak az itt székelő hatalmak belső életét tárta fel számunkra, bár ez is hatalmas tudományos eredmény lett volna, hanem egész Szíria és Mezopotámia története teljesen új megvilágításba került. A sors iróniája, hogy André Parrot azokat a Larsza történetével kapcsolatos forrásokat, amelyek miatt többek között a francia filológus szaktekintélyek hatására őt Irakba küldték, itt Szíriában találta meg. A mári levelekből kiderült, hogyan kötöttek szövetséget és hogyan szegték meg azokat a legfontosabb mezopotámiai (Larsza, Babilón, Esnunna, Asszíria), iráni (Elám) és szíriai (Mári, Aleppó, Qatna) hatalmak. Különösképpen a Szíriára vonatkozó források jelentettek újdonságot: korábban erről a területről szinte semmit sem lehetett tudni. Világossá vált, hogy a legnagyobb katonai erőt éppen az itteni két, egymással vetélkedő nyugat-szíriai nagyhatalom, Aleppó és Qatna (a mai Homsztól nem messze) jelentette. Az archívum látóköre dél felé egészen olyan kánaáni városokig terjed, mint az Izraelben fekvő Hácór, vagy keletre Dilmun (Bahrein) szigete.

Ezt a széles, és a más időszakénál sokkal részletesebb történeti képet a szubjektív királyfeliratoknál és krónikáknál sokkal autentikusabb forrásból ismerte meg a modern tudomány: a hivatalos levelezésekből, királyi levélváltásokból, valamint kormányzók és követek jelentéseiből. Ez egy másik olyan pont, amely a mári levéltárat egyedülállóvá teszi: a politika és a diplomácia itt olyan részletességgel jelenik meg, mint sehol máshol. Szemben az asszír királyfeliratokkal, amelyek himnikus formában dicsőítették az uralkodók tetteit, vagy a lakónikus tömörségű krónikákkal, ezekből a szövegekből fény derül a korabeli politika és diplomácia hátterére is.

Most csupán egy csoportot emelek ki a hivatalos levelek közül: a követjelentéseket. Az uralkodók minden fontosabb hatalmi központba elküldték követeiket, akik rendszeresen beszámoltak uraiknak az eseményekről. A mári levéltárban a Zimri-Limnek küldött levelek maradtak fenn. A követek minden lehetséges módszerrel gyűjtötték az információt. Azt írták le, amit a vendéglátó hatalom akart a tudomásukra hozni. A hosszú távon mindig bizonytalan szövetségek aktuális állását arról mérték le, milyen szívélyesek a követekkel. Az információcsere gyakran meghatározó fontosságú volt, hiszen a háborúk éppolyan erővel folytak a diplomáciai frontokon, mint a harcmezőkön, és a siker sokszor attól függött, hogy sikerül-e az ellenséges koalíció tagjai közé éket verni.

Ugyanakkor, ha valamelyik küldött hosszabb ideig nem jutott be az uralkodóhoz, azt rendkívül barátságtalan lépésnek tekintették. Egy alárendelt hatalom esetében rögtön felmerült a lehetősége annak, hogy az adott király el akar szakadni, és alkalmadtán erős seregek jelenhettek meg ebben a városban. Egyenrangú hatalmaknál az

uralkodóhoz való bebocsátások száma politikai barométerként működött. A követek féltékenyen figyelték egymást, de ugyanakkor sokszor meg is osztották egymás között az információikat. Természetesen ezeket is megírták haza, ugyanúgy, mint a fizetett ügynököktől, kémektől szerzett értesüléseket.

Volt a diplomáciának egy másik fontos eleme is, a szövetségi rendszerek megszervezése és fenntartása. A nagyhatalmak ugyanis nem központosított politikai erőkként működtek, hanem olyan szövetségi rendszerekként, amelyeket egy-egy központból irányítottak. Kiválóan leírja a helyzetet az a sokat idézett levél, melyet Zimri-Lim kapott egy tisztviselőjétől, aki azt akarta plasztikusan kifejezni, hogy milyen nagy hatalommal rendelkezik Jarim-Lim, Aleppó (Jamhad) ura, akitől a mári uralkodó rendszeresen kapott katonai segítséget. (A nagy királyok között természetesen csak azért nem szerepel Zimri-Lim, mert ő a levél címzettje.)

„Egyetlen király sem elég erős egymaga. Hammurapi, Babilón ura után 10–15 király vonul fel, ugyanennyi Rím-Szín, Larsza ura után, ugyanennyi Ibál-pí-Él, Esnunna ura után, ugyanennyi Amut-pí-Él, Qatna ura után, Jarim-Lim, Jamhad ura után viszont 20 király vonul fel.” (Komoróczy Géza fordítása)

Ezek a kisebb királyok általában rejtve maradnak előttünk, hiszen a hivatalos feliratok a győzelem dicsőségét mindig a nagy uralkodóhoz kötik, szövetségeseikről pedig szó sem esik.

Az egyetlen kivétel ebből az időszakból szintén Mári, hiszen épp a levelezéseknek köszönhetően jól ismerjük alárendelt szövetségeseit és az egész királyság működését. Ehhez jó kiegészítő információkat adnak a fennmaradt „szövetségi” szerződések, melyek csak a vazallusok számára írnak elő kötelezettségeket. A magterületet provinciákra osztották, melyeket helytartók vezettek, és ezt vették körül a vazallus államok, akiknek csak külpolitikájukat kellett a központi akaratnak alávetni, belső szervezetük viszont független maradt. A helyi uralkodó kiválasztásába általában csak akkor avatkozott be a nagykirály, ha az elszakadás veszélye fenyegetett. A szövetségi rendszer fenntartása jó politikai érzéket kívánt, hiszen a szövetségeseik egymással is háborúzhattak, és sokszor megpróbáltak külön utakon járni. Egyes politikai szerencselovagokról, királlyá emelkedett törzsfőkről gyakran nehéz volt megállapítani, hogy kellő pillanatban hűségesek maradnak-e. Az egyszerű katonai beavatkozás nem mindig volt célszerű, hiszen a túl sok belső katonai akció a költségek mellett még szét is zilálhatta a szövetségi rendszert. Itt is fontos szerepet kaptak a jó követek, akik árgus szemekkel figyelték, hogy kik jelennek meg az udvarban, kinek a követei érkeznek és azokat hogyan fogadják, illetve mit csinál a helyi hadsereg.

Mári és a Biblia

A mári levéltár azonnal nagy érdeklődést váltott ki az Ószövetség háttérét kutató tudósok és a nagyközönség körében. Sok elsietett következtetést vontak le, hiszen sokan azt várták, hogy ezeken a táblákon bibliai személyek is megtalálhatóak lesznek. Ma már minden komoly szakember előtt világos, hogy ez nem is várható. A sok túlzás és

tudománytalan vélemény miatt az ékírás kutatáson belül kicsit hitelét veszítette ez a kutatási terület, és ma már csak ritkán jelenik meg tanulmány erről a kérdésről. Pedig számos kapcsolat is található a Biblia és a mári szövegek között, ha ezek általában nem is közvetlenek.

Megjelennek a szövegekben olyan városok, melyeket a Teremtés könyve is említ, pl. Harrán vagy Náhor. Számos olyan szóval találkozunk a nomádokkal kapcsolatban, melyek nyugati sémi eredetűek, és a héber nyelvben is megtalálhatók. Hasonló típusú nevekkel, és hasonló jogi intézményekkel találkozunk, mint amilyenekkel az ősatyák történeteiben. Sok esetben nem tudjuk, hogy a kapcsolat tényleges, vagy véletlen-e. A legjobb példa erre Benjámin neve. Már említettük, hogy az egyik törzsi csoportot Jamina fiainak nevezik. Az ékírásban ezt DUMU.MES-Jaminá-nak írják. A DUMU.MES sumer szójel, amelyről nem tudjuk, hogy akkádul kell-e olvasni – akkor Márú-Jamina lenne –, vagy egy nyugati sémi kifejezéssel Bínú-Jaminának. Lehet, hogy az utóbbi igaz, de a Jamina egyszerűen csak a déli irányt jelzi, szemben az északi törzsekkel. A dél fia kifejezés egymástól függetlenül sok nyugati sémiektől által lakott területen is előfordulhat.

Ugyanakkor számos hasonlóság van az amurrú nomádok és az ősatyák hite között, ez azonban nagyon sok más mezopotámiai forrásból is kiderül. Gyakran jelenik meg a szövegekben az atyáid istene kifejezés, és közeli, személyes kapcsolat van az egyes családok és az őket védő istenségek között, akiket általában nem neveznek meg.

Egy másik érdekes érintkezési terület a prófécia. Pár tucat szövegben megjelennek olyan próféták, akik az istenek üzeneteit közvetítik a mári uralkodók számára. Ez jellegzetesen nyugati jelenség, Mezopotámiában nem található meg, pedig a különféle jóslásoknak nagy hagyománya volt. Szemben a bibliai prófétákkal a mári próféták közlései mindig helyi érdekűek és hiányzik belőlük az etikai töltés.

Összefoglalva, az a mári táblák jelentősége a bibliai kutatások szempontjából, hogy fényt vet arra kulturális háttérre, melyben az ősatyák is és a Mári környéki amurrú nomádok is éltek.

André Parrot öröksége

Miután André Parrot 1974-ben abbahagyta a terepmunkát, a mári ásátásokat 1979-ben Jean Margueron folytatta, és ezek azóta is tartanak. Az újrakezdett feltárások során alapvetően Zimri-Lim palotájának és az alatta fekvő palotáknak az építészeti részleteire összpontosítottak, hogy minél jobban rekonstruálhassák ezt a hatalmas épületegyüttest és annak építéstörténetét. Az újabb eredmények közül számosat már a palota leírásánál is említettünk. Emellett új felületeket is nyitottak, melyek közül az ún. A felület a legjelentősebb. Itt egy újabb nagy kiterjedésű palotát tártak fel, amelyet a sakkanakku korra kelteztek. Ezek az ásátások azonban érdekes módon már nem találtak olyan mennyiségű és fontosságú tárgyi leletet, mint amilyeneket André Parrot fedezett fel.

Az általa feltárt régészeti anyag nagy részét már ő maga példamutatóan közzé tette.

Nem ez a helyzet a táblákkal. Sokáig csak néhány kutató dolgozott rajtuk, és a kiadásuk igen vontatottan haladt. Bár eddig 28 kötetet és számtalan tanulmányt adtak ki róluk, ma a kívülálló még csak meg sem tudja becsülni, hány tábla maradt közöletlen. Mindenesetre az utóbbi években rendkívül felgyorsult a publikálás folyamata, és nagyon sok ékírás-kutató kapcsolódott be a munkába. Így remélhetjük, hogy hamarosan teljesen megismerhetjük ezt az egyedülállóan fontos emlékcsoportot.

Irodalom

Parrot legfontosabb művei

Önéletrajz:

L'Aventure archéologique. Paris, 1979. (német kiadása: *Rückkehr in die Vergangenheit*. Hamburg, 1981.)

Régészeti és művészettörténeti összefoglalások:

Archéologie mésopotamienne I. Paris, 1946.

Ziqqurats et Tour de Babel. Paris, 1949.

Sumer (L'Univers des Formes). Paris, 1960. (angol kiadása: *Sumer*. (The Art of Mankind). London, 1960.; német kiadása: *Sumer. Die mesopotamische Kunst von den Anfängen bis zum 12. vorchristlichen Jahrhundert* (Universum der Kunst) München, 1960.).

Assur (L'Univers des formes). Paris, 1961. (német kiadása: *Assur. Die mesopotamische Kunst vom 13. vorchristlichen Jahrhundert bis zum Tode Alexanders des Grossen* (Universum der Kunst) München, 1961.)

Girszu:

Tello. Vingt campagnes de fouilles (1877–1933). Paris, 1945.

Larsza:

Előzetes jelentések: *Revue d'Assyriologie* 30 (1933) 169–182; *Syria* 45 (1968) 205–237

Mari:

Mari. Capitale fabuleuse. Paris, 1974. (részletes irodalomal)

Le Temple Ishtar (Mission archéologique de Mari 1) Paris, 1956.

Le palais. 1. Architecture (Mission archéologique de Mari 2/1) Paris, 1958.

Le palais. 2. Peintures murales (Mission archéologique de Mari 2/2) Paris, 1958.

Le palais. 3. Documents et monuments (Mission archéologique de Mari 2/3) Paris, 1959.

Les temples d'Ishtar et Ninni-zaza (Mission archéologique de Mari 3) Paris, 1967.

Les trésors d'Ur (Mission archéologique de Mari 4) Paris, 1968.

Előzetes jelentések a *Syria* című folyóiratban 16 (1935) – 49 (1972).

Egyéb szerzők művei

Korai ásatások története:

Lloyd, S.: *Foundations in the Dust. The Story of Mesopotamian Exploration*. London, 1980. (2. kiadás)

Mezopotámia története, művészete és régészete:

Postgate, J. N.: *Early Mesopotamia*. London, 1992.

Roaf, M.: *A mezopotámiai világ atlasza*. Budapest, 1990.

Moortgat, A.: *Die Kunst des Alten Mesopotamien*. Köln, 1967.

Szíria története és régészete:

Klengel, H.: *Syria: 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*. Berlin, 1992.

Land des Baal. Syrien - Forum der Völker und Kulturen. Mainz, 1982.

Klengel, H.: *Az ókor Szíria története és kultúrája*. Budapest, 1977.

Nomádok:

Kupper, J.-R.: *Les nomades en Mésopotamie au temps de rois de Mari*. Paris, 1957.

Klengel, H.: *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*. Budapest, 1985.

Mári és a Biblia:

Malamat, A.: *Mari and the Bible. A Collection of Studies*. Jerusalem, 1973.

Mári városa

Ásatások A. Parrot után:

Előzetes jelentések a *Syria*, majd 1982-től a *MARI* című folyóiratban.

Palota:

Margueron, J.: *Recherches sur les Palais Mésopotamiens de l'âge du bronze*. Paris, 1982.

Heinrich, E.: *Die Paläste im alten Mesopotamien*. (Denkmäler antiker Architektur 15). Berlin, 1984.

Falfestmények:

Moortgat, A.: *Alt Vorderasiatische Malerei*. Berlin, 1959.

Szövegek:

Kiadásuk a *Archives Royal de Mari* című sorozatban 1950-től

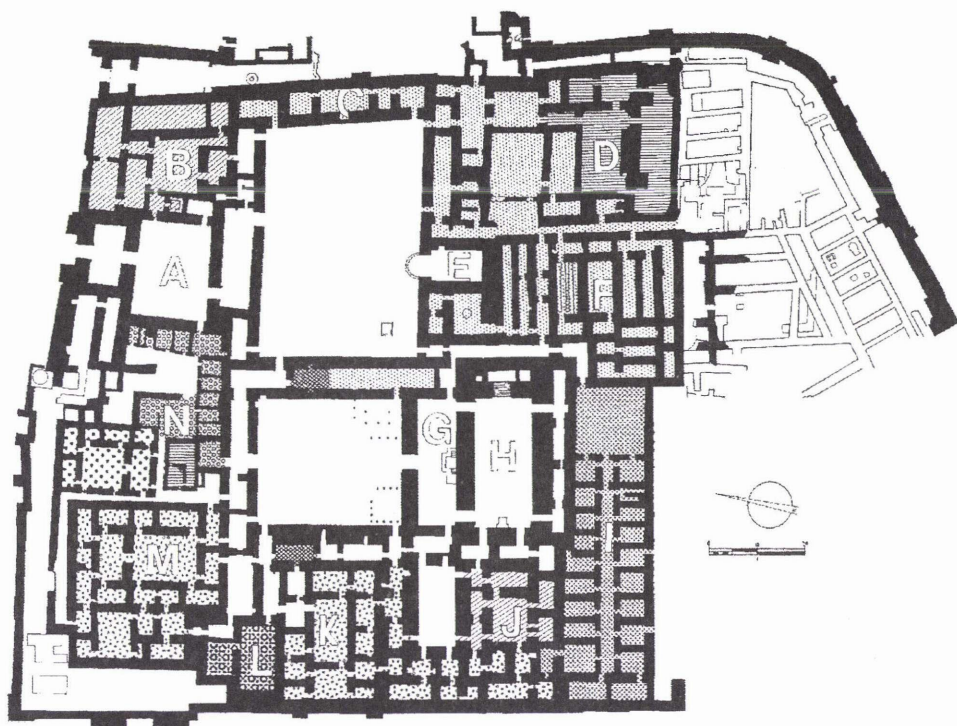
1. kép. Ebih –Ilí szobra, Kr. e. 3. évezred közepe. Alabástrom, színes kő berakással. Magassága 52,5 cm. Párizs, Louvre

2. kép. Oroszlánfejű sas (Anzu madár) szobrocskája, Kr. e. 3. évezred közepe. Lazúrkő, arany, réz, bitumen. Magassága 28 cm. Damaszkusz, Régészeti Múzeum

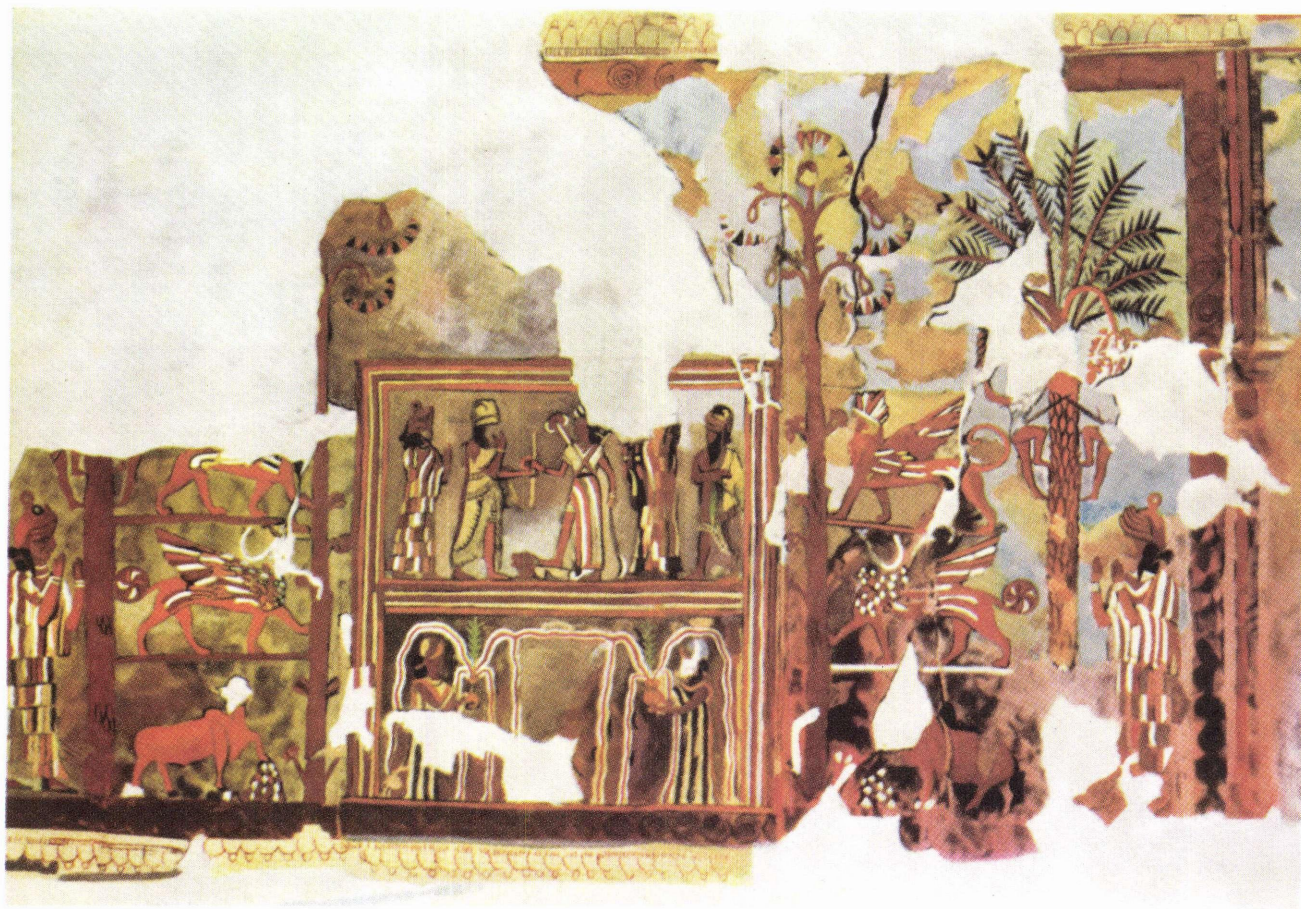

3. kép. Kapuőrző oroszlán Zimri-Lim palotájából. Kr. e. 18. sz. Bronz, kő berakással. Hossza 70 cm. Párizs, Louvre

	gazdasági helyiségek		raktárak		fürdők
	adminisztráció		lakosztályok		vendégszobák
	szentélyek		kincstár		levéltárak

4. kép. Zimri-Lim palotájának alaprajza

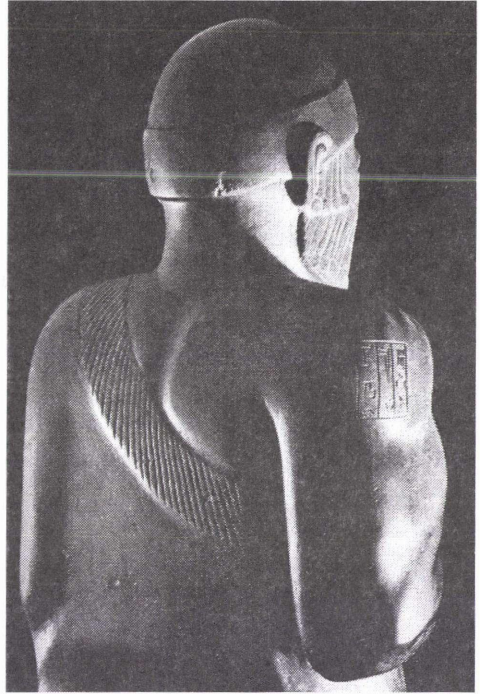
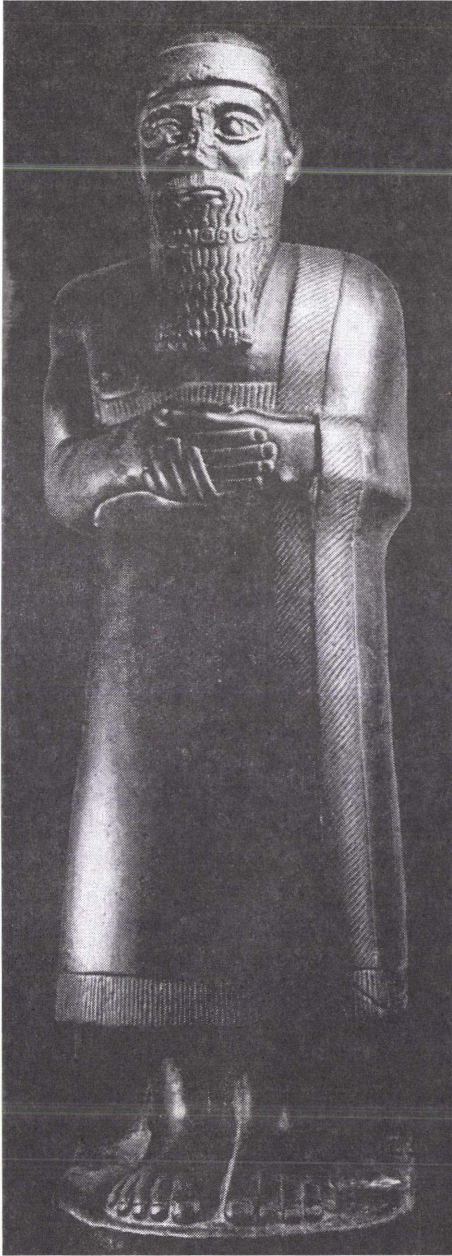
5. kép. Zimri-Lim beavatási szertartása. J. Lauffray másolata a Louvre-ban őrzött eredetiről

6. kép. Freskótöredék: áldozati jelenet. Kr. e. 18. sz. Magassága 45 cm. Aleppó, Régészeti Múzeum

7. kép. Istennő vízköpő edénnyel.
Kr. e. 18. sz. Mészkö,
magassága 149 cm.
Aleppó, Régészeti Múzeum

8. kép. Istup-ilum szobra, Kr. e. 2200 körül.
Diorit, magassága 152 cm.
Aleppó, Régészeti Múzeum

A Kölcsey Szakkollégium mint a protestáns értelmiség-képzés egy lehetséges modellje

Napjainkban egyre több fórumon indult párbeszéd a felsőoktatási kollégiumokról és a szakkollégiumi rendszerről. Az eddigi tapasztalatokból kitűnik: a szakkollégiumnak mint az oktatási intézményrendszer egyik elemének több olyan modellje létezik, amely eredményesen működhet – különböző célok szem előtt tartásával különböző struktúrák az ésszerűek. Több érv hozható fel minden egyes modell mellett, és valószínűleg el- lenében is.

A következőkben röviden szeretnénk bemutatni, hogy a Kölcsey Szakkollégium mi módon alakította ki a maga szerkezetét, hogyan alakult, fejlődött az elmúlt hat év alatt mai formájára.

A Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium 1995 őszén, diákkezdemenyezésre kezdett szerveződni. Főleg a Károli Egyetem különböző fakultásain hallgató diákokként úgy éreztük, hogy nem kerültünk be olyan automatikusan és hatékonyan működő szocializációs folyamatba, amely értelmiségi szerepekre nevelne minket, s amelynek eredményeként beilleszkedhetnénk a közéletben hangsúlyosan jelenlévő protestáns értelmiségbe az egyetem elvégzése után.

Ezt a hiányt mindenképpen pótolni szeretnénk volna a magunk lehetőségei szerint, és olyan intézményi kereteken gondolkodtunk, amely formailag is eredményes lehet, illetve amelyet diákként egyáltalán elindíthattunk. Így esett választásunk a szakkollégiumra.

Közvetlenül természetesen azon szakkollégiumok példáját kívántuk követni, amelyek a látható legnagyobb eredménnyel munkálkodnak hasonló célok elérésén. A kilencvenes évek közepén a gazdasági és politikai elit *felületes* ismerete is elég volt, hogy lássuk, a Bibó István Szakkollégium és egyes közgazdász szakkollégiumok, mint például a Széchenyi és a Rajk, eredményesek a közéletben hangsúlyosan jelen lévő és hatni képes értelmiség kinevelésében.

E példákat követve a Kölcsey Szakkollégiumnak kezdetektől az a célja, hogy negyven, ötven együttlakó diák számára lehetőséget biztosítson olyan kiegészítő képzésre, amely csak *részben* áll a szűkebb szakmai képességek kibontakozásának segítségével (például tutoriális képzés támogatásával, plusz szemináriumok szervezésével, nyelvtanulás támogatásával). Fon-

tosnak tartottuk emellett, hogy olyan gyakorlati ismeretek megszerzésében is segítsük tagjainkat, amelyek elsajátítására az egyetemen, annak jellegéből adódóan nincsen mód.

Először a szakmai képzésről: a Szakkollégium tagjai számára 1995 óta szervez kurzusokat. Mivel tagságunk több egyetemről, különböző fakultásokról kerül ki, e sokféleséget szakmai rendszerünknek is tükröznie kell. E rendszer három lépcsőből áll. Első részét egy alapozó szakasz jelenti, amely részben alapvető képességek elsajátítását célozza, részben a Szakkollégium történetével és jelenével ismerteti meg az épp felvételt nyert tagokat, valamint a protestáns teológiába is bevezetést ad.

A második szakaszban a diákok olyan kurzusokon vesznek részt, amelyek más tudományterületekkel való megismerkedésre nyújtanak lehetőséget. Álláspontunk szerint társadalmilag felelősen gondolkodó értelmiségiek számára valóban fontos, hogy a szűk szakmai képzésen túlmenően más tudományok és főleg a társadalomtudományok szemléletmódjával is megismerkedjenek. E szakaszban a kurzusok a diákok szervezésében jönnek létre és indulnak el. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány sikeres kurzus címe és vezetőjének neve.

- Bevezetés a Max Weber szövegolvasásba – Karácsony Gergely, szociológus
- Kelet-közép-európai filmkultúra – Dobolán Ágnes (KRE BTK)
- A gyógypedagógia és a fogyatékosok helyzete Magyarországon – Tóth J. Ágnes, gyógypedagógus
- Bevezetés a vallásfenomenológiába – Dr. Karasszon István, (KRE HTK), Ószövetségi Tanszék vezetője
- Németalföldi festészet – Német István, művészettörténész
- Nyelvfilozófiai problémák – Sente Péter, filozófus
- A protestantizmus és a kapitalizmus szelleme Magyarországon – Molnár Attila, szociológus
- Fotóesztétika – Lábass Endre, festőművész, gyűjtő
- Játék- és döntéselmélet – Mérő László, matematikus, pszichológus

A harmadik szakaszban két fő irány közül választhat minden kollégista. Feltételezve, hogy eddigre már közel került egyetemi diplomája megszerzéséhez, kérheti, hogy a Szakkollégium az egyetemi munkája elmélyítésében, tudományos dolgozata elkészítésében legyen segítségére, vagyis biztosítson számára lehetőséget tutoriális képzésre. E mellett vagy e helyett részt vehet a Szakkollégiumban működő műhelyek egyikében is, melyek az általunk kialakítani próbált szellemiséget tükrözik, és átmenetet képeznek a Szakkollégium befelé irányuló szakmai munkája és a kifelé irányuló közéleti tevékenysége között. Ilyen például a romák integrációjával foglalkozó műhely, amely 2001 tavaszán kétnapos konferenciát szervezett a Deák téri Evangélikus Gimnázium dísztermében. E konferencia anyaga önálló kiadványban is megjelent. Létezik még a fogyatékosokkal élő emberek integrációjával foglalkozó műhely, melynek fő célja, hogy a kollégistákat és korosztályukat ráébressze nem csak arra, hogy mivel tartoznak fogyatékos embertársaiknak, hanem arra is, hogy ők mi mindenre taníthatnak meg minket. Harmadik műhelyünk a határon túli magyarság kulturális öröksége megismerésén

dolgozik, és szervezett már nyelvjárásgyűjtést, valamint 2002 nyarán a horvátországi magyar lakta területen tervez falukutató tábort. Szakkollégiumunk egy alapító és egy senior tagja lelkipásztorként szolgál magyar gyülekezetekben ezen a vidéken.

Igyekszünk mindent megtenni azért, hogy folyamatosan magas színvonalú képzést kapjanak tagjaink. Ennek egyik fontos lépése volt, mikor olyan független tanári kollégiumot hoztunk létre, amelynek tudós tagjai szakmai támogatásukkal és felügyeletükkel biztosíthatják a szakmai munka színvonalának állandóságát. A Tanári Kollégium tagjai jelenleg: Benda Gyula (történész, az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének főmunkatársa), Bibó István (művészettörténész, a Sylvester János Protestáns Gimnázium igazgatója), Fabiny Tibor (irodalomtudós, a Hermeneutikai Kutató Központ vezetője), Németh Pál (lelkipásztor). A kurzusok elvégzése után a tagoknak beszámolót kell készíteniük. A beszámolóban van egy írásbeli és egy szóbeli szakasza. Az írásbeli abból áll, hogy a kollégistáknak írásbeli beszámolót, illetve dolgozatot kell leadniuk, a szóbeli beszámolón pedig meg kell ezt az írásbeli beszámolót védeniük a Kollégiumi Gyűlés, tehát a Szakkollégium teljes tagsága előtt. Ez a kettős rendszer nem csupán arra szolgál, hogy nyilvánossá és komollyá tegye a szakmai munkát, de arra is, hogy a gyakran más fakultásokon és szakokon hallgató szakkollégisták megismerjék egymás szakmai munkáját, illetve dolgozatukat a más szempontú értékeléssel is szembesíteni legyenek kénytelenek.

Meg kell említsünk még egy számunkra nagy jelentőségű tevékenységi területet. Már a kezdetektől megindult a Szakkollégium kereteiben szerveződő Szellemi Műhely tevékenysége, amely nagyobb nyilvánosság számára szervezett előadásokat, író-olvasó találkozókat, vitafórumokat és kerekasztal-beszélgetéseket. Író-olvasó találkozóinkon Esterházy Péter, Nádas Péter, Gion Nándor és még sokan mások meglátogattak minket. A kollégisták mindig nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy bizonyos határok között mindenkit meg lehessen hívni a kollégiumba, „Politikai ideológiák” című előadásorozatunkban például épp úgy adott elő Kis János, mint Kulin Ferenc, sőt egy kerekasztal-beszélgetésen ifj. Hegedűs Lóránt is megjelent. Igyekeztünk időről időre izgalmas közéleti kérdéseket is megcélolni, így szerveztünk beszélgetést az örökbefogadásról épp úgy, mint a közvéleménykutatók szerepéről a közvélemény formálásában: a nagyobb közvéleménykutató cégek vezetőit kérdeztük meg erről a kérdésről. Ezek az előadások lehetőséget biztosítottak számunkra a nagyobb nyilvánosság előtt való bemutatkozásra, támogatói körünk bővítésére, nem utolsósorban ezzel nyílt lehetőségünk kilépni a szűkebb ismertségből, növelve a potenciális szakkollégisták körét.

A Szakkollégium biztosította szakmai képzés mindezek ellenére nem cél, hanem eszköz. Számunkra a legnyilvánvalóbb különbség az említett szakkollégiumok és más, inkább tudományos elitképzést folytató felsőoktatási intézmények között, hogy a szakmai képzés mellett nagy hangsúlyt fektetünk a közösségi munkára, amelynek legnyilvánvalóbb formája a *szakkollégiumi élet szervezése*, a kollégiumban jelentkező mindennapi feladatok ellátása, amely teljes egészében a tagokra hárul.

Véleményünk szerint mint *nevelő* intézmény kudarca van ítélve minden szervezet, amely csupán oktatásra és számonkérésre korlátozza a tevékenységét. Sőt éppen az

oktatás-nevelés lényegét véti el ez az értelmezés, hiszen a nevelés nagy lehetősége és felelőssége éppen abban áll, hogy közösségbe szocializálva a fiatalokat szakmai és közéleti szerepek betöltésére teszi őket alkalmassá.

Szakmai képzést legmagasabb szinten és teljes körűen csakis az egyetemek képesek adni. A Kölcsey Szakkollégium ezt felülmúlni nem tudja és nem is akarja, legfeljebb támogathatja tagjait műveltségük szélesítésével és szakmai ismereteik mélyítésével: tutorok, vezetőtanárok, nyelvtanárok biztosításával. A nevelés viszont, éppen amikor a felelősségteljes és önazonosság-tudattal rendelkező protestáns értelmiség kineveléséről van szó, inkább a kapcsolatrendszerek kialakítását, a gyakorlati ismeretek, *az értelmiségi szerepek elsajátítását jelenti*. Ezeket az ismereteket nem lehet elméleti tudásként átvenni, csakis a gyakorlatban, közösségben elsajátítani.

Amennyiben az új, hitvalló és a közéletben nagyobb hangsúllyal jelenlévő protestáns értelmiség kinevelése a cél, az egyházak számára a fő kérdés, vajon milyen intézményi háttérrel lehetséges e célt elérni. Véleményünk szerint a legeredményesebb az együttlakó kisközösség lehet, ahol a közösség arculatának kialakítása, a feladatok vállalása és teljesítése lényegileg a közösség tagjaira hárul. Ez alapvetően más képzési forma, mint amit egy egyetem nyújtani képes, azt viszont hatékonyan kiegészítheti.

A fentiekből nyilvánvaló tehát, hogy a diákautonómia nem valamifajta divatos luxus, melyet a Szakkollégium tagsága öncélúan igyekszik megvédeni, hanem sokkal inkább alapvető feltétele az eredményes munkának, melyet az e munka célja által meghatározott intézményi struktúra maga tesz elengedhetetlenné.

Mindez pontosan mutatja, hogy az értelmiségi képzés véleményünk szerint két stratégiai pilléren nyugszik, amelyek egyike sem nélkülözhető, egymást azonban sikeresen kiegészíthetik: *a szakmai képzést nyújtó egyetemen, és a szakmai elmélyedést illetve a közösséget és szocializációs közeget nyújtó szakkollégiumokon*.

Számos tanulmány hibája az, hogy elméleti alapvetéseit és következtetéseit befolyásoló és olykor meghatározó konkrét tapasztalataikról a szerzők nem számolnak be, s így nem válik nyilvánvalóvá saját pozíciójuk. Ezért pár szóban mindenképpen érdemes kitérnünk azokra a tapasztalatokra, amelyeket a Szakkollégium alapítása, illetve az azóta eltelt idő alatt, a szervezés folyamán szereztünk, illetve hasznos lehet ismertetnünk jelenlegi helyzetünket és terveinket.

A Kölcsey Szakkollégium alapításakor egyik legmeghatározóbb élményünk az a szolidaritás és lelkesedés volt, amellyel a protestáns értelmiség tagjai támogatták kezdeményezésünket. A protestáns szakkollégium alapításának gondolata akkor már hosszú évek óta jelen volt az egyházakban, ám addig nem történt konkrét előrelépés. Nekünk, alapítóknak a kezdetek óta fontos volt, hogy munkánkkal szem előtt maradjunk, s ne csupán pár, talán nem is eléggé tapasztalt fiatal ötletei alapján alakuljon ki a Kollégium, hanem szélesebb közösségi párbeszéd mentén. Kezdetben több alkalommal szerveztünk olyan egyeztető üléseket, ahol a támogatók lehető legszélesebb körét meghíva vitattuk meg, milyen is legyen a Szakkollégium felépítése. Ezen alkalomok során született meg Szervezeti és Működési Szabályzatunk, felvételi rendszerünk kritériumai, és egyáltalán, ekkor fogalmazódtak meg a Kölcsey arculatára vonatkozó elképzelések.

Már akkor tudtuk, legnagyobb problémánk a Szakkollégium épületének megszerzése lesz. Éveken keresztül bentlakás nélkül működünk, s csupán a szemináriumok és a közös előadások éltették a közösséget. Már ekkor kerestük azonban a bentlakásos kollégium kialakításának lehetőségét. A Károli Gáspár Református Egyetemen vettük fel a kapcsolatot, ahol az akkori vezetés sokáig messzemenő támogatásáról biztosított minket, ám lassan kiderült, csak úgy tartják elképzelhetőnek az együttműködést, és a kollégiumi szálláshely biztosítását, ha feladjuk a diákautonómiáról alkotott elképzeléseinket. Mivel – ahogyan ezt a fentebb kifejtett érvek alapján igazolva is láttuk – számunkra az autonómia volt a sikeres szakkollégiumról alkotott képünk egyik kulcsfogalma, ezért ezt semmiképpen nem adhattuk fel. Így a Károli Egyetemen nem tudtuk folytatni a közös munkát, és annak ellenére, hogy azóta több kapcsolat-felvételi kísérletet tettünk, egyelőre nem sikerült újra felélnkíteni a párbeszédet – *annak ellenére, hogy mindmáig hisszük: érdekeink és céljaink közösek.*

A Kölcsey Szakkollégium az elmúlt három évben állami támogatással, közel piaci áron ingatlant bérel ugyan, és így bentlakásos kollégiumként tudunk működni, ám csupán kilenc fő számára van férőhelyünk, ami messze van az ideális negyven, ötven főtől. Máig ingatlangondjaink a meghatározóak, és tudjuk, addig nem leszünk képesek munkánkat teljes hatékonysággal folytatni, amíg ezek meg nem oldódnak. Mivel valószínűleg csak egyházi, illetve egyetemi támogatással oldható meg egy nagyobb kollégium biztosítása, ezért sajnáljuk annyira, hogy nem sikerül azóta sem felújítani a megszakadt párbeszédet.

Az egyházi támogatás lehetne a másik megoldás, ám annak ellenére, hogy minden félénnyitő és félvzáró áhítatunkról és egyéb közösségi alkalmainkról is hivatalos meghívót küldünk a protestáns egyházak vezetőinek, s többször személyesen is felkerestük őket, mégsem sikerült termékeny párbeszédet kezdeményeznünk. Sejthető, hogy ennek egyik gátja szintén az, hogy a Kölcsey Szakkollégium tagjai számára oly fontos szervezeti autonómia mindaddig nem nyert szimpátiát az egyházi vezetésben. Hiszünk azonban abban, hogy amennyiben megértik motívumainkat – s remélhetőleg ez a cikk is hozzájárul majd ehhez –, a protestáns egyházak vezetői is az autonómia lelkes támogatóivá válnak, tudván, hogy ez munkánk sikerének záloga.

A kezdetek óta eltelt évek másik szomorú eredménye, hogy az alapításnál minket lelkesen támogató protestáns értelmiséggel sem sikerült fenntartani a kapcsolat élénkségét. Ennek vélhetőleg több oka van. Mivel korábban bentlakás híján sokáig nem sikerült a kívánt eredménnyel folytatnunk munkánkat, talán érthető is a lelkesedés csökkenése. Hozzájárulhatott még ehhez, hogy többeknek szintén más elképzeléseik vannak a szakkollégiumok működésével, és főleg autonómiájával kapcsolatban.

Mivel mi is tudjuk, nem feltétlenül saját elképzeléseink a legjobbak, ezért volt mindig oly fontos számunkra, hogy a lehető legszélesebb fórumon folytassunk párbeszédet a Szakkollégiumról és jövőjéről. Ezt a célt szolgálta egy konferencia, amelyet 2000 decemberében szerveztünk a szakkollégiumi mozgalomról és az egyházi felsőoktatási kollégiumokról. A Konferencia után nyilatkozatot adtunk ki, amelyet a következőkben teljes terjedelmében idézünk.

A protestáns egyházakban immár egy évtizede visszatérő probléma: új, önazonosság-tudattal rendelkező értelmiségre van szükség. Ennek lehetőségeiről, a nevelés intézményi kereteiről több álláspont is megfontolásra érdemes. Széles körben is egyetértés van azonban arról, hogy a sikeres értelmiségi képzés egyik legnagyobb lehetősége az egyházak részéről felsőoktatási kollégiumok kialakítása és támogatása.

A hatékony egyházi szakkollégiumi rendszer kialakulásához széleskörű értelmiségi párbeszédre van szükség. Ezt a párbeszédet kívánta segíteni a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium 2000. december 9-én tartott *Felsőoktatási kollégiumok egyházban és világban* című konferenciája. A rendezvényen elhangzott előadások azt vizsgálták, vajon mi lehet a felsőoktatási (szak)kollégiumok funkciója a mai magyar társadalomban és egyházban, illetve ennek kapcsán kísérletet tettek a különböző kollégiumi koncepciók bemutatására.

Az előadások és az ezeket követő kerekasztal-beszélgetés egyetértésen alapuló tanulsága szerint: az egyházaknak szükségük van felsőoktatási kollégiumokra, mivel jelenleg a hasonló intézmények a legsikeresebbek az önazonosság-tudattal rendelkező értelmiség kinevelésében.

Napjainkra a Katolikus és az Evangélikus Egyház is felismerte: támogatnia kell a szakkollégiumokat. Ezt mutatja a Szent Ignác Szakkollégium sikere és az egyre szaporodó katolikus kollégiumok, illetve a nemrégiben szakkollégiummá alakult Luther Otthon példája is. A hagyományosan központosítottabban működő Katolikus Egyház is felismerte, támogatnia kell az alulról jövő kezdeményezéseket, felismerte, hogy az egyház tagjainak kezdeményezései az egyház gazdagodását szolgálják.

A megoldási lehetőségekről folyó párbeszéd reményeink szerint egyre élénkebb lesz a közeljövőben, és sikeresen kialakulhat egy mind szélesebb alapokon nyugvó protestáns szakkollégiumi mozgalom. A Kölcsey Szakkollégium és a konferencia szervezőinek sajnálatára a meghívott protestáns értelmiségiek és egyházi vezetők nem jöttek el a konferenciára. Ennek ellenére reméljük, így is sikerült jeleznünk, hogy az egyházban megvan az álláspontok termékeny sokszerűsége, amely az igazán hatékony munka alapja lehet.

Összefoglalva a fentiek tanulságait, az a kérdés vethető fel, hogy az értelmiségképzés igénye milyen szerkezetű felsőoktatási kollégiumot határoz meg. A Kölcsey Szakkollégium által adott válasz ezek után nyilvánvalóan adódik: olyan, amely a maga feladatát a leghatékonyabban ellátni képes, amely a közösségépítést és a szocializációt tartja szem előtt, és olyan szerepeket ró a hallgatókra, amelyekbe értelmiségi pályájukon kerülni fognak.

Ilyen szakkollégiumok közül nem egy működik hazánkban, és az elmúlt évtizedekben bizonyították is alkalmasságukat. Van pár olyan rájuk jellemző fő strukturális elem, amelyek megtartásával – meggyőződésünk szerint – a Kölcsey és bármely más protestáns szakkollégium is eljuthat hasonló sikerekhez. Az együttlakó kollégisták számának limitálása negyven, ötven főben – amely az optimális, működni képes kisközösségi létszám –, a szakkollégium önkormányzatisága, hogy a tagok szert tehessenek

a később nélkülözhetetlen szervezési ismeretekre és döntési felelősségtudatuk kialakulhasson – mindezek olyan elemek, amelyeket jelenleg egyetlen hasonló szakkollégium sem nélkülözhet. Ha mindez kiegészül az eredményes közösségi motivációval, és szakmai lehetőségek tágításával a kiegészítő képzésben, akkor már elértük a sikeres szakkollégiumi munka minimumát.

Hogy az értelmiségi szerepek gyakorlatának elsajátítása mindig is szocializálódás útján, közösségépítéssel, gyakorlati feladatok teljesítése során történt, jól mutatja a protestáns oktatás legsikeresebb korszaka. A 16. századtól kezdve a protestáns iskolákban az elméleti tudás átadása mellett nagy hangsúly esett a diákok közösségi szocializálására is. Minden bizonnyal az adott helyzetben nem volt más lehetőség, ám, hogy a diákok maguk kellett gondoskodjanak az iskolák fenntartásáról (nem egy történetet ismerünk arról, milyen nehézségek árán kellett például a téli tüzelőt maguknak beszerezniük), hogy a fiatalabb diákokat nem a kisszámú tanári kar tanította, hanem az idősebb diáktársak – nos mindennek kétségtávol nagy szerepe volt abban, hogy az iskolákból kikerülő intellektuális réteg oly fontos szerepet játszott e századok kulturális és politikai életében.

Ez alatt a néhány munkával együtt töltött év alatt olyan kommunikációs háló, személyes kapcsolatrendszerek jöhettek létre, amelyek együtt a felhalmozott gyakorlati, szervező ismeretekkel egy életre biztosították a közösséghez való érzelmen és értelmén alapuló szoros kapcsolatot. Ebből a megközelítésből a protestáns iskolák sikerének egyik kulcsmozzanata volt, hogy *a tanulás és nevelődés folyamata nem elszigetelt individuumok tevékenysége volt, hanem egymásrautaltság, folyamatos párbeszéd.*

Mindez persze más korszakokra is igaz. A népi kollégiumok nagy lehetősége a társadalmi mobilitás élénkítésében – s mint később kiderült, a rendszer nómenklatúrájának kinevelésében – nem csupán (sőt talán főleg nem) az volt, hogy „elméleti” tudás elsajátításának lehetőségét biztosították olyanok számára, akiknek egyébként erre nem lett volna módjuk. Nem lehetett volna mindez eredményes, ha nem jár együtt egy bővülő és folyamatosan alakuló értelmiségi társadalomba és a hatalmi struktúrákba való szocializációval, amely így a magyar társadalmi rétegződés átalakításának lehetőségét hozta.

És ugyanez persze igaz azokra a szakkollégiumokra, amelyek a nyolcvanas években a rendszerváltó értelmiség legfiatalabb generációját kinevelték. Láthatjuk, hogy máig élnek és működnek az ott kialakult informális kapcsolatok.

Egy gondolat erejéig neveléseméleti megfontolások alapján is érdemes lehet megvizsgálnunk a szem előtt tartott szakkollégiumi modell létjogosultságát.

A tudás és a tudományok jellege valamint helyzete az elmúlt évszázadokban folyamatosan változott, és nyilvánvaló: a változás folyamata ma is tart. Ha a múlt századi gondolkodás legjellemzőbb változásait ismeretelméleti, illetve pedagógiai vonatkozásban egyetlen gondolatba kívánjuk összefoglalni, valószínűleg akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha a gyakorlati tudás felértékelődését, jogaiba való visszahelyeződését említjük. Gyakorlati tudáson pedig értsünk itt olyan ismereteket, amelyek kommunikációs folyamatokban való részvétellel, gyakorlati tevékenység folyamatában sajátíthatók el. *Itt a kommunikáció a tulajdonképpeni képzés.*

Sokfelé elindulhatnánk innen, a pedagógiai vonatkozásoknál maradva, azonban idézünk mégis egyetlen gondolatot John Dewey *Democracy and Education* című művéből, ebből a nagy hatású neveléelméleti munkából, amely segíthet megérteni, miért hiszünk, hogy a Kölcsey Szakkollégium alkalmas feladatának betöltésére.

A sokat idézett passzus szerint: „nemcsak úgy áll a helyzet, hogy a társadalom átadás-átvétel [transmission] által, közlés-közlekedés [communication] által marad fenn, de joggal mondható, hogy átadás-átvételben létezik... Az emberek a közösen bírtak révén élnek közösségekben; s a közösen birtokoltakhoz a közlés-közlekedés juttatja őket.” Ennek eredményeként a nevelés új értelmet nyer a kommunikációs viszonylatokban értelmezve, ahogy Dewey fogalmaz: „Nemcsak azt mondhatjuk, hogy a társadalmi élet azonos a kommunikációval, de azt is, hogy minden kommunikáció (s ennél fogva minden valódi társadalmi élet) oktató-nevelő hatású.” (Dewey, John: *Democracy and Education*. New York, 1976, 4-5. o.)

Más szavakkal: a Kölcsey Szakkollégium struktúráinak kialakításakor nem csupán az a cél vezérelt minket, hogy az elméleti anyagra koncentráló egyetemi oktatást szakmailag is bizonyos szinten kiegészítő képzést biztosítsunk; ellenben hiszünk abban, hogy a mai fiatal értelmiségiek számára nélkülözhetetlen olyan gyakorlati tudás megszerzése, amelyre az egyetemen nem tehetnek szert, csakis élénk kommunikációs közegben, ahol részvételük minél hangsúlyosabb: döntéseik felelősségét ők maguk viselik.

Célunk tehát olyan kommunikációs közeget létrehozni és fenntartani, amelyben tagjaink a kommunikáció gyakorlata során tehetnek szert az értelmiségi életükben szükséges hasznos tudásra; egyfajta *techné*re, amely jellege miatt átadhatatlan „a tanár tanít, a diák tanul” elv által kialakított szerkezetű oktatási intézményekben. Reményeink szerint továbbá, és ez a hasonló szakkollégiumok nagy lehetősége, a Kölcseyben kialakult kommunikációs, kapcsolati rendszerek megtalálják a maguk közlekedését a közéleti protestáns értelmiségi társadalommal, és ez biztosíthatja egyedül a folyamatosságot a mindenkori múlttal és jövővel.

Itt látható egyébként a mindenkori protestáns értelmiség felelőssége abban, hogy megtalálja és kialakítsa a maga kapcsolatát a felnövekvő, identitáskereső és tenni vágyó fiatal értelmiség tagjaival. Visszautasítva a párbeszédet a maga legnagyobb lehetőségét szalasztaná el, hiszen nincsen örökké élő generációs szemlélet, csupán gyengébb vagy erősebb kapcsolat a generációk között. S a mindenkori egyházi vezetésnek is szem előtt kell tartania a maga felelősségét: ezekben a fiatalokban áll az egyház jövője, a kisközösségek elemi egységeiből épül fel maga az egyház; ha tetszik: az egyház mi magunk vagyunk.

Kezdetől fogva probléma volt, hogy mára a protestantizmus értékei – vagy összefoglalva, ethosza – nehezen megfogalmazhatóvá, megragadhatóvá lettek. Bár sokan használják sokféle célra a fogalmat, a tartalma nem éppen tisztázott. A Kölcsey Szakkollégium ilyen szempontból nem más, mint egy többirányú kísérlet ennek meghatározására, melynek során kifejezetten rá is kérdeztünk egyes értékekre, de ennél talán még fontosabb, hogy a szakmaiságra koncentráló közösségi életünkben megpróbáljuk újra felfedezni és újra élni ezeket a mára már részben elhomályosulni, részben elöregedni

látszó értékeket, magatartásformákat. Nagyon érdekes és eleven kérdéseket vet fel ebből a szempontból közösségi életünk szakrális dimenziója. Minden évet nyitó istentisztelettel kezdünk és záró istentisztelettel fejezünk be. Szakkollégiumi táborainkat és heti kollégiumi estéinknek szerves része az áhítat, melyet általában teológiát tanuló tagjaink vezetnek, és amelynek kiemelt szerepe az, hogy saját közösségi és keresztény identitásunkat szembesítsék életünk mindennapi, de máshol fel nem tett kérdéseivel.

Egyházi körökben mostanában egyre gyakrabban hallható, hogy az egyház mensvára a gyülekezet, a hívők közössége. Arról azonban, hogy a mai megváltozott társadalmi és lelki-szellemi környezetben micsoda is valójában a gyülekezet, sokkal kevesebb tudható. Vajon nem az új formák keresésének és kialakításának ideje-e ez? Vajon nem az egyház feladata lenne-e, hogy felismerje és felkarolja azokat az alulról induló kezdeményezéseket, melyek a régi formák tartalmát átmenthetik, és a ma embere számára is élhetővé tehetik?

Eddigi tapasztalataink alapján véleményünk az, hogy a fent vázolt szerkezetű és felépítésű diákközösség alkalmas lehet arra is, hogy lelki otthont adjon azoknak a fiataloknak, akik ezt kiszakadva otthoni környezetükből, egyetemi nagyvárosba kerülve máshol nemigen találhatják meg. Jó példa ez talán arra is, hogy az eddiginél bátrabban szélesíthetnénk a gyülekezet fogalmát, és tágabb meghatározását adhatnánk az olyan közösségeknek, amelyek az egyház testébe tartoznak.

Végül fogalmazzuk meg újra a célokat, amelyeket a Kölcsey Szakkollégium törekvéseink szerint elérni hivatott.

Az elmúlt évtizedben mind gyakrabban hallhatjuk protestáns egyházi vezetőktől a panaszt: új protestáns, új hitvalló értelmiségre van szükség. A nagy kérdés értelemszerűen az, milyen terekben, mi módon történhet ennek kinevelése. Sokak álláspontja szerint legmegfelelőbb intézmény erre az egyetem. Ez azonban korántsem ilyen nyilvánvaló, sőt egy egyetem éppen lényegét tekintve nem erre hivatott. Az egyetemnek mindenkor a magas szintű szakmai képzés terének kell lennie, az pedig nagy baj, ha a szakmaiság áldozatul esik más szempontoknak. A saját egyetemi tapasztalatainkra hivatkozva is kimondhatjuk, egy egyetem azon törekvése, hogy önazonosság-tudattal rendelkező *protestáns* értelmiséget neveljen ki, többszörösen kudarca van ítélve, hiszen a diákok nagy többsége sehol sem protestáns, sem nem hívő; többségük nem kötődik gyülekezethez, és semmilyen református, evangélikus vagy más protestáns értelmiségi közösséghez sem. Az egyetem mellett mindenképpen találni kell olyan intézményi formát, amely szűkebb csoportmunkára koncentrálva, erősebb szelekcióval és nem kizárólag szakmai szempontok alapján kezdi meg a protestáns értelmiségi identitás kialakítását, megfogalmazását és nevelését.

Az általunk követni kívánt szakkollégiumi forma, véleményünk szerint éppen ezt a többletet tudja nyújtani, azzal, hogy

- a) élénk kommunikációs közeget teremt az értelmiségi gondolkodás és az értelmiségi szerepek elsajátítására
- b) olyan közösséget teremt, amely később is életképes, és magából a szakkollégiumi kommunikációs hálóból nőhet ki végül egy hatékonyan együttműködni képes, protestáns értelmiségi közösség.

Egyetlen gondolatot még az autonómia fogalma kapcsán. Sokakban talán visszatetszést kelthetett a diák-önkormányzatiság teljes-körűsége a hasonló szakkollégiumokban. Fenti gondolattal remélhetőleg sikerült nyilvánvalóvá tenni, hogy amikor a Kőlcsey Szakkollégium tagsága nem mond le a szervezés autonómiájáról, akkor nem önmagáért védi az önkormányzatiságot, hanem nyilvánvalóvá teszi, hogy véleménye szerint az autonómiának nincsen alternatívája, ha éppen olyan technikai ismeretek gyakorlása, és a döntési felelősség megtapasztalása a cél, amely más módon nem ismerhető meg. Ez a felelősség olyan elengedhetetlen tudás, amelyet bárki csak a gyakorlatban sajátíthat el.

Vitázva a társadalommal és egymással

A keresztények és a politika

Miközben az egyik oldalon állandóan halljuk, hogy a magyar társadalom megcsömörlött – egyesek szerint meg is undorodott – a politikától és elfordul tőle, a könyvesboltok polcain nem kell sokat keresgélni az ilyen tárgyú könyveket: életrajzokat, visszaemlékezéseket, átfogó műveket vagy enciklopédiákat, hazai szerzők műveit és fordításokat is.

Történetek ugyan már kezdeti lépések, de a hazai protestáns teológia még adós a kereszténység és politika nem történeti, hanem teológiai és etikai feldolgozásával.¹ A következőkben néhány egyházi nyilatkozat segítségével követjük nyomon a 20. század második felének a keresztények politikai felelőssége szempontjából jelentős és jellegzetes csomópontjait.

Két birodalom, de egy Isten és felelős részvétel

A második világháborút követően az újrainduló politikai életben a keresztények szerették volna elkerülni, hogy a múlt bűneit megismételjék, és tanulni akartak súlyos tapasztalataikból. A két német állam megalapítása után a keresztények között a politikai magatartásra nézve – a történelemben nem először, nem is utoljára – két alapvető nézet kért polgárjogot. Az egyik vélemény szerint, amelyet számos lelkész osztott, az egyház igehirdetésének az a feladata, hogy Jézus Krisztusnak az emberre vonatkozó igényét a politikai kérdésekre adott gyakorlati megoldásokkal együtt szólaltassa meg. Ennek a nézetnek a képviselői „politikai prófécia-nak” nevezett fellépésük során feljogosítva érezték magukat, hogy minden hallgatójuknak, de különösen a politikusoknak egészen konkrét útmutatásokat adjanak. A másik vélemény szerint az egyháznak semmi köze sincs a politikához, egyáltalán nem kell vele foglalkoznia, kizárólag az evangélium hirdetésére kell magát korlátoznia.

Az evangélikus egyházak egyesülésének, a VELKD-nak² a püspökei kisebb tanulmánnyal is felérő nyilatkozatukban³ úgy válaszoltak erre az egyházi közvéleményt foglalkoztató kérdésre, hogy – a Szentírásra és a hitvallásokra hivatkozva – mindkét nézetet tévesnek ítélik. Egyrészt a keresztények kötelességének tartják, hogy politikai felelősségükkel lelkiismeretesen

éljenek, másrészt pedig ne mossák el a határt az egyház és a világ, a keresztyén gyülekezet és a politikai élet között. Az evangélikus egyház álláspontját a Lutherra visszavezetett két birodalomról és Isten kétféle kormányzásáról szóló tanítás kifejtésével indokolják. E tanítás egészét nem, csak a nyilatkozatban hangsúlyos elemeit vázolhatjuk most fel.

E tanítás szerint Isten kétféle módon kormányozza a világot: lelki és világi módon. A lelki kormányzásnak sajátja, hogy a Jézus Krisztusról szóló evangéliummal szólítja meg az embert, magának igényli, egészen birtokba veszi, megújítja, Isten gyermekévé teszi, aki viszont neki szolgál hálával és örömmel. A nyilatkozat első fejezete inti az egyházi szolgálatban állókat, hogy az igehirdetést és a szentségek kiszolgáltatását odaadóan, örömmel és hűséggel végezzék, attól el ne tántorodjanak. A gyülekezeteket pedig arra, hogy pásztoraiktól semmi mást ne kívánjanak, mint ezt a szolgálatot, s reménységüket ne politikai programokba, földi hatalmakba vagy történelmi eseményekbe, hanem egyedül Jézus Krisztusba vessék.

A világi kormányzással Isten a veszélyeztetett világ földi, külső rendjét óvja. Eszközei a világi felsőbbség, a törvények, a jog, a tekintély és az engedelmisség. Ennek a rendnek szükség esetén erőszakkal is érvényt lehet és kell szerezni. Ezért a püspökök a második fejezetben hangsúlyozzák, hogy mindkét kormányzással Isten uralkodik a világban, mindkettőt Istentől kapja méltóságát, de a kettőt mégis világosan meg kell különböztetni. A világi kormányzás ne avatkozzék sem a lelki dolgokba, sem az egyház szolgálatába, s ne is akarja a maga céljaira igénybe venni. S fordítva, a lelki kormányzás ne törekedjék megszerezni azt, ami Isten akarata szerint a világi kormányzás illetékesége. Ahol ezt a határt nem tartják tiszteletben, ott vagy az állam tesz erőszakot az egyházon, amelyre példa akár a cezaropapizmus, akár a totalitarizmus, vagy az egyház gyámlikodik az állam fölött, mint akár a teokrácia, akár a klerikalizmus esetében.

A nyilatkozat az egyháztörténet torzképeire utal, tehát nem saját korára. Az állam és az egyház helytelen magatartására két-két paradigmát nevez meg, ezzel az állam és az egyház eltévelyedésének mintegy egyenlő esélyét sugallja. Így a lelki kormányzásban szolgáló lelkészeket éppen úgy megszólítja, mint a világi kormányzásban hivatalt viselő keresztyéneket.

Tanulságos összevetni ezt a négy elnevezést azzal a tizenkét évvel későbbi (1964), a helytelen egyházi magatartást kifejező négy szóval, amelyeket Káldy Zoltán használt: hierokrácia, konformizmus, gettóba vonulás, opponálás.⁴ Egyik szó sem utal az illetékeségi kör állam általi túllépésére. Egyik szó sem annak feltételezése, hogy az egyház lépné túl ezt a kört. A szavak mind – talán csak a hierokrácia kivétel – az egyház alárendelt vagy perifériára szorított helyzetét feltételezik.⁵

A német evangélikus püspökök szeme előtt ekkor még a közelmúlt, a nemzetiszocializmus rémképe van, amely éppen arra példa, milyen következményekkel jár, ha az állam totális igénnyel mintegy Isten helyére lép. A trón és oltár szövetségének a megszűnte után a nemzetiszocializmus totális állama felkészületlenül találta a német társadalmat, különösen is az egyházat, amelynek a hitlerizmus vérfagyasztó tapasztalataira volt szüksége ahhoz, hogy az állami rendet ne azonosítsa az isteni renddel. Ezért mondja a nyilatkozat: „A politikai rendet nem lehet közvetlenül Jézus Krisztus uralmából levezetni.” A fennálló rend önmagában tehát nem megkérdőjelezhetetlen és vi-

tathatatlan tekintély. Lutheri józansággal vallják ugyanakkor, hogy az egyház sem lehet az állam eszményképe. Nem lehet a politikai kérdések megoldását Isten igéjéből közvetlenül kiolvasni, hiszen így Istennek a lelki és a világi kormányzását összekeverve, különbségüket feloldva a világ Urát világi úrrá alacsonyítanák. A szent egyházból pedig pusztán – ma így mondanánk – egy társadalmi tényező lenne, amely ezáltal éppen azt veszítené el, ami az ereje: az Isten kegyelmének evangéliuma a földi élet törvényévé válna, amely azonban nem képes szabadulást adni. Ezért államnak és egyháznak, valamint mindkettő tisztségviselőinek a maguk sajátos feladatát kell ellátniuk, és mindegyiküktől ezt kell elvárni. Ellenállásra int a nyilatkozat az olyan földi-politikai hatalomgyakorlással szemben, amely semmibe veszi az Isten igéjéhez kötött lelkiismeretet. A gyülekezeteket és pásztoraikat arra kéri, hogy a hitbeli közösséget többre becsüljék a politikai kérdésekben való egyetértésnél, a különböző politikai véleményeket pedig egymást megbecsülve és türelemmel hordozzák.

Az irat tehát azt feltételezi, hogy az egyház tagjai adott esetben eltérő politikai véleményeket képviselhetnek és egymással össze nem egyeztethető politikai megoldásokat akarhatnak. Egyenes következménye ez annak, hogy a politikai kérdések megoldását nem lehet közvetlenül – azaz helyzetfelmérés és mérlegelés, vagyis gondolkodás nélkül – a Bibliából vagy a hitvallásokból kiolvasni vagy levezetni. Ezek a különbségek azonban úgyis elképzelhetők, hogy nem bontják meg az egyház és a gyülekezet egységét. Nyilván nem világnézeti vagy ideológiai kérdésekre kell gondolnunk, amelyek a jelenlegi magyar politikai ellentéteket igen jelentős mértékben meghatározzák.

A német nyilatkozat harmadik fejezete óva int a kétféle kormányzás tanításának olyan félreértelmezésétől, amely a szükséges megkülönböztetést hamis szétválasztássá teszi. Ez a helytelen szétválasztás nemcsak elméleti lehetőség volt, hanem széles körben hatott és súlyos következményekkel is járt, de nem vezethető vissza sem Lutherre, sem az evangélikus hitvallási iratokra. Ezért arra szólítanak fel a püspökök, hogy a világi kormányzást és hivatást mindenki Istentől kapott feladatnak tekintse, amelyet Isten rendje szerint kell az embernek betöltenie. S megállapítják: nincs olyan földi rend, amely az Isten országát valósíthatná meg, végső soron azonban még az engedetlen embernek is Istent kell szolgálnia.

A nyilatkozat ezen a ponton szakít azzal múlttal, amely a világi vezetőkre, a „felsőbb-ségre” úgy tekintett, mint akiknek a kormányzása minden további nélkül Isten rendjét és akaratát testesíti meg. A nemzetiszocializmus fájdalmas és végzetes leckéjére volt szükség ahhoz, hogy a teológiai gondolkodásban is hasson a reformatori felismerés: nem a kapott hivatal, hanem Isten igéje a mérték.⁶

A nyilatkozat végül áttekinti, mit jelent mindez az egyház és a keresztyének politikai felelősségére nézve:

a) Politikailag is jelentős az egyház pusztá léte, amikor emberek bűnbocsánatból másoknak megbocsátva élnek és hitükben felülkerekednek reménytelenségen és félelmen.

b) Az egyház Isten igéjét hirdeti, amely magában foglalja Isten törvényét is, és alapvető iránymutatást ad s korlátokat szab. A törvényből látható, hogy kormányozni és engedelmeskedni Isten előtt kedves, de vannak esetek, amikor Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek.

c) Az egyház az egyes hívőket a köz szolgálatára hívja, hogy Isten gyermekeiként szabadon, emberektől való félelem, emberek istenítése vagy megvetése nélkül, nem önzően, józanul és tárgyilagosan, türelmesen és kétségbeesés nélkül hordozzanak felelősséget a világban. A Jézus Krisztusban való hit őriz meg a hamis várakozásoktól és tesz képessé – írják a német püspökök –, „hogymegszálljanak az éppen a mi népünkben jelenlevő végzetes hajlammal, amely a politikai döntéseket világnézeti kérdésekké teszi.”

d) Az egyház politikai felelősségének a határa, hogy az Isten akaratára és törvényére való hivatkozás mellett is van helye az eltérő politikai állásfoglalásoknak. Nincs egyetlen keresztény politika. Az egyház a napi politikában nem léphet fel saját programmal, és nem kötheti magát a politikai pártok programjához. Nem is szövetkezhet pártokkal politikai célok elérésére. Ennek egyik eleme, hogy az egyház tisztségviselői lemondanak a pártpolitikai tevékenységről.

e) Az egyház közéleti felelősségének területe a szeretetszolgálat, ahol szívesen vállal úttörő munkát.

f) Az egyház lelkigondozói és közbenjáró szolgálata vigaszt és reménységet nyújt, találkozásokra ad lehetőséget és segít az ellentétek leküzdésében.

A püspökök a záró mondatokban arra kérik a vezetőket és vezetetteket, hogy politikai felelősségüket a szent és irgalmas Istenre tekintve gyakorolják, Isten ígéjében pedig keressék a bűnbocsánat és segítség lehetőségét. A gyülekezetek örömmel legyenek készek a politikai felelősség gyakorlására, és lelkiismeretesen szolgálják a köz javát. A lelkészek esküjüknek megfelelően, csonkítatlanul hirdessék Isten ígéjét mint törvényt és evangéliumot. Ne okozanak botránkozást hamis politikai igyekezettel, és az egyház küldetésével szemben ne valamely párt programját részesítsék előnyben.

Az irat egészében véve tárgyilagosan indokolja meg, miért tartja tévesnek akár az egyháznak és lelkészeinek a keresztény érvekkel való politizálását, akár a keresztényeknek a politikától való teljes visszahúzódsát. Az 1952-es német politikai helyzetet talán még sejteni sem lehet a sorok mögött, mégis úgy érvel, hogy részvételre és politikai szerepvállalásra bátorítja a politikától megcsömörlött keresztényeket, és józanságra az újrakezdés hevületében levőket. A nyilatkozat a kétféle kormányzásról szóló tanításnak ezért korszerű alkalmazása a 16. századitól egészen eltérő viszonyok között. Figyelemre méltó az a törekvése, hogy a nemzetiszocializmus traumáját követően a politikát az ideológiai előjelektől és terhektől megszabadítva olyan területnek láttassa, ahol belátással és értelemmel, csupán mintegy szakkérdések eldöntése történik. Józanító törekvés ez olyan „túlideologizált” politikai légkörben, mint amely egykor Németországban volt és Magyarországon ma van. Több mint kérdéses mégis: megsza-badítható-e teljesen a politika az ideológiától?

Polgári engedetlenség

A hatvanas évek derekán az Egyesült Államok társadalma mély válságot élt át a feketék egyenjogúságáért folytatott küzdelem miatt. *Polgári engedelmesség és engedetlenség* című jelentésében a Missouri Zsinat–Evangélikus Egyház teológiai bizottsága arra az akkor

gyakran felvetett kérdésre kereste a választ: Milyen mértékben vehetnek részt keresztények az igazságtalannak tűnő törvények vagy az igazságtalanság megszüntetésére irányuló törvények nem megfelelő végrehajtása elleni nyilvános tüntetéseken és a tiltakozás más formáin?⁷

A kérdés tömören érzékelteti az amerikai társadalomnak azt a megosztottságát, amely összetételük mértékében a különböző egyházakat is érintette. A fekete polgárjogi mozgalom, amelynek sok elkötelezett keresztény harcosa is volt, az egyenlőséget kimondó és ezért igazságos törvények meghozataláért, elfogadása után végrehajtásáért küzdött. A fehér társadalom jelentős része ellenezte, majd megszavazása után támadta ezeket a törvényeket, ha pedig küzdelme eredménytelennek bizonyult, kifogásolta vagy szabotálta a végrehajtást.

A nyilatkozat megerősíti a Szentírás és a hitvallások hagyományos tanítását, mely szerint a kormányzat dolga, hogy a jót jutalmazza és a gonoszt büntesse. A keresztényeknek tehát tiszteletben kell tartaniuk a kormányzatot. Feltételezi azonban a jelentés, hogy lehetnek igazságtalan törvények vagy igazságos törvényeket nem megfelelően hajtanak végre. A keresztényeknek ilyen esetben joguk és kötelességük, hogy az igazságtalan törvény semmissé tételéért és az igazságos törvények megfelelő végrehajtásáért fáradozzanak a törvényes lehetőségek igénybevételével. Amennyiben a törvényes eljárással nem sikerül helyrehozni a hibát, a keresztények – mondja a jelentés – jó lelkiismerettel vehetnek részt olyan nyilvános tüntetéseken, amelyek bemutatják az igazságtalanságot. S tehetik nemcsak abban az esetben, ha ők maguk szenvednek hátrányt, hanem tehetik ezt mások érdekében is. A szolidaritásnak, a közbenjárásnak ezt a kötelességét a jelentés bibliai és hitvallási idézetekkel is alátámasztja. Végül a kormányzatnak kell az egyén jogait és az igazság törvényes rendjét törvényes úton helyreállítania.

A jelentés hivatkozik arra a bibliai tételre, hogy lehetnek olyan helyzetek, amikor nem embereknek, hanem inkább Istennek kell engedelmeskedni. Amikor így tesznek, akkor készek arra is, hogy tettük következményeként – keresztjükként – a büntetést is viseljék. Ez együtt jár azzal, hogy elfogadják a törvényes rendet, amely a tiltakozást vagy az engedetlenséget szankcionálja.

A gondolatmenet szerint a vélt, de még el nem ismert igazságért való küzdelemben tanúsított ellenállás vagy engedetlenség nem ad felmentést más törvénybe ütköző cselekedet elkövetésére. A harcot tehát nem az egész arcvonalon, hanem a kifogásolt ponton tartja elképzelhetőnek. Nem az tehát a feladat, hogy más kérdéseket is belevonjanak a küzdelembe, vagy a másik álláspont képviselőjével totális háború kezdődjék, hanem az adott pontnak megfelelően és amennyire csak lehet, a törvények adta lehetőségek határain belül maradván küzdeni. E benyomásunkban megerősíthetnek azok szempontok, amelyek végiggondolását a polgári tiltakozás vagy engedetlenség megkezdése előtt a jelentés fontosnak tartja:

- a) A törvény megváltoztatásának minden jogi lehetősége egész bizonyosan kimerült.
- b) Jó lelkiismeretű emberekkel megtárgyalni álláspontunk igazságtartalmát.
- c) Az engedetlenséget erőszakmentesen végigvinni.

d) Az engedetlenség a lehető legpontosabban azt a törvényt vagy gyakorlatot vegye célba, amely lelkiismereti problémát okoz.

e) Önmérsékletet tanúsítani az engedetlenségben a törvénytelenység veszélye miatt. A keresztény ember megteheti, hogy más tiltakozó megmozduláshoz csatlakozik, de ügyeljen arra, hogy ne azonosítsa magát olyan csoportokkal vagy egyénekekkel, amelyek bár ugyanazon törvény ellen tiltakoznak, de nyilvánvalóan rossz indítékokból, vagy akik a mozgalmat saját, helytelen céljaikra használják fel.

E szempontokat méltán tarthatjuk egy elképzelt politikai káté fontos részének.

Mindeközben – olvassuk a jelentésben – a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni, amikor az egyház tagjai egymást megítélik az összetett társadalmi problémákra adott különböző válaszaik tekintetében és a keresztény szeretetnek a sajátos emberi helyzetekre való alkalmazásában. Gyakorlati tanácsait a felvetett kérdésekre így foglalja össze:

a) Nyilvános tüntetések önmagukban általában nem ellenkeznek a törvényekkel, s keresztények is olykor úgy érezhetik, a keresztény szeretet kényszeríti őket nyilvános tüntetésen való részvételre.

b) A kormány felszólítása, hogy a sérelmeket orvosolja, általában törvényes eljárással történjék, amely megőrzi a nemzet békéjét és nyugalomát. Az igazságtalan törvény áthágása, ahogyan a polgári engedetlenség meghatározza, nem jelent szükségszerűen anarchiát, bűnöző szándékot vagy a törvények általános megvetését. Tanúsíthatja a törvény iránti tiszteletet és egy adott törvény érvényessége megvizsgálásának őszinte vágyát, hogy ezáltal az igazságosság nagyobb mértéke valósuljon meg.

c) A keresztényeket ugyanakkor óva kell inteni:

– a túlzott individualizmustól, amely melegágya a törvények és a törvényes eljárás megvetésének;

– az anarchista lélektől, amely a lakosság egy rétegét szembeállítja egy másikkal;

– az individuális jogok hangoztatásától mások jogainak hátrányára.

Ha most, negyven év után magunk elé idézzük az akkori polgárjogi küzdelmeket, semmit nem érzünk e sorokban azok feszültségeiből. A kor kérdéséhez egyáltalán nem szól hozzá a nyilatkozat. Nem mond véleményt keresztény elvek, a Szentírás vagy a hitvallások alapján arról, hogy a polgárjogi küzdelmekben melyik oldalra kell állni. Nincsen Isten akaratára vagy tetszésére hivatkozó kész megoldása a problémára. Lehet ezt óvatosságnak nevezni és fogyatékoságnak tartani. Mégis Isten elé állít, és az egyház minden tagját, minden politikai különbözőség ellenére, együtt akarja tartani. Nem áldozza fel az egyházat, az egyházi közösséget egy politikai cél érdekében. Másrészt nem is az egyház álláspontját akarja diktálni, hanem a tagjait felszabadítani arra, hogy közösen keressék meg és harcolják ki maguknak azt az álláspontot, amelyet keresztény hitük alapján képviselniük kell.

A demokrácia problémái és a keresztények

Az EKD 1985-ben, 40 évvel a nemzetiszocializmus idejére visszatekintő Stuttgarti Bűnvallás évfordulóján „Evangélikus/protestáns egyház és szabadságszerető demokrácia”⁸ címen kiadta „gondolkodtató iratát”.⁹ Magasan kvalifikált és széles körben elismert szakemberek készítik ezeket az iratokat. Érveiknek és felismeréseiknek további súlyt ad, hogy az egyház elfogadja tartalmukat. Nem talált süket fülekre a társadalomban ez az irat, hiszen már a következő évben megközelítette a százezres példányszámot.

Célja, hogy a protestáns keresztényeknek a második világháború után megalapított demokratikus német államhoz való viszonyát meghatározza. Ez volt az első eset, hogy a német protestáns egyházak a liberális demokráciát egyrészt ennyire átfogóan és elfogadóan méltatták, másrészt kifejezték azt a meggyőződésüket is, hogy a politikai rend javítható és javítandó. A témával való foglalkozásra ösztönzött az a tapasztalat, hogy 1933-ban Hitler nem azért jutott hatalomra, mert olyan sok nemzetiszocialista volt a Weimari Köztársaságban, hanem azért, mert nem volt elég demokrata, aki a weimari alkotmány értékeit felismerte és védelmezni kész lett volna. Az egyházi ellenállás pedig nem politikai természetű volt, hiszen elsősorban csak arra irányult, hogy az egyház függetlenségét őrizze. Csak kevesen voltak, akik a totális állam és igazságtalanságai ellen léptek volna fel az ellenállók közül. A jelenben pedig azt lehet látni, hogy a demokratikus rendszerben is új meg új problémákkal szembesül a társadalom, amelyekre nincs kész megoldás, hanem a megoldásokat meg kell találni. Ez vitákkal jár és változásokat tehet szükségessé, amelyeket viszont – talán nemcsak szóval, hanem befolyásukkal és hatalmukkal is – elleneznek azok, akikre nézve a változás hátrányos. Ebben a helyzetben kérdés az egyház viszonya a demokráciához. Csak alkalmazkodik-e az egyház a fennálló államformához, vagy képes-e teológiai is meghatározni a demokratikus államformához való viszonyát úgy, hogy távolságot tart és mindig ragaszkodik a kritika szabadságához, még ha adott helyzetekben egyetértését fejezi is ki? Hogyan foglalkoznak a keresztények hitbeli meggyőződésük alapján a demokrácia előtt álló feladatokkal és a sajátos politikai struktúrákkal?

A gondolkodtató irat első része megindokolja, hogy a protestáns keresztények miért tudják elfogadni az alkotmányra épülő demokratikus államformát, és leírja, hogy melyek ennek az elfogadásnak a következményei. A második rész felvázolja „a szabadságszerető demokratikus jogállam” alapvető elemeit, amelyek alapján egyúttal a demokratikus állam feladatai és korlátai is felismerhetők. A harmadik rész azokat a feladatokat tekinti át, amelyek az alkotmányban leírt államforma megvalósításához és továbbfejlesztéséhez szükségesek a demokrácia egyre többet emlegetett válságával kapcsolatosan.

Az irat valóban elgondolkodtató. A demokratikus államot nem az alkotmányos szervezet felépítése, nem a politikai testületek és szervezetek működése, nem a választások menete, hanem a gondolkodó állampolgár felől közelíti meg. Kimutatja, hogy a demokrácia úgy életképes, ha az állampolgárok részt vesznek benne, és a részvétel készsége és szabadsága a keresztény ember számára a hit igazságából következik, mely szerint egyedül Isten formálhat jogot az ember egész életére. Miközben helyesli a demokratikus államformát és a demokratikus társadalmat, rámutat a demokrácia egyoldalúsága-

ira, buktatóira és veszélyeire is. A részvételre, a felelősség vállalására úgy buzdít, hogy közben elkerüli a kritikátlan rajongást az egyik oldalon és a fásult kiábrándultságot a másik oldalon.

Keresztény egyház a pluralista társadalomban

A hazai vitákat figyelve megállapíthatjuk, nem igazán tudatos a magyarországi kereszténységben, amely a szocialista rendszer idején szinte csak saját háttérbe szorítottságát és a nyugati kereszténység szabadságát látta, hogy a kilencvenes évek Európája, amelyhez csatlakozni akarunk, valójában mennyire laicizált és szekularizált is.

Két vita érzékeltette ezt, amelyek mindegyike nagy vihart kavart a német társadalomban. Az egyik a német alkotmány preambulumáról 1993-tól folyt vita, amelynek a kérdése az volt, kezdődhet-e egy modern világi állam alkotmánya Isten nevére való hivatkozással („...Isten és emberek előtti felelősséggel ...”). A másik vita a körül a kérdés körül forgott, alkotmányos-e bírósági üléstermekben (1973), illetve iskolai tanteremben (1995)¹⁰ keresztet kifüggeszteni. A szövetségi parlamentben elégséges többség állt Isten nevének az alkotmányban való megtartása mellé, a német alkotmánybíróság pedig – miközben az állam világnézeti semlegességét hangsúlyozta – azzal összeegyeztethetőnek ítélte a kifüggesztett keresztet. Az alkotmánybíróság jellegzetes érve volt, hogy a kereszténységnek a német társadalmat formáló erejére hivatkozott.

A német protestantizmus legfőbb vezetője, az evangélikus, református és uniált egyházak szervezete, az EKD Tanácsa 1997 októberében kiadott nyilatkozatában, *Kereszténység és politikai kultúra*¹¹, az alkotmánybíróságnak ezt az érvét ragadja meg és viszi tovább. A helyzet felmérése és leírása után megállapítja, hogy az egyház igehirdetése az emberek szívét akarja az evangélium hitére indítani, hogy az emberek lelkiismeretét és egész életét Isten igéje határozza meg, Isten parancsolatait kövessék és Isten kegyelmes igényére bízzák magukat. Ez az igehirdetés mindig ellenkezést és tiltakozást is kivált az evangéliummal szemben. Az egyháznak viszont az a küldetése, hogy a történelmi körülmények, a kulturális és politikai korszak minden változása közepette is az evangéliumot hirdesse. A keresztény egyház bizonyágtétele nem marad visszhang nélkül, de ez a visszhang ellentmondásos. A keresztről való beszéd egyrészt a Krisztusról szóló evangélium megvallását teremti meg és tartja fenn, másrészt ugyanakkor mindig elutasítással és értetlenséggel is találkozik. Az evangélium hirdetése az egyház és az egyes keresztények életfolytatása által alakítja a világot, a társadalmat is, ezért jogos a kereszténységnek az egyházon kívüli társadalmat is formáló erejéről beszélni. A nyilatkozat ezért szükségesnek tartja, hogy a kereszténység az igehirdetésnek az egyház falain kívüli hatásait is figyelemmel kísérje, még ha ezek a hatások nem is az egyházi élettel kapcsolatosak. Az EKD irata tudatában van annak, hogy a kereszténységnek ez a – nevezzük így – szekularis befolyása a társadalomra ma sokkal kisebb, mint korábban, és hogy a tradícióval való szakítás jelei az egyházon belül is megfigyelhetők. Az egyháznak mégsem szabad engednie, hogy a köztudatból kiszorítsák. A kereszténység történelmi és kulturális hatásaira való emlékeztetést, a jelen számára üdvös felvilágosítást a jelenkor miatt kell végezni.

Hogyan járulhat hozzá az egyház igehirdetése társadalmi értékek és meggyőződések alakításához? Erről ad számot a nyilatkozat befejező része. A keresztény hit nyilvános vagy társadalmi jelentősége, hogy alapvető irányt mutat a személyes élet alakítására, amely formálja a kultúrát és a dolgok emberi értékelését, vagyis az emberek életvitelét. Az egyház bizonyásgtétele arra indít embereket, hogy személyes életükben és a nyilvánosság előtt az első parancsolatot vegyék figyelembe, és bünt egyedül Istennek adjanak dicsőséget. Az igehirdetés a kiengesztelődést, az emberek közötti megbékélést hirdeti. A Megfeszített alakja az isteni szeretet büntől megváltó és bünt eltörlő hatalmáról szól. A kereszt a segítő szeretet szimbóluma is, amely arra emlékeztet, hogy mindannyian segítségre szoruló emberek vagyunk, és hogy van segítség a segítségre szoruló részére. Mindezek olyan tényezők, amelyek tiszteletet ébresztenek a kereszténység társadalmat formáló ereje iránt. Olyan feltételek ezek, melyek nélkül sem az állam, sem a társadalom nem képes betölteni hivatását.

Miközben az egyház a hit forrásaiból él, nagyra értékeli mindazt az értéket – írja a nyilatkozat –, amelynek a forrása nem a kereszténység, de annak megfelel és kultúránk részévé vált. Az egyház nem maradéktalanul azonos a hívők közösségével, a társadalomban sok tényező lehet a hit segítségére, de a kereszténység megújulásának mindig új forrása az evangélium hirdetése.

A kereszténység társadalmat formáló ereje szempontjából ugyan nem mindegy, hogy a keresztény egyház tagjai többséget vagy kisebbséget alkotnak, de az evangélium nem külső kényszerrel, hanem a maga erejével akar embereket meggyőzni. Ezért is fontos az erőszakot alkalmazó állam és az önkéntességen, belső meggyőződésen alapuló egyház megkülönböztetése. A tolerancia mindenféle vonatkozásban elengedhetetlen, de a tolerancia, amely nem alkalmaz erőszakot és lemond az erőszakról, sokkal több és más, mint az önkény, amelynek minden mindegy. A toleranciában, amely nem adja fel saját álláspontját, de minden másik ember identitását tiszteli és támogatja, egyesül a minden ember istenképősége felől való keresztény meggyőződés és az emberi személy megbecsülése, amelyet a gyakorlati ész tekint sérthetetlennek. Az emberi méltóságnak az ember értelmes voltával való megalapozása az emberi méltóság elismerését korlátozhatja, ha az értelem aktív használatának képességéhez köti. Az emberi méltóságnak az Isten általi teremtettséggel és megszólítottasággal való összekapcsolása viszont magában foglalja az ember értelmes voltát is, ezért az emberi méltóságnak a védelmét átfogóbban indokolja meg. Ezért kell az egyháznak ragaszkodnia ahhoz, hogy Isten ígéje az egyes emberre és a társadalomra egyaránt közvetlenül vonatkozik.

Tolerancia és pluralizmus kulturális szempontból nézve testvérek. Nem akkor érvényesülnek, ha minden bizonytalan vagy közömbös, hanem akkor, ha a személyek, csoportok és intézmények jellegzetes profilja érvényesülhet. „Az egyház a kereszttről való beszédet hirdeti mint evangéliumot és egyúttal mint a toleranciára való elkötelezést, amely a másik embert – teherként is – elhordozza. Ha eközben az egyház világosan és egyértelműen beszél, ezzel nem csorbítja a társadalomban levő pluralizmust, inkább megeleveníti és erősíti. Nem tudja kikényszeríteni, hogy szavát meghallják, és nem is akarhatja azt külső segítséggel kikényszeríteni. Azonban a pluralista társadalomnak is, amelynek plurális szabadságát a demokratikus jogállam védelmezi, meg kell értenie,

hogy az egyház a kereszténység formáló erejét, amely hozzájárul a társadalom és az állam összetartásához, azon méri le, ami a keresztény hagyomány változatlan alapja: Isten parancsolatán és a Jézus Krisztusról szóló evangéliumon” – fejeződik be a nyilatkozat.

Talán nem alaptalan feltételezni, hogy az a társadalomkép, amely ebből a nyilatkozatból előttünk kirajzolódik, meglepi a magyar olvasót, aki a hazai vitákat követve nem feltételezi az Európai Unió legnépesebb országáról, hogy ennyire szekularizált ország. Tanulságos, hogy nem az egyház múltjával, korábban tanúsított érdemeivel, jelentős kulturális szerepével érvel, és elszenvedett sérelmeket sem hánytorgat föl. S ne gondoljuk, hogy nem lett volna mit felvonultatni akár az egyik, akár a másik oldalon. Az irat szinte már hideg józansággal méri fel a társadalom helyzetét és benne az egyház feladatát. Eközben – a hagyományos kétféle kormányzásról szóló tanítás fogalmait kerülve – határozottan megkülönbözteti az államot és az egyházat, de nem szakítja el az egyházat a társadalomtól. A Jézus Krisztusról szóló bizonyágtételt úgy tekinti az egyház elsődleges feladatának, hogy a keresztények és az egyház aktivitását sem korlátozza az egyház falain belüli térre. Nem részletezi, hogy az egyház falain kívüli szolgálat mit jelent formában és tartalomban. Mégis érzékelhető, hogy ez a „nyitás” más formákat, más nyelvet, s legalábbis az első látszatra más tartalmi hangsúlyt is magával kell vonjon, és ezért állandó megbeszélés, tehát viták tárgya. Kétségtelenül vannak veszélyei. Ha azonban nem lép az egyház a falakon kívülre, szembefordul Urával, aki széles e világra küldte.

A politika malomkerekei között őrlődve

Az elvi állásfoglalások és elméleti teológiai fejtegetések mellett érdekes pillantást vetni konkrét politikai kérdéseket felvető hivatalos egyházi megnyilatkozásokra.

Gyakori eseménynek tűnik, hogy az egyházak a választások előtt felhívással fordulnak tagjaikhoz. A fő hangsúly a választásokon való részvétel, míg mindenkinek magának kell el döntenie, kire adja szavazatát. Ennek mérlegelésére legfőbb szempontokat adnak. A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Presbitériuma 1994-ben¹² a pártoknak a megelőző ciklusban az egyházakkal kapcsolatos törvényhozási magatartását javasolta figyelembe venni, valamint azt, hogy az anyagi-materiális problémák kezelésén túl mennyiben tekintik szívügyüknek az erkölcsi és spirituális problémákat.

A megfontolandó kérdések egész katalógusát adja a franciaországi és svájci metódista nyilatkozata.¹³ Olyan területekkel kapcsolatosan teszi föl kérdéseit, mint a pártok közéleti fellépései, stílusuk, a természeti világ védelme, a család erősítése, az egyedülálló szülők jogai, a gyermekek nevelése, kisebbségek, munkanélküliség, igazságos adózás, a különböző nyelvet beszélők és a régiók együttélése stb. Feltűnő, hogy a pártoknak és a politikusoknak az egyházakhoz való viszonyát egyáltalán nem érinti. Feltehetően ezt nem hiányosságként kell abban a helyzetben elkönyvelni, hanem olyan kérdésnek, amely rendezett és ezért nem téma.¹⁴

A Kereszténydemokrata Párt pártfinanszírozási szabálytalanságai óriási vihart kavartak Németországban. Az EKD Tanácsának a nyilatkozata¹⁵ szépítés nélkül, hűvös tárgyilagossággal írja le a probléma lényegét. Szól arról a kiábrándulásról, hogy olyanok

keveredtek az ügybe, akik a lehangosabban szóltak a közélet tisztaságáról. A törvényt, amelynek meghozatalát az ilyen ügyekre tekintettel szorgalmazták, most rájuk kell az elsők között alkalmazni. A nyilatkozat szükségesnek tartja, hogy az érintett személyekre való tekintet nélkül lefolytassák a hivatalos és szabályos vizsgálatot, mert a törvények betartatása a demokrácia működésének feltétele, de ennek során kerülni kell a politikai ellenfelek lejárátását. Végül pedig óv: aki másoktól és a politikusoktól elvárja a törvények betartását, annak magának is azok szerint kell élnie.

Egész Európát foglalkoztatta az 1999-es ausztriai választások nyomán megalakult koalíciós kormány összetétele, mert egy szélsőséges párt képviselői is helyet kaptak benne. Ebben a helyzetben bocsátotta ki pásztorlevelét Herwig Sturm bécsi evangélikus püspök.¹⁶ Öröndetesnek tartja, hogy az evangélikus egyház ismételten állást foglalt már olyan kérdésekben, amelyek az említett párt nacionalista és az idegenellenes jelszavai és programja következtében Európa-szerte megütközést keltettek. Eltérnek viszont a vélemények abban a tekintetben, hogy a koalíciós kormányt és a koalíció egyik tagját lehet-e külön is értékelni. A pásztorlevél óv a hisztériától, a túlzásoktól és a más véleményt vallók megvetésétől. A nemzetiszocializmus ausztriai történetén okulva óvakodni kell attól – írja –, hogy az egykori hibákat ismét elkövessék. Mindennek érdekében a párbeszédet tartja szükségesnek az egyházban.

Az ausztriai reformátusok állásfoglalása¹⁷ ugyanekkor ugyanezzel a problémával foglalkozik, csak éppen sokkal konkrétábban, mivel sorra górcső alá veszi a szélsőjobb-oldali párt programjának legfőbb pontjait. Keresztény kötelességnek tekinti a szólást. A párt kormányra kerülését belső és külső veszélynek tartja. Helyteleníti, hogy a nő hagyományos szerepének hangsúlyozásával háttérbe szorul a férfiak és nők egyenjogúsága. Bár nem helyeselné a határok teljes megnyitását a menekültek előtt, de a világ leggazdagabb országai közé tartozó Ausztriának kötelessége segíteni a szegényeken. Szükségesnek tartja a politikai életben a gúnyolódás és egymás lejáratása helyett a komoly párbeszédet. Aggasztónak tartja, hogy szélsőségesen jobboldali irányzatok kerülnek hatalomra, de óvja is Európát, mert ez ellen egyetlen ország sincs bebiztosítva.

A politikai kérdésekkel való foglalkozásnak sajátos útját javasolja a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa Teológiai és Szociáletikai Bizottsága,¹⁸ amikor nem tekinti általánosnak az egyházban a keresztények politikai felelősségének tudatát, hanem ezt az alapvető kérdést is csoportos megvitatásra javasolja. A konkrét politikai kérdésekben pedig polarizált társadalmat és egyházat feltételezve nem kész politikai szempontokat vagy követeléseket javasol megfontolni, hanem annak megvitatását is, hogy egyáltalán melyek azok a problémák, amelyekkel a politikai felelősséget gyakorolva egy adott helyen foglalkozni lehet és kell.

Status confessionis

Az egyháztörténet során ismételten volt példa rá, hogy egyes keresztények más keresztényeknek a politikai döntését a Jézus Krisztusban való hittel annyira összeegyeztethetetlennek tartották, hogy kijelentették: a másik álláspont a hit megtagadását

jelenti. Elsősorban persze az üldözések során megvallott vagy megtagadott hit helyzete ez, de gyakran alkalmazták politikai összefüggésben is. Ilyen volt 1548 után az ún. adiaforon-vita, amikor a reformáció oldalán álló Schmalkaldeni Szövetség háborús veresége után Melanchthon is kész lett volna elfogadni bizonyos közömbösnek (adiaforon) tartott szertartásokat. A 20. század ötvenes éveinek végén a nyugatnémet atomfegyverkezés során is érveltek vele. A németországi reformátusok 1982-ben, amikor a közép-hatósugarú rakétának a Szovjetunió általi telepítésére válaszoló NATO-határozat végrehajtása ellen érveltek azzal, hogy ez status confessionis, vagyis a krisztushit megtagadása lenne. Természetesen nem a hazájukkal szemben, hanem a fenyegető nukleáris háború ellen szóltak. A Lutheránus Világszövetség 1970-ben Daressalamban tartott hatodik nagygyűlése a dél-afrikai apartheidet tekintette status confessionisnak: aki nem határolódik el tőle szóval és cselekedettel, az a hitet tagadja meg.

A mindegyik kérdésben sokkötetnyire tehető vita anyagának ismertetése nem fér e tanulmányba. Összefoglalóan elmondható, hogy a 16. században szükségesnek tartották, „hogy az üldözésnek idejében, mikor állhatatos és nyilvánvaló vallás kívántatik tőlünk, az evangélium ellenségének még a szabados dolgokban is semmit nem kell engednünk, sem az ő kedvük szerint cselekednünk.”¹⁹ Az említett 20. századi viták nyomán az állásfoglalások végül is inkább óvnak egy-egy helyzetben a status confessionis kimondásától, mert azt a benyomást keltené, hogy Istennek a keresztények számára a politikai kérdések megoldására egyetlen lehetséges útja van. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozzák, hogy számos kérdés, így többek között a béke és háború kérdése is a hitvallás kérdése.

Végszó

Ez a vázlatos betekintés is érzékeltethette, hogy a politika kérdésében benne van a kereszténység, az egyház és a keresztény ember. Az emberi élet napról napra hozza a problémákat, amelyekkel lehetetlen nem találkozni. Kereszténységünkben is fakad azonban a kérdés, hogyan éljük meg hitünket ebben a világban. Kikerülhetetlen általában a helyzetfelmérés feladata, hogy fogalmunk legyen arról, milyen is az a világ, amelyben élünk. De az is feladat, hogy jól ismerjük a saját társadalmunk működését, mert részvétel másképpen nem lehetséges. A részvétel nem csak az egyház, mint a társadalom egy részének érdekképviselője miatt szükséges. A körülöttünk levő világ emberi közreműködéssel állandóan alakul, jó lenne, ha ebből a közreműködésből nem hiányoznának a keresztények sem. Nem szabad elzárkózni a társadalomban zajló eszmecserek és viták elől, s alkalmat kellene találni a közéletet érintő kérdések megtárgyalására, kibeszélésére az egyházakban is. Konkrétan imádkozni is csak úgy tudunk, ha tudjuk, mi történik körülöttünk, és ha van elképzelésünk, minek kellene történnie.

A tárgyalt szövegek érzékeltetik, hogy van tanulnivalónk. Abban is segíthetnek, hogy mások hibáit meg ne ismételjük.

Jegyzetek

- ¹ A kivételekhez tartoznak római katolikus oldalán viszonylag szép számban megjelent és az egyház társadalmi tanításával foglalkozó művek.
- ² Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche in Deutschland (Németországi Egyesült Evangélikus-Lutheránus Egyház). Hivatalos megalapítása 1948-ban történt.
- ³ Erklärung der Bischofskonferenz über die politische Verantwortung der Kirche. [A püspöki konferencia nyilatkozata az egyház politikai felelősségéről] Vom 12. März 1952. In: *Texte aus der VELKD* 20/1983, 4–10. 1952. március 12-én. [2600 szó.]
- ⁴ Az ötödik út. *Lelkipásztor* (40) 1965/1, 1–7. Megjelent még: *Új úton* (1970) 159–166. – *A diakónia útján* (1979) 35–42. o.
- ⁵ Nem a politika, nem az állam és egyház vagy a társadalom és a keresztények viszonya, hanem a világválások Hans Küng kérdése, amikor a helytelen magatartást az erődítmény, az elsimitó és az átfogó stratégia kifejezésekkel jellemzi. *Világvallások etikája* (1994), 110–113. o.
- ⁶ A németeknél előbb jutott hasonló felismerésekre például Eivind Berggrav, vö. Reuss András, Berggrav oslói püspök teológiájának fő vonásai a norvég egyházi harcban. *Credo* (6) 2001/3–4, 25–38. o.
- ⁷ *Civil Obedience and Disobedience. A Report of the Commission on Theology and Church Relations of the Lutheran Church – Missouri Synod.* 1966. [Az egyház honlapjáról vett szöveg.] [988 szó.]
- ⁸ *Evangelische Kirche und freiheitliche Demokratie. Der Staat des Grundgesetzes als Angebot und Aufgabe. Eine Denkschrift der Evangelischen Kirche in Deutschland.* Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn: Gütersloh, 1985. (3. Auflage: 1986) 48 S.
- ⁹ A német Denkschrift elnevezésnek ezt a magyar megfelelőjét itt Arno Anzenbacher: *Keresztény társadalometika.* SZIT, 2001. nyomán használom.
- ¹⁰ Bőséges irodalomra utalás a 9–10. oldalon. Vö. még: Eilert Herms: Keine Abwahl Gottes. Die Offenlegung der Verantwortung in der Verfassung. *Lutherische Monatshefte* (33) 1994/2, 6–10. o. – Reinhard Brandt: Ein verständlicher Fehler. Das mißverständene Mehrheitsargument. *Lutherische Monatshefte* (33) 1994/4, 15–16. o.
- ¹¹ *Christentum und politische Kultur. Über das Verhältnis des demokratischen Rechtsstaates zum Christentum. Eine Erklärung des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland.* EKD-Text Nr. 63, 1997. 37 S.
- ¹² Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Presbitériuma. *Felhívás a Magyarországi Evangélikus Egyház Gyülekezeteihez.* 1994. április 26. [Sokszorosított lap] [278 szó]
- ¹³ *A Franciaországi és a Svájci Evangéliumi-Metodista Egyház szociális kérdésekkel foglalkozó bizottságának ajánlásai. Parlamenti választások 1999.* 4 o. [Ismeretlen fordító. Fénymásolat.]
- ¹⁴ A tárgyalat levélhez hasonló: Az Ausztriai Egyházak Ökumenikus Tanácsának levele. 2000. november 16. [www.okumenikus.lutheran.hu] – *Lelkipásztor* (76) 2001/7–8, 296. o. – *Theologiai Szemle* (44) 2001/3, 177–178. o.
- ¹⁵ „Gerechtigkeit erhöht ein Volk” *Erklärung des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD) zur Parteispendenaffäre.* Chorin (Brandenburg), 28. januar 2000. [490 szó] [Az EKD honlapjáról.]
- ¹⁶ *Evangelische Kirche A.B. in Österreich. Hirtenbrief an die Gemeinden der Evangelischen Kirche A.B. Wien,* 24. 02. 2000. [Bischof Herwig Sturm] [940 szó] Az Ausztriai Evangélikus Egyház honlapjáról [http://www.evangel.at]
- ¹⁷ *Evangelische Kirche H.B. in Österreich. Stellungnahme 2000 – Zur aktuellen politischen Situation in Österreich.* [1260 szó] Az Ausztriai Evangélikus Egyház honlapjáról [http://www.evangel.at]
- ¹⁸ Felelős keresztény részvétel a társadalomban – a választások előtt. 2001. június. [www.okumenikus.lutheran.hu] – *Lelkipásztor* (76) 2001/7–8, 295–296. o. – *Theologiai Szemle* (44) 2001/3, 176–178. o.
- ¹⁹ *Epitomé X.*

BERECZ ÁGNES

„Una religio in rituum diversitate”

Nicolaus Cusanus pályája és munkássága

Vas István

NICOLAUS CUSANUS SÍRJA
„Coincidentia oppositorum...”

Ellentétek keresztezési pontja
ez az egész világ, a végtelen sok
– lényeiben, és mégis oszthatatlan
egység. Az Isten is, az abszolút nagy,
ki mindent átfog és az abszolút
parány, melyet a legkisebb dolog
magába foglal. S minden lény, egyed
ellentétek keresztezési pontja:
csupán a mindenségnek része, mégis
a mindenséget hordja önmagában.
Ellentétek keresztezési pontja
az ember kis világa – parvus mundus –
melyben találkozót ad újra s újra
a halhatatlanságnak a halál,
a léleknek a test, – s e kis világ
tud is a rengeteg találkozásról.
S ellentétek keresztezési pontja
vagy magad is, aki ezt megtaláltad,
te, Cusanus, biboros és eretnek,
istenkereső világhi, utolsó
skolasztikus és első forradalmár,
a vallás és a tudomány, a dogmák
és misztikák nagy összebékítője,
ki őrizted a régit és az újat
fellobbantottad. Hogy kerültél el
a máglyahalált, a kiátkozást?
Hogy tudtál élni Róma gyanujában?
Most itt vagy Rómában, a San Pietro

in Vincoli-ban, márványlap mögött.
Félezer éve fekszel itt, Cusanus,
s a márványlapon át erőd merész
sugara megtalálja új meg új
ellentétek keresztezési pontját.

(1947)

Noha Nicolaus Cusanus (1401–1464) neve nem marad ki egyetlen valamirevaló filozófiai vagy teológiatörténeti összefoglalásból sem, mégis igen kevesen tájékozottak életművében. Szellemi hagyatéka a műveltség perifériájára szorult; a legjobb esetben a híres *coincidentia oppositorum* kelt visszhangot az emlékezetben, mert ezt a különös kifejezést mindig megemlítik vele kapcsolatban. Az összefoglalások rendre határmezsgyére helyezik: ő lenne az utolsó középkori skolasztikus, ugyanakkor az egyik első humanista újplatonikus. Kétségtelen, hogy gondolatait a skolasztika formai szabályai értelmében öntötte formába, s ez éppen nem könnyíti meg a hozzá vezető utat. Ebben a köntösben csakugyan a platóni hagyományt vitte tovább – görög barátainak köszönhetően jobban és mélyebben megértve azt, mint az itáliai újplatonikusok többsége –, humanistának azonban nehezen nevezhetnénk: az ő élete az Abszolútum vágyában és keresésében telt. Halálát követően filozófiája szinte azonnal feledésbe merült; ám valószínűleg nem a skolasztikus logika miatt – éppen középponti eszméje, a kreatúra végtelen vágya a Teremtő megismerésére, a nemgondolható gondolása, az ellentétekben levő Egység víziója volt az, ami korszerűtlenné vált.

Amikor Nicolas Krebbs megszületett, bölcsője felett senki sem mert volna főpapi, tudósi pályát jövendőlni az egyszerű halász és hajósgazda gyermekének. Bár elméletileg az egyházi karrier – egyetlen lehetségesként – minden tehetséges gyermek előtt nyitva állt, mégis hallatlan akarat és tudásvágy kellett ahhoz, hogy valaki ilyen mélyről ilyen messzire jusson ezen az úton. Tanulmányait a *Fratres vitae communis* (Közös élet testvérei) egyesület deventeri kolostoriskolájában kezdte meg. Ez az iskola nevelte Kempis Tamás – híres műve, a *Krisztus követése* évszázadok alatt sem vesztett erejéből; innen indult Jan van Ruysbroeck, az eckharti misztika folytatója és megújítója (és később ugyanitt tanul majd Rotterdami Erasmus). Deventer nem az ortodoxiájáról volt híres – neveltjei nyugtalanító üzeneteket terjesztettek Európában: hogy a keresztény élet valami más lenne, mint vallási előírások és szabályok formális követése; hogy mindennél előbbre való Jézus Krisztus példájának belső meggyőződésből fakadó igelése (ezt fogja a reformáció egyszerűbben *megtérésnek* nevezni); hogy az egyházi élet, a megkövesedő hierarchia reformra szorulna – ezek a gondolatok Németalföldről indultak hódító útjukra, és a párizsi egyetem voltaképpen helyesen ítélte őket veszedelmes eszméknek. Deventer különleges hely lehetett, de a legkevésbé alkalmas egyházi karrier kiindulópontjának.

A tanulóévek után Heidelberg és Padova egyetemei következtek (ez utóbbi alapozta meg Cusanus átlagon felüli természettudományi műveltségét). Doktori diplomája után Kölnben további teológiai stúdiumokat végzett, és elmélyedt Lullus írásaiban, amelyekben az ezoterikus filozófiai hagyomány és matematikai műveleti építmények (*Ars combinatoria*) keverednek. Lullus olvasása győzi meg arról, hogy ugyanazon törvényszerűségek irányítják a világ jelenségeit, mint amelyek az emberi gondolkodást determinálják. Közben, mintegy mellékesen, a kölni székesegyház könyvtárában felfedezte tizenkét elveszettnek hitt Plautus–komédia szövegét és még más lappangó antik forrásokat is. A szenzációs lelet hírére Orsini bíboros a Bibliotheca Vaticanába hívta, ám Cusanus meglepő módon nem élt a lehetőséggel. Ezzel nemet mondott egy tipikusnak nevezhető humanista, filológusi karrier eshetőségére. Ehelyett Mainzban

kezdte meg rövid és sikertelen jogászi működését. Hamarosan maga is belátta, hogy nem ez a hivatása, és ekkor kezdte meg – a legalsóbb lépcsőfokokról – papi pályáját.

1432-ben meghívták Bázelbe, hogy kapcsolódjon be a zsinat munkájába. A baseli zsinat voltaképpen a pápaság, a zsinat és a világi hatalmak között folyó küzdelem színtere volt, ahol kívülálló számára szinte áttekinthetetlenül változtak a frontok, és az álláspontok a legkülönbözőbb érdekösszeütközésekben formálódtak. Cusanus zsinati megbízása az volt, hogy képviselje Ulrich von Manderscheid igényét a trieri érseki székre; ez az adalék is mutatja, hogy a zsinat főként egyházpolitikát és karrierépítést jelentett a résztvevők számára. A háttérben azonban komoly problémák feszültek: a zátonyra futó reformok engedetlenségi (eretnek) mozgalmakhoz vezettek; a pápaság körüli botrányok aláásták az intézmény tekintélyét és befolyását. Cusanusnak lehetősége nyílt a teológiai és politikai diskurzusokra. Figyelme az iszlámra és a Korán-irodalomra terelődött: felismerte az oszmán hódítások veszélyét és beleláthatott a valós európai erőviszonyokba. Legszentebb meggyőződésévé vált, hogy csak a valóban egységes kereszténységnek lehet esélye a megmaradásra.

Az ekkor írt *De concordantia catholica* az egység vágyának kifejeződése, egy olyan egységé, amely nem tagadja az ellentéteket, hanem magasabb szinten egységbe szervezi azokat, vagyis az egyetemes összhang Isten és a hívők közösségei között. Mi az egyház? – teszi fel azt az egyszerű kérdést, amelynek kielégítő megválaszolása két zsinatnak sem sikerült. *Corpus Christi mysticum*. Emberek és angyalok *res publicája*.

„Minden értelmes természet, mely ebben az életben a legnagyobb hittel, reménnyel és szeretettel fordult Krisztus felé ... egyesül az Úr Krisztussal. Óáltala pedig Istenben vannak ... És az egyház is leginkább ezen a módon lehet egy. Hisz az egyház sokak egységét jelenti, de mindenki személyes valóságának fenntartásával, a természetek és fokozatok keveredése nélkül. És minél inkább egy az egyház, annál nagyobb.” (*De docta ignorantia*)

Érdeklődése elismeréseként 1437-ben bevásárolták abba a küldöttségbe, amely Konstantinápolyba indult a görög és a római egyház uniójának előkészítésére. A bizánci tartózkodás gyümölcsöző volt: Cusanus előtt feltárult a görög egyházatyák és a nyugati kultúrában gyakorlatilag ismeretlen 8–9. századi bizánci teológia tárháza, amelyben a görög bölcséleti hagyomány erőteljesebben érvényre jutott. De nemcsak holt betűkkel, hanem személyes barátsággal is gyarapodott bizánci útja során Gemiszthosz Pléthon és Besszarión személyében. A két híres tudós teológus is részt vett az unió munkájában, együtt tértek vissza Itáliába, a ferrarai tanácskozásokra. Az Adria vizén érte Cusanust az az élmény, amit így fogalmazott meg: „Sok kísérletet tettem, hogy Isten és a világ, Krisztus és az egyház eszméjét egy alapszemléletben egyesítsem, de ez sehogy sem akart sikerülni, míg végül Görögországból való visszatérésemkor a tengeren szellemi pillantásom felemelkedett arra a szemléletre, amelyben Isten mint minden ellentét egysége jelenik meg.” (*De docta ignorantia*)

1438–39 folyamán az unió tárgyalások töltötték be Cusanus és görög barátai életét. Az unió – a görög és a római egyház egyesülése – létrejött ugyan, ám sohasem volt egyéb tartalmatlan formáságnál. Politikai jelentőségét tekintve túl későn valósult meg, és a görög egyház hívei lélekben sem azonosultak vele. A delegáció tagjai közül

többen sohasem tértek vissza hazájukba, köztük az érseki méltóságot kapott Besszarión sem, és nagyrészt az ő munkájuknak köszönhető a firenzei Akadémia megalakulása, valamint a görög bölcselet itáliai elterjedése. Konstantinápoly 1453-ban elesett. Természetesen Cusanust elsősorban nem a konkrét történeti helyzet sarkallta az unió teológiai alátámasztásának kimunkálására. *De pace sive concordantia fidei* című művében felveti a vallások egyesítésének merész gondolatát. Egy fiktív diszkusszió keretében a keresztény, zsidó, mohamedán, perzsa és indiai vallás képviselői összevetik a hit és a vallásgyakorlat különböző formáit. A vita végeredményeként megállapítják, hogy minden látszólagos különbség ellenére csupán egyetlen vallás van, a népek azonban különböző módon fejezik ki a tanítást. Ha tehát elfogadjuk az istentiszteletek különböző formáit, akkor lehetséges volna a világvallások lényegi, tartalmi egyesítése – állítja Cusanus. Mégis nyugtalaníthatta valami, mert *De cribratione Alchoran* című munkájában már az iszlám alaposabb ismeretéről tesz tanúságot. Felismerte, hogy a kritikus pont Jézus Krisztus istenfiúságának a kérdése – ez az, amellyel sem a mohamedán, sem a zsidó vallás nem békíthető össze. Álláspontja úgy módosult, hogy minden vallásban az egyetlen igazi vallás tökéletlen megnyilvánulását látta (amelyek sorában a katolikus vallás csupán a legjobb közelítést adja). Ami az egyházat illeti, ennek szerepét Cusanus az ember oldaláról tekintette: az egyház mint intézmény a Krisztushoz való közeledés eszköze.

Cusanus pápai küldöttként az 1440-es években szinte folyamatosan ülésezett a birodalmi gyűléseken, és egyre magasabb egyházi méltóságokat nyert. 1450-ben szentelték Brixen püspökévé. Ugyanekkor pápai felhatalmazást kapott arra, hogy reformintézkedéseket hajtson végre a német egyházakban és kolostorokban; különös tekintettel a búcsúlevelekkel kapcsolatos visszaélésekre, az erkölcsi fegyelem helyreállítására és az egyházon belüli ellenségeskedések megszüntetésére. – Nem rajta múlt, hogy ezzel a feladattal kudarcot vallott. Fennmaradt *Itinerárium*a, amely tanúsítja egy évtizeden át fáradságtalanul végzett utazásait, tárgyalásait. Prédikációkat tartott, személyesen hallgatta meg a panaszokat, intézkedett, dekrétumokat adott ki, hatásköri háborúságba keveredett Zsigmond tiroli herceggel. Közben méltatlan vádak érték éppen saját egyházmegyéje részéről. Volt, ahol a pápai felhatalmazás ellenére sem engedték szabadon működni, sőt merénylet is fenyegette. A vádak között szerepelt, hogy a püspöki székhelyén huzamosan sohasem tartózkodó Cusanus milyen alapon követeli meg ugyanezt másoktól – továbbá, hogy miért a brixeni püspöki javadalmak terhére teljesít pápai megbízást. Ezek jogos felvetések voltak, és nem használtak Cusanus reformelképzeléseinek. Vereségére az döbbsentette rá, amikor Zsigmond – nyilvánvalóan teljesen jogtalanul – börtönbe vetette, és csak hosszú idő múlva, alig-alig sikerült kiszabadulnia. Ekkor hagyta el véglegesen szülőföldjét, hátralevő éveit Itáliában, főleg Rómában töltötte.

Szinte hihetetlen, hogy egy ilyen eseménydús, napi aktualitásokban töltött élet mellett hogyan volt lehetséges létrehoznia filozófiai-teológiai életművét – egy olyan szellemi hagyatékot, amelynek semmi köze sem volt a mulandó mindennapokhoz, amely nem pápai felkérésre készült, amelynek színvonala eleve kizárta a szélesebb közönség elérését. „A megismerés munka: e munka örömet okoz, mert az ismeret a véges

hazatérése a végtelenhez” – írta *De docta ignorantia* (1440) című művében, amelyet méltán tekinthetünk főművének. A *Tudós tudatlanság* metafizikai és kozmológiai eszmefuttatás a végtelenről és a végesről. Első egysége Isten fogalmát (Cusanus szóhasználatában: az abszolút legnagyobbat) kíséri meg körülhatárolni, a második könyv a világmindenséggel, a harmadik pedig Jézus Krisztussal foglalkozik.

A transzcendens Létező nála minden állítás feletti, létfeletti, egyidejűleg transzcendens és immanens, ő a végtelen, szemben a világ határtalan végességével. Ebben a megközelítésben könnyű felismerni Proklosz és Dionüsziosz Areopagita, valamint a Platón követő filozófiai gondolkodás hagyományát, ám Cusanus intuíciója egy igen lényeges újdonságot láttat be: semmilyen közvetlen megismerő aktus sem lehetséges köztünk és a végtelen között, másrészt a világ számunkra mindig viszonylatokban (különbségekben, *alteritás*ban) jelenik meg. Úgy tűnik tehát, hogy az értelem minden erőfeszítése hiábavaló. Amikor azonban az ész minden erőfeszítésével a *nemtudás* felfogásához érkezik, azaz tudatosan érzékeli ezt a küszöböt, akkor elérkezett a metafizikai látás határához – *coincidentia oppositorum* –, amelyen túl a lehetetlen és a szükségyszerű egybeesik. „Megragadhatatlan módon” tapasztalhatjuk meg a belátás élményét, ami nem az ész működéséből, hanem az értelemből fakad. (Ez a cusanusi értelem természetesen az ember *imago Dei* attribútumának hordozója.) Ezáltal lehetséges Istent ismerni, tapasztalni, átélni (*de nem megismerni*). – Ugyanakkor az ész megismerő aktusai – Cusanus ezeket az összehasonlítás műveletére vezeti vissza – sem érvénytelenek, hiszen a rend, a világban érvényesülő törvények egyetemesek. Az összehasonlítás természetesen mértéket és mérést, majd ítéletet jelent, ilyenformán hasad tárgyra és alanyra az emberi gondolkodás (*a ratio*).

A világ Cusanusnál determináltan változatos és bonyolult (szemben az abszolútum egyszerűségével), benne minden létező magánvalóan egyedi. Ez azt is jelenti, hogy a maga nemében tökéletes, és ilyenformán részesül az abszolútból, vagy másképpen: az univerzum maximális végtelensége mellett az individuum minimális végtelenségéről is beszélhetünk. Az egyes létezők nem létezhetnek a többitől függetlenül. A mozgás az anyag és a forma közötti kapcsolatot biztosítja, a mozgás a világtól elválaszthatatlan. Ez a mozgás, ami az univerzum esetében matematikai-fizikai módon írható le, az emberek világában alkotóerő formájában is jelentkezik. A világban nincsen középpont és nincs periféria sem, azonban lényegi különbség van az univerzum létezői és az emberiség között – mert csak az emberben van meg az Isten képmására teremtettség attribútuma, az emberek összessége, a *humanitás* pedig lényegileg más, mint az univerzum létezőinek *sokasága*. Ez a világvég természetesen tisztán spekulatív alapokon nyugodott, és ellentétben állt Cusanus korának uralkodó világszemléletével, amely hierarchikus világot, szférákat, statikus állapotot, kitüntetett helyeket (a Föld mint középpont) ismert. Nem is követte őt ezen az úton senki Giordano Bruno kivételével, aki deklarálta Cusanus kozmológiájára alapozott mind a világmindenség végtelenségéről vallott felfogásában, mind az egyes létezők magábanvalóságának továbbgondolásában, amely a párhuzamos világegyetemek gondolata felé vezetett.

Igen tanulságos Cusanus krisztológiája, amely a *Docta ignorantia* gondolatmenetének betetőzését jelenti: Isten emberré lett és a legmélyebb megaláztatáson át dicsőült

meg – azaz a megváltás misztériumában a legnagyobb szélsőségek valósultak meg. Jézus Krisztus az Istenember, akiben egyesül az abszolút és a véges. Közönséges ember sohasem érheti el ezt az állapotot, de hittel közeledhet Krisztushoz, a hit tartalma pedig a szeretet.

A Szentháromságról vallott nézetei filozófiájának dinamizmusát bizonyítják. Amennyiben Isten az abszolút mérték, a Fiú pedig a megnyilatkozás, úgy a Szentlélek az örök összekapcsoló és megelevenítő erő. Ebből ered minden élet, beleértve az ember értelmes reflexióját is az őt körülvevő valóságra. A trinitás-fogalmat másutt is gyümölcsözően alkalmazza: a Szentháromság analógiájaként beszél a forma, az anyag és a kettőt összekötő erő fogalmairól (*Docta ignorantia*), illetve az Isten (abszolútum) – az univerzum (a végességek végtelensége) – a humanitás (az emberek összességének egysége) nagy foglatáról, amelyben az egyes összetevők áthatják egymást.

De quaerendo Deum című művének alapkérdése az, hogy milyen segítőeszközöket nyújthat a világ az Istent kereső embernek. Az ugyanis nem kérdéses, hogy az ember Istent keresi, azaz a tökéletesre és a teljességre vágyakozik. A segítőeszközök létezése sem kérdés, hiszen ilyeneknek szükségszerűen lenniük kell, hogy ne legyen hiábavaló az ember küldetése. A valódi kérdés tehát az, hogy melyek ezek a segítőeszközök. Cusanus válasza szerint ilyen például a művészet, amely egyrészt a lehetőséget hordozó valóságdarabból a művészi teremtőerő segítségével hoz létre önmagán túlmutató minőséget hordozó valóságot, másrészt a művész az alkotás révén maga is teremtővé válik (bár ennek vannak korlátai, szemben a Teremtő működésével). A művész és Isten tehát hasonlítanak egymásra. A művészi tevékenység eredményét Cusanus is a szépség – tehát egyfajta abszolútum – megvalósulásában látja, ahol a szépség élménye az isteni tökéletesség irányába vonja a befogadót. Egyértelműen kitűnik, hogy Cusanus a művészi alkotófolyamatot és annak eredményét is csupán *közelítésként* tudja elfogadni – a tökéletes művész Jézus Krisztus, mivel benne egyesül a forma és a tartalom, az igazság és annak kiábrázolása. Cusanus gondolatmenete szerint tehát a szellemi tartalom megjelenítése a döntő a művészi tevékenységben, amelyhez nem mulasztja el hozzátenni az öröm fogalmát sem, nevezetesen, hogy az öröm, a tetszés pozitív élménye elválaszthatatlan ettől a folyamattól. Isten keresésében áll az igazi élet beteljesítése, „az igazi élethez közelebb kerülni pedig annyi, mint egyre fokozottabb boldogságban élni” (*Idiota de sapientia*). A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Cusanus nem csak a művészetet tekintette Istenhez vezető segédeszköznek – hiszen a művészi tevékenység vagy annak befogadása sem lehet mindenki számára adott –, hanem a munkát is, ami már általánosan jellemző az emberre. Azonban a munka fogalmára is alkalmazta a fenti gondolatmenetet, és ennek értelmében a munka mint teremtő tevékenység, mint érték jelenik meg.

Lehetetlen nem felfigyelnünk arra a jellegzetességre, hogy Cusanus fogalmi rendszerében szigorú rend valósul meg. Gondolatmenete rendszerint kettős: az egyestől, az egyeditől halad az elvonatkoztatás felé, illetve ellenpróbaként az abszakttól a konkrét felé is végigvezeti olvasóját. Meggyőződése szerint a végestől juthatunk a végtelenhez, és az emberi gondolkodás törvényszerűségéből következik, hogy a mérés (az összehasonlítás) vezethet felismerésekre. Az egyes szintekhez egyfajta értékfogalom is

társul (az abszolút érték Isten, és a benne való részesedés mértéke szabja meg a magábanvaló értéket).

Sem Nicolaus Cusanus életpályája, sem munkássága nem értékelhető a megszokott módon, elhelyezve szellemi elődei és követői közé. Igen alacsony sorból emelkedett nagyon magas egyházi méltóságra, a pápa (Eneo Silvio Piccolomini, II. Pius) barátja volt, mégsem tekinthetjük a klérus képviselőjének. Állandóan aktuális világpolitikai és egyházpolitikai ügyekben tárgyalt, ám egyszer sem mutathatott fel kézzelfogható eredményt. Egyházfogalma, hitvallása, filozófiája nem felel meg kora elfogadott sémáinak. De hiba lenne valamilyen forradalmárnak, előfutárnak tekinteni: ami életútjában és munkásságában a legmaradandóbb, az a kitartó erőfeszítés az igazság megismerésére, az ismertnek vélt hagyomány újragondolására. „Az értelem nem lakik jól azzal, ami belátható, sem azzal, amit megért, vagy amit egyáltalán nem ért meg. Csak az a belátni való fogja jól lakatni, amelyet annyira beláthatott, hogy felismerte, hogy nem fogja belátni maradéktalanul soha.” (*De visione Dei*). Hozzátehetjük: amikor már nem tükör által, hanem színről színre láthatunk. Nicolaus Cusanus pedig életében bölcs volt a tudósok között.

Irodalom

Sándor Pál: *Nicolaus Cusanus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965.

Nicolaus Cusanus: *Miatyánk. Írások és szentbeszéd*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Nikolaus Cusanus: *A tudós tudatlanság*. Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, Budapest, é.n.

Életműkiadás: Nikolaus von Kues: *Philosophisch–theologische Schriften*. hrsg. von Leo Gabriel; Wien, Verl. Herder, I–III. (Latin–német; több kiadásban; szakirodalmi bibliográfiával).

Középkori keresztelőmedencék erdélyi evangélikus templomokban

Középkori templomaink kiemelkedően fontos felszerelési tárgyai közé tartoztak a keresztelőmedencék. A nagyobb mennyiségű keresztvíz befogadására alkalmas, talapzaton álló kő- vagy fémedények egy rég letűnt kort idéznek, amikor még nem a ma megszokott módon, hanem háromszori teljes belemerítéssel keresztelték a csecsemőket az ősztől tavaszig jéghideg templomokban. Előrebocsátjuk, hogy ez a mai, kényelemhez és meleghez szokott ember számára fölöttébb zord szertartás a reformáció előtt sem követte betű szerint az ősegyház korát idéző zsinati előírásokat.

A régi keresztelőmedencék, más néven keresztelőkutak elsősorban a középkori Magyarországnak a török pusztításnak közvetlenül ki nem tett vidékein maradtak fenn nagyobb számban, így az országszakadás után önállóul Erdélyi Fejedelemség, vagy a Habsburg kézre jutott Felvidék templomaiban. A keresztelőmedence azon középkori egyházi tárgyak közé tartozott, amelyeket a hitújítás zaklatott kora sem veszélyeztetett. Ellenkezőleg: a lutheri reformáció két szentséget (a keresztséget és az úrvacsorát) megtartva a keresztelés, egyben a keresztelőmedence helyét hangsúlyosan a templom közepén (1. kép), a szentély előtt egy-két lépcsőfoknyi magasságban jelölte ki, ellentétben a középkor folyamán a hajó kevésbé szembeutó pontján elfoglalt helyükkel. Ellenségük így inkább az idő pusztítása és a divat változása volt. Távoli, székelyföldi példaként említjük a régi vargyasi templomot, melynek archaikus, hasáb formájú, rovásfelirattal is ellátott keresztelőmedencéjét a 15. század végén elegánsabb formájú kő keresztelőkúttal váltották fel, és a régit kevés kegyelettel, de számunkra szerencsés módon az új torony alapozásába építették be, ahonnan 1994-ben földmunkák során váratlanul előkerült.

A katolikus késő középkor egyházi rendeletei Magyarországon is előírták minden templom számára a kőből faragott, de szükség esetén fából is elkészíthető keresztelőmedence felállítását. Kivételesen értékesebb anyagból is készülhettek keresztelőkutak, ilyenek voltak a Felvidéken (elsősorban Sáros és Szepes megyében), illetve Erdélyben fennmaradt bronzmedencék. E kutak használatát, egyben jellegzetes formáját a keresztény régészet szakirodalma szívesen kapcsolja a keresztelésnek szórványosan a középkorig fennmaradt alámerítési rítusához, amely nagyobb méretű,

medence vagy dézsa alakú keresztelődényt igényelt. Ezek a kutatók, miként általában a művelt érdeklődők is, biztosak abban, hogy a középkor folyamán szinte kizárólag alámerítéssel kereszteltek, miközben az egyháztörténészek azt hangsúlyozzák, hogy a kétféle, alámerítéses (*immersio*), illetve leöntéses (*infusio*) keresztelés szertartása párhuzamosan élt egymás mellett. Csak gyaníthatjuk, hogy ez utóbbi rítus – már csak klimatikus viszonyaink miatt is – gyakoribb volt annál, mint ahogyan azt számos történeti, régészeti és művészettörténeti alapkutató nyomán feltételezhetnők. Ezt támasztja alá, hogy a középkori erdélyi keresztelőkutak, különösen a kőből faragottak feltűnően kis méretű, teljes belemerítésre többé-kevésbé alkalmatlan medencével készültek, ami azt sejteti, hogy a háromszori *immersio* gyakorlatát nem tekinthetjük kizárólagos érvényűnek, különösen nem a mindent jéggé dermedt téli fagyban. A kételyeket a korabeli keresztelés-ábrázolások is táplálják, valószínűnek látszik, hogy a háromszori belemerítés ókeresztény ideálja és a késő középkori gyakorlat alaposan eltávolodhatott egymástól. Az egyháztörténet ennek megfelelően a 13. századtól a keresztelőkút fölött végzett leöntés rendszeressé válásával számol.

A keresztelőmedencék bronz anyaga ótestamentumi előzményre tekint vissza, arra a hatalmas „ércengerre”, amelyet Salamon király templomába készített a tíruszi Hírám rézműves, és amely 12 ökörfigurán nyugodott (1Kir 7,23–26). Amikor Reiner von Huy 1117-ben elkészítette a lüttichi keresztelőkutat, a legrégebbi ránk maradt bronz medencét, az ótestamentumi példa biztosan a szeme előtt lebegett, mivel a lüttichi kutat is 12 bikára állította.

Erdélyben kilenc darab, 14–15. századi bronz keresztelőmedence maradt ránk, valamennyi dél-erdélyi szász evangélikus templom felszereléséhez tartozik (Alcina, Brassó, Hégen, Kisselyk, Medgyes, Nagyszeben, Segesd, Segesvár, Szászdálya). A felsorolt emlékek kivétel nélkül kehely alakúak, ami azért figyelemre méltó, mert ez a típus a középkori Európában egyáltalán nem volt általánosan elterjedt, Magyarországon kívül elsősorban a keleti német területeken, Szászországban és Brandenburgban számított gyakorinak. Az erdélyi öntvények itteni párhuzamai azt sejtetik, hogy a középkori erdélyi bronzöntésben meghatározó tudású erdélyi, elsősorban erdélyi német mesterek képzettségüket ezen a vidéken, a szempontunkból legjelentősebb németországi műhely, Magdeburg tágabb körzetében nyerték. A külföldi tanulóéveken túlmenően nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azonban egy-egy kiemelkedő képességű, iskolateremtő öntő ízlésének és arányérzékének, valamint – gyanúnk szerint elsősorban – a helyi ötvösök vagy művészek rajztudásának is. A keresztelőmedencék eléggé nagy és bonyolult tárgyak voltak ahhoz, hogy öntésükre csak Erdély két legjelentősebb középkori műhelyében, Nagyszebenben, illetve Segesváron vállalkozzanak.

Az igényes és költséges öntvények megrendelőit az erdélyi szász társadalom kiemelkedő tagjai között kereshetjük. Példaként idézzük az 1409-ben öntött pozsonyi keresztelőkutat, amelynek „olvashatatlan” felirata – Marosi Ernő felismerése szerint – a készítettöt Ulrich Rauchenwarter pozsonyi bíró személyében jelöli meg. A brassói medencét, ugyancsak a felirat tanúsága szerint, egy helyi patrícius család sarja, Johannes Rewdel plébános öntette, és kevés kétségünk lehet afelől, hogy a többi erdélyi

keresztelőkút ismeretlen megrendelője is tehetős plébános, városi polgár, esetleg tekintélyes vidéki nemes volt.

A legkorábbi erdélyi keresztelőmedencék, a 14. század végén készült medgyesi (2. kép), illetőleg a Segesvár melletti segesdi kút, valamint a velük azonos motívumokkal díszített, azonos típusú betűkkel feliratozott és azonos vidéken elterjedt harangok gazdag sorozata arra utal, hogy ezek az öntvények egyazon időben és műhelyben készültek. Mivel helyi előzmények nélkül, hirtelen tűnnek fel a kutatott területen, igen alapos gyanúnk, hogy éppúgy külföldről betelepült vagy ott tanult erdélyi mesterrel és műhelyével állunk szemben, ahogyan a leghíresebb szepességi műhelyt, az iglói alapító Gaal (Gál) Konrád is külföldről, német nyelvterületről érkezett Visegrádra, majd a Szepességbe Nagy Lajos király korában. A korai erdélyi keresztelőmedencék mestere elsősorban harangöntő volt, aki ügyesen redukálta a bonyolultabb részleteket a harangöntők által is teljesíthető egyszerűbb szintre. Kerülte az összetett formákat, és körültekintő gondnal elhagyott minden olyan részletet, amely figurális mintázással vagy körülményesebb montírozással járt volna együtt. A nemes vonalú, de erőteljesen egyszerűsített, kehely alakú medenceformát a felületek sűrű díszítésével ellensúlyozta: a díszítő célzattal (is) elhelyezett feliratos sávok, köztük a leggyakoribb középkori harangfelirat, az *O rex glorie veni cum pace* (Dicsőség királya, jöjj el békében) szerepeltetése, továbbá a lapos szőlőlevelekből álló frízek e műhely korabeli harangjainak is jellemzői voltak. Az öntőmestereknek egyébként sem az írás volt az erősségük. A tetsetősen kivágott, cikornyás gótikus nagybetűk egymás alatti sorai ugyan megkapó módon díszítik a korai öntvények felületét, a szöveg feltűnő hibái azonban arra utalnak, hogy a mester nem értette az eléje kirakott szöveget. Tanulságos ilyen szempontból a segesdi keresztelőkút cuppáján fejjel lefelé álló, jobbról balra haladó felirat, amely ismét arról árulkodik, hogy készítője elsősorban harangöntő gyakorlattal rendelkezett, ezért, miként a harangokat, a medencerészt is peremével lefelé fordítva mintázta és öntötte, de nem gondolt arra, hogy a cuppára majdani helyes pozíciójának megfelelően kell a feliratot applikálni. Nem is gondolhatott, hiszen az elkészült szöveg – az anyagi üdvözlés összekevert szavai és szótörédei – arról árulkodnak, hogy a mester nem volt írástudó.

Az erdélyi keresztelőkutakat megformáló harangöntők számára a füffel ellátott medence és az üreges láb előállítására nem jelentett megoldhatatlan problémát. Ráadásul a kehely alakú erdélyi medencék külön öntött medencerésze és tölcseresen szélesedő talpa formailag is hasonlított a harangokra, olyannyira, hogy a segesvári néphit szerint az ottani keresztelőmedencét két, egymáshoz rögzített harangból állították össze. A valóság azonban nem ilyen egyszerű. Anyagvizsgálataink során ugyanis az derült ki, hogy e medencék anyaga határozottan különbözött a harangokétól, és ez a szoborbronzhoz közelítő fémlevegő tudatos ötvözes nyomán keletkezett. Ennek a nagyobb ólomtartalmú anyagnak az olvadákonysága és folyékonysága is eltért a harangbronzétól, felhasználása így némi többlettapasztalatot igényelt. Hasonlóképpen ügyes kézre és jó képzelőerőre volt szükség a mai bajonettzárok őseinek tekinthető ügyes rögzítés kieszeléséhez és megöntéséhez is, mely a két részt, a leemelhető medencét és a lábat szilárdan, de mégis oldhatóan egymáshoz kapcsolta.

A keresztelőkutakat már a középkorban zárható fedéllel látták el, részben azért, hogy szennyeződés ne kerüljön a keresztvízbe, de azért is, hogy illetéktelenek ne juthassanak szenteltvízhez, amelyhez a népi vallásosság számos praktikája kapcsolódott. A zárhatóság igénye már az esztergomi káptalan 1397. évi egyházi vizitációja során felmerült, amikor a keresztelőkutakkal kapcsolatban azt is vizsgálták, vajon a medencéket tisztán és megfelelőképpen lezárva tartják-e. Ami az erdélyi bronz keresztelőkutak feliratait illeti, a legkorábbi, 14. század végi emlékeken (Medgyes, Segesd) – mint említettük már –, a harangfeliratok erős hatását érzékelhetjük, amennyiben ezeken a medencéken az *O rex glorie veni cum pace*, illetve az *Ave Maria* – esetenként hibásan leírt, összekevert – részleteit találjuk. A későbbi emlékeken már a kutakhoz szorosan kapcsolódó liturgikus feliratok jelennek meg. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a szövegrészletek nem a keresztelés igéi, hanem a keresztelőkút szentelésekor mondott oratók legfontosabb mondatai. E részlet megértéséhez tudnunk kell, hogy ellentétben a csak egyszer megáldott harangokkal, a keresztelőmedencéket, pontosabban a bennük lévő vizet évente megszentelték. Ennek magyarországi gyakorlatáról az 1509-ben kinyomatott, de korábbi hagyományt átörökítő egri *Liber ordinarius*ból értesülünk, a nagyszombaton és püünkösd vigíliáján követendő szertartásrend leírásakor. Az ekkor mondott, a kora középkortól az újkorig használt, az egyházi hagyományban Szent Gelasius pápa (492–496) nevéhez kötődő *Sacramentarium Gelasianum*ból származó oratio szó szerinti részleteit írták a Nagyszebenben öntött keresztelőmedencékre, így a szebeni nagytemplomban őrzött, 1438-ban készült kútra és a közeli Kisselyk evangélikus templomában lévő, 1477-es évszámot viselő medencére:

Nagyszeben, evangélikus nagytemplom (1438)	Kisselyk, evangélikus templom (1477)
<p><i>Descendat libans[!] plenitudinem[!] fontis virtus Spiritus Sancti amen // Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans // o Adonay Sabaoth Detragarmatvn[!] Emanuel // anno domini m° cccc° xxx° viii° // Leonhardus // Ihesus Cristus o rex glorie veni nobis cum pace (1. rajz)</i></p>	<p><i>Adonay Sabaoth Detragramaton Emanuel 1477 // Descendat in hanc plenitudinem fontis virtus Spiritus Sancti // Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans // Ihesus Cristus hilf uns // Iohannes Matheus Marcus Lucas</i></p>

A legfontosabb közös elem a kútszentelési szertartás *Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans* („Legyen az élő kút újjáteremtő víz, tisztító áradat”) és *Descendat in hanc plenitudinem fontis* („Szálljon a kút egészére a Szentlélek ereje”) fohászának ismétlődése. Az előbbi vers északnémet keresztelőmedencéken már a 13. században feltűnik. A nagyszebeni és a kisselyki kúton egyaránt megtalálható *Adonay Sabaoth Detragramaton Emanuel* feliratrész, a régi kutatás véleményével ellentétben nem kabalisztikus értelmű szavakat tartalmaz, hanem Isten és Krisztus névváltozatait. Az *Adonaj* (héberül úr, uram) Isten megszólítása volt az Ószövetségben (pl. 1Móz 24,12), a *cebáot* (héberül seregek) szó a Seregek Urának nevében maradt fenn a Bibliában (pl. Róm 9,29 és Jak 5,4), valamint a *Te Deum* himnuszban (*dominus Sabaoth*). Jahve nevének négy betűjére

(JHVH) utal a görög *Tetragrammaton* szó, végül a Jézus eljövételét előre-
vetítő ószövetségi jövendölésből szár-
mazik az *Immánuel* név, ami az Írás
szerint azt jelenti: velünk az Isten
(Ézs 7,14, Mt 1,23).

A Segesváron öntött 15. századi
keresztelőmedencéken más típusú
feliratokat találunk, melyek egyéb
tartalmi elemek mellett a keresztség
által üdvözítő Krisztusra, illetve a
Jordán vizében Jézust megkereszte-
lő Szent Jánosra utalnak (ld. lent).

A három, felirattal is ellátott, se-
gesvári eredetű öntvény közül kü-
lönösen figyelemre méltó a seges-
vári volt domonkos templom keresz-
telőmedencéje (2. rajz), amelynek
felirata és díszítményeinek tudatos
elrendezése világos mondanivalót
tükröz: a Jordán vizében megkeresz-
telkedett Krisztus legyőzte a gon-
oszt, és a keresztség által az em-
bereket is kiemeli a bűn világából.
A gonosz feletti győzelmet a keresz-
telőkút feliratán a sárkány fejének
széttűzése jelképezi a 73. zsoltár

QERTTNDAT • IŒAT • PIENIT UDIT •
FŒTIS • VIRTUS • SPIRITUS • SANCTI •
AMEN

QIT • FONS • VMUS • AQUA •
REVERENS • UNDA •
PURIFICANS

QADONAN • CABOTU • UTRŒ
NATMATUU • EMANUEI

QMMO • DONŒ • MŒ • MMŒ • XXXŒ • VMŒ

• • • • •

IPONNARDNS

1. rajz

Szászdálya, evangélikus
templom (3. kép)
(15. század első fele)

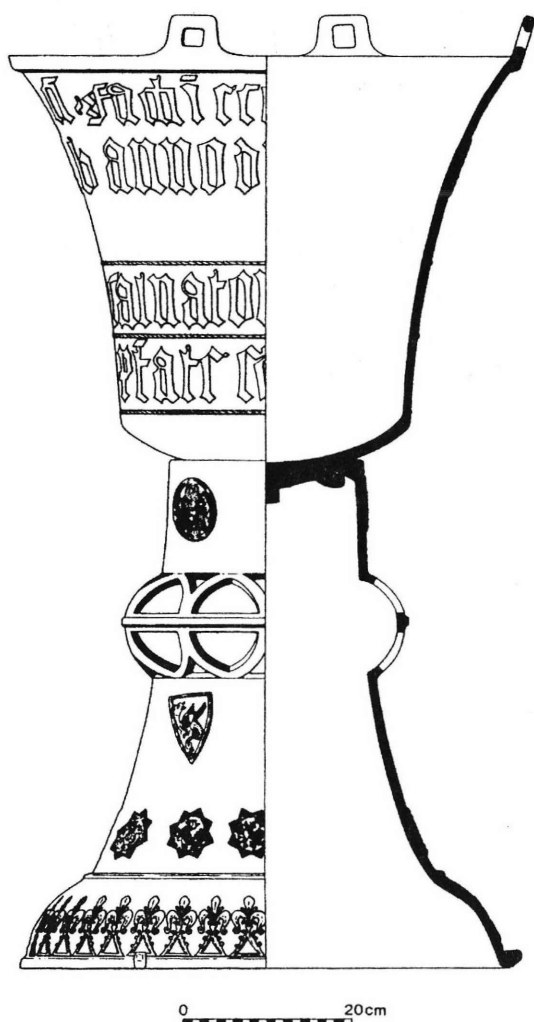
Segesvár, volt domonkos,
ma evangélikus templom
(1440)

Brassó, evangélikus
templom (Fekete temp-
lom, 1472)

*A Iohanne Christus baptisari volu-
it ut salvaret // nos*

*In nomine Patris et Filii et Spiritus
Sancti factum est hoc opus per manus
// Iacobi fusoris campanarum sub an-
no domini m^o cccc^o xi^o // Caput dra-
conis Salvator contrivit in Yordanis //
flumine ab eius potestate eripiens om-
nes*

*Quid mirabilius extare poterit quod
virgo infantulum genuerit qui mat-
ris sue // pater fuerit. Maria virgo
nominata legitur que mundi Salva-
torem // genuisse memoratur et ce-
tera. A Iohanne Christus // bap-
tisari voluit út salvaret nos. // Sub
anno domini millessimo[!] cccc^o
lxxii^o. // Hoc opus fecit fieri reveren-
dus vir // magister Iohannes Rew-
del plebanus brasschoviensis*

2. rajz

őrizte meg (4. kép). Annyira gazdag és sokrétű anyagról van szó, hogy nem is tudjuk eldönteni, vajon tényleg csak saját, rendszeresen használt mintagyűjteményéről van szó, vagy pedig a szebeni nagytemplom számára készülő, nyilván jelentős megrendelő által támogatott mű érdekében a helyi ötvösök és vésnőkök különleges segítséget nyújtottak. Ezen ötvöstárgyakról – hangsúlyozzuk, különböző korú ötvöstárgyakról – negatív formát készítettek, valószínűleg finom agyagból, melynek segítségével előállították az öntvény modelljéhez szükséges pozitív viaszdíszeket.

Leonardus mester legkorábbi díszítményei még a 14. század elejéről származnak, közülük az oroszlánnal viaskodó Sámson alakja, továbbá egy lovagló, kezében vadász-sólymot tartó előkelő nő körbe foglalt figurája emelkedik ki. Ez utóbbi ábrázolás egy-

szóhasználatát követve: *tu confregisti capita draconis*. Ennek megfelelően a keresztelőkút alsó részét, a talp-perem liliomsorának gyűrűjében, szörnyalakok, sárkányok, griffek és oroszlánok reliefjei díszítik, a 90. zsoltár sorait idézve: *super aspiciem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem*. A karcsú talp nádusz fölötti szárrészén, a bűn világa fölött evangélista-ábrázolásokat találunk, továbbá Veronika kendőjét és az uralkodó Krisztusra utaló trónoló királyalakot. A kút felirattal borított medencerészén, a szöveggel összefüggésben Krisztus-ábrázolás (Veronika kendője), továbbá szárnyas sárkány és ágaskodó oroszlán címerpajzsba foglalt alakja látható.

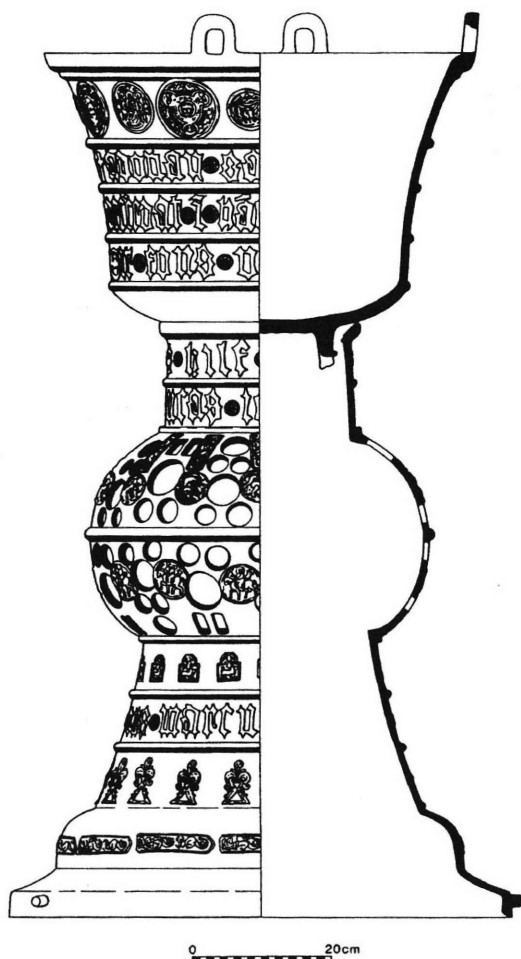
A segesvári keresztelőkút medence ikonográfiai programjának ismeretében válik igazán feltűnővé a konkurrens nagyszebeni műhely azon jellegzetessége, hogy az itt öntött harangokon és keresztelőkútokon zömmel nem egyházi témájú díszítményeket, hanem világi eredetű ötvösművek lenyomatait alkalmazta. A 15. század első felében tevékenykedő szebeni Leonardus mester mintakollekcióját legteljesebben a nagyszebeni keresztelőkút medence (1438)

értelmű előzményét a 13–14. század német és francia grófnőinek lovaspecségei jelentik, melyek alakos mintája, természetesen körirat nélkül, a vésnőkök kezén utóbb önálló relieffé vált. Hasonlóképpen feltűnő egy kiemelkedő kvalitású díszöv vereteinek keresztelőkút- és harangdíszként való rendszeres használata. Magát az eredeti övet az ötvöskutatás a 14. század első felére keltezte és alapos érveléssel francia, nagy valószínűséggel párizsi ötvösműhelyhez kapcsolta.

A szebeni keresztelőmedence számos ornemensének előzményét a textíliára felerősíthető díszlemezek körében találjuk. A német szakirodalom *Aufnählättchen* vagy *Schmuckbrakteaten* terminusa alá tartozó, egyik oldalon préselt dísszel ellátott, a perem mentén található kis lyukak tanúsága szerint valamilyen textiltárgyra (ruhára, textilövre, terítőre stb.) felvarrható, különféle alakú díszlemezek lenyomatai már a korábbi korszakban is feltűntek. Különlegesen gazdag sorozatuk díszíti azonban Leonardus mester nagyszebeni keresztelőkútját (1438). Közöttük több olyan példányt is felismerhetünk, melyek 14–15. századi kincsleleteknek, illetve a korszak temetkezéseinek rendszeres tartozékai.

A nagyszebeni keresztelőmedence gótikus díszítményei közül első tekintetre elkülönül az a plakettcsoport, mely bizánci stílusú, görög feliratú reliefeket foglal magában, melyek egyazon ötvösműről, vélhetően könyvtáblaveretről vagy ereklyetartóról származnak.

Leonardus öntőműhelye – változatlan betűtípusokkal és számos régi matrica felhasználásával – a mester halála után is töretlenül működött. Ebből a műhelyből került ki 1477-ben az elsőrangúan szerkesztett és kivitelezett kisselyki keresztelőkút (3. rajz és 5. kép), amelynek peremét éles rajzú, jelentős művészi értékű medaillonsorozat díszíti. Ezek az egyházi témájú, tekintélyes méretű reliefek annak a nagy, 15. századi folyamatnak a tanúi, mely a vallásos érzés új lendületével minden korábinál nagyobb igényt támasztott saját tulajdonú, házi használatra alkal-

3. rajz

mas kultusztárgyak és -képek iránt, elsősorban a városi középrétegek körében. E tárgy-horizont jellegzetes tartozékai a meglehetősen nagy méretű (6–11 cm átmérőjű) alakos díszű medaillonok (6. kép). Ezek eredeti modelljeit pecsét- vagy éremvésők készítették finom szemcsés kőből vagy igen jól iszapolt agyagból, hogy segítségükkel bronzplaketteket, továbbá kerámiamásolatokat, illetve színezett, házioltárra, ereklyetartóra vagy díszládikára applikálható, nagy sorozatokban gyártott papírmásé korongokat állítsanak elő, de használhatták a negatívokat szárazsütemények (mézeskalács) díszítésére is. A ránk maradt emlékek tanúsága szerint e reliefeket később szívesen alkalmazták díszítőelemként a harangöntők, valamint a fém és keménycserép edényeket előállító különböző mesterek. A minták többsége a Közép-Rajna-vidék városaiban került elő, itteni eredetüket minuszkulás, középfelnémet felirataik nyelvi sajátosságai is alátámasztják. Ami az egyes medaillonok korai alkalmazását illeti, sokatmondó a Sienai Szent Bernátot ábrázoló relief (III. 79) feltűnése, mely csak a szent 1450. évi kanonizálása után keletkezhetett. A kisselyki keresztelőkút medenceperemén feltűnő reliefek nagy mennyisége és egységesen magas színvonala az esetleges kereskedelmi kapcsolatoknál szorosabb személyi érintkezést feltételez. Ilyen szempontból említjük újra, hogy egy ismeretlen nevű szebeni harangöntő fia 1463–1479 között a bécsi egyetemen tanult és szerzett fokozatot. Mivel alapos a gyanúnk, hogy *Petrus Fusoris de Cibinio*, más néven *Petrus Clokengisser* édesapjában kell a kisselyki keresztelőmedence mesterét látnunk, a kérdéses agyagmodellek pedig a közép-európai nagyvárosokban viszonylag egyszerűen beszerezhetők voltak (egy ilyen töredék például a budavári királyi palota régészeti feltárása során is előkerült), feltételezzük, hogy a gazdag reliefsorozat a Bécsben tanuló fiú gyűjtötte össze és szállította haza.

Az egri rendtartás a keresztvíz szentelésén és a keresztelésen kívül még egy esetben, a nyilvános vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása kapcsán említi a keresztelőkutat. A középkor végére kihalt egyházi szokás szerint a templomkapu előtt álló bűnbánókat a püspök megintette és visszavezette az egyházba, ahol a vezeklők a szertartás idejére a Szent Kereszt-oltár előtt, a keresztelőkút körül (*circa baptisterium*) helyezkedtek el. A keresztelőkútnak a liturgiában betöltött fontos szerepe a reformáció után – mint említettük már – a templomok berendezésében, így a medence helyének megválasztásában is érvényesült.

1477 után – mai ismereteink szerint – már nem készült bronz keresztelőmedence Erdélyben. Oka lehetett ennek a régi, hagyományosan magas szinten termelő családi műhelyek fokozatos lehanyatlása a 15. század vége felé, amikor a lényegesen olcsóbban, de sokkal igénytelenebbül dolgozó városi ágyúöntők vették át az egyházi megrendelések jelentős részét, de okozhatta ezt a folyamatos krízishelyzet is, amely a rézkitermelés általános európai válságával kezdődött, majd a történeti Magyarország széthullásával és a belső vámhatárok felállításával folytatódott, miközben e változó világot mélyen érintette a reformáció hullámverése is. Mindez a csak később bekövetkező erdélyi konszolidáció koráig a művészi bronzöntés virágzásának sem kedvezett.

A késő középkori viszonyokat is konzerváló erdélyi evangélikus templomok kő keresztelőmedencéi ma döntő többségükben a szentély nyugati térfelén, az oltár előtt található. Ugyanez vonatkozik a bronz keresztelőkutakra is, amelyeket – a hajó köze-

pén elhelyezett hégeni, segesdi és szászdályai medence kivételével – a szentélyben állítottak fel. A hazai és nemzetközi kutatás azonban régóta biztos abban, hogy ez az elrendezés sem Magyarországon, sem pedig a vizsgált német területeken nem középkori eredetű. A régebbi és újabb szakirodalom feltételezi, hogy ezek a kutak eredetileg a templomhajó nyugati végében, a bejárat közelében álltak, azt jelképezve, hogy az újszülött gyermek csak a legelső szentség, a keresztség által léphet az egyházba. A régebbi erdélyi kutatás sajátos úton jutott ugyanerre a következtetésre. F. W. Seraphinnak tűnt fel, hogy jöllehet a brassói Szűz Mária-templom, a mai Fekete templom 1689-es leégése során a templom teljes korábbi felszerelése elpusztult, az 1472-ben öntött keresztelőkút viszont sértetlenül átvészelt a tüzet. Seraphin szerint ez úgy történhetett, hogy a medence akkor még nem mai helyén, a szentélyben állt, hanem a hajó nyugati végében, ahol a karzat épen maradt boltozata megóvta a pusztulástól. Mindez abban erősít meg bennünket, hogy Erdélyben is a reformáció után kerültek mai helyükre, a hajó és a szentély terének találkozási pontjára a német protestáns templomok középkori keresztelőkútjai.

A középkor folyamán szórványosan továbbélő belemerítéses keresztelést a reformáció után teljesen felváltotta a leöntés gyakorlata. E változás igen fontos következménye volt, hogy nagyobb mennyiségű keresztvízre, illetve az ennek befogadására szolgáló medencékre már nem volt szükség. A régi keresztelőkutak mégsem váltak feleslegessé. Nyilvánvaló hagyománytisztelet is megmutatkozott ebben, hiszen mindenki tudta, hogy hosszú idő óta a közösség minden egyes tagja e medence fölött nyerte el a keresztséget. Talán ennél is lényegesebb volt azonban az a körülmény, hogy minimális beavatkozással a régi medencék is alkalmassá váltak a leöntéses keresztelésre. Mindössze arra volt szükség, hogy a régi medence belsejébe, kevéssel a perem alá deszkából készült fakorongot rögzítsenek, és erre egy kisebb, a leömlő keresztvizet felfogó tálat helyezzenek. E tálak formáját semmiféle egyházi rendelkezés nem szabályozta, ennek megfelelően erdélyi gyűjtésünk során modern kori, egyszerű fémtálat és világi használatra készült, késő középkori kézműsítő tálat egyaránt találtunk. A legérdekesebbre a medgyesi evangélikus templomban bukkantunk. A már többször is említett középkori keresztelőmedence belsejében öblös bronztálra leptünk, amelynek peremén arab betűs, bevéselt feliratot pillantottunk meg. Utóbb kiderült, hogy török tulajdonjegyről van szó, melynek rövid szövegét Gerelyes Ibolya, a Magyar Nemzeti Múzeum kiváló török-kor szakértője a következőképpen oldotta fel: *Sahib al-fakir Mehmed* (a szegény Mehmed tulajdona), így mosolyogva állapíthattuk meg, hogy Medgyesen a keresztelés kellékévé vált a 17. századi, ismeretlen Mehmed konyhai edénye, amelyről nem tudni, milyen úton jutott a közvetlen török fennhatóság alá sohasem került Erdélyi Fejedelemség területére.

Szomorú fejlemény, hogy a régi korok liturgiáját és művészetét idéző erdélyi keresztelőmedencék a legutóbbi években kerültek komoly veszélybe, ugyanis a kevéssé őrzött templomok könnyen eltulajdonítható értékei sajnos felkeltették a színesfém tolvajok, sőt, a nemzetközi műkincscsempészet cseppet sem megtisztelő figyelmét is. A segesdi kutat 1994-ben lopták el, és csak 1999-ben sikerült a bűnüldöző szerveknek bravúros nyomozással a magyar-osztrák határon a nyomára bukkanni, szinte napra

pontosan akkor, amikor az alcinai keresztelőmedencének kelt – reméljük, nem örökre – lába. Ezeknek az egyházközségeket mélyen felkavaró eseteknek a tanulságát Erdélyben – és nemcsak Erdélyben – nagyon komolyan kell venni, mivel szakszerű őrzés, állagmegóvás és igényes nyilvántartás hiányában kulturális örökségünket végzetes kár érheti.

Irodalom

- Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Budapest–Kolozsvár, 2002.
- Christiner, Rudolf: *Mittelalterliche Taufbecken in Österreich*. Graz, 1993.
- Hegedűs Zoltán: A 14–16. századi bronz keresztelőmedencék öntészeti vonatkozásai. *Öntöde (Bányászati és Kohászati Lapok)* 29 (1978) 122–130. o.
- Lovag Zsuzsa: *A középkori bronzművéség emlékei Magyarországon*. Budapest, 1979.
- Mathies, Ulrike: *Die protestantischen Taufbecken Niedersachsens von der Reformation bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Regensburg, 1998.
- Mundt, Albert: *Die Erztaufen Norddeutschlands von der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1908.
- Pajdussák Máté: *Iglói ércművesek a középkorban*. Igló, 1907.
- Reudenbach, Bruno: *Das Taufbecken des Reiner von Huy in Lüttich*. Wiesbaden, 1984.
- Rómer Flóris: Középkori keresztelő medencék. *Archaeologiai Közlemények* 3(1863) 129–138. o.
- Roth Viktor: Régi keresztelő medencék Erdélyben. *Archaeologiai Értesítő* 33 (1913) 1–20. o.
- Seraphin, Friedrich Wilhelm: Das Taufbecken in der Kronstädter evangelischen Stadtpfarrkirche und sein Stifter Magister Johannes Reudel. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt 34 (1907) 154–189. o.

1. kép. Segesvár, volt domonkosrendi, ma evangélikus templom

2. kép. Medgyes, szentély
a keresztelőmedencével

3. kép. Szászválya, keresztelőmedence – részlet.

4. kép. Nagyszeben, keresztelőmedence

5. kép. Kisselyk, keresztelőmedence

6. kép. Kisselyk, keresztelőmedence –
részlet

Orhan Veli Kanik versei

Bede Anna fordításában

Orhan Veli Kanik (1914, Isztambul – 1950, Isztambul) a 20. század első felének jelentős török lírikusa. Az isztambuli egyetemen irodalmi tanulmányokat folytatott, később tanársegéd, postai tisztviselő, majd az oktatási minisztérium munkatársa volt. Közben három évig tartalékos tisztként is szolgált. Élete utolsó évében a *Yaprak* (Falevél) című folyóiratot szerkesztette.

Első verseit álnéven írta. Működésének első szakaszában kötött formában alkotott, később mindinkább a szabadvers felé fordult. Az új török irodalom történetében korszakjelző értékű a *Garip* (Furcsa) című kötet (1941), amelyet Kanik két költőtársával közösen adott ki. Ezt követően még négy önálló kötete látott napvilágot. Magyarul a *Szenvedélyek tengere* című antológiában (Európa, 1961) olvashattunk tőle viszonylag gazdag válogatást Végh György és Kónya Lajos tolmácsolásában. Mostani rövid válogatásunk – tizennégy vers – a költő két kései kötetéből (*Yenisi* (Új versek) 1947, *Karşı* (Ellenében) 1949), valamint utolsó versei közül való. Kanik szabadverseit vagány hangvétel, egyszerű, élet közeli gondolkodásmód jellemzi. „Legényes – mondta róla a műfordító. Tengerszaga van, nem papírszaga.”

TENGERRE VÁGYÓKNAK

*Hajók vonulnak álmaimban.
Díszes hajók a tetők felett.
Én, boldogtalan,
Én, ki évek óta tengerre vágyom,
„Csak nézem, nézem és sírok.”
Mióta először láttam meg a világot,
Egy kagyló héjai között:
Vizek zöldje, egek kékje,
Rigóhalak hullámos mintája...
Még ma is sósan folyik a vérem,
Ahol az osztrigák megvágta.*

Micsoda örült rohanás volt,
Hófehér habok közt, a nyílt vizeken!
Habok, nem ellenségek,
Habok, mintha szájak volnának,
Habok, melyeknek az emberekkel
Ölelkezése nem szegyenletes.

Hajók vonulnak álmaimban.
Díszes hajók a tetők felett.
Én, boldogtalan,
Én, ki évek óta tengerre vágyom.

A HALÁL KÜSZÖBÉN

Alkonyatkor, télidőn,
Egy betegszoba ablakában,
Nem csak bennem lakik magány.
A tenger is sötét, az égbolt is;
És milyen furcsák a madarak.
Ne bánd, hogy szegény vagyok és magányos;
– Alkonyatkor, télidőn –
Rajtam is szenvedélyek vonulnak át.
Vágyódás dicsőségre, nőre, pénzre;
Későn érti meg az ember a világot.

Szomorúan gondolunk-e a halálra?
Mit tettünk, mit értettünk meg e világban?
Mást is, mint hazugságot?
Halálunkkal megtisztulunk,
Halálunkkal megigazulunk.
Nagyravágyást, kéjvágyat, pénzéhséget,
Mindent felejtünk.

ELJÖN MAJD A NAP

Eljön majd a nap, fogom magam, elmegyek,
A tengerből kihúzott halászhálók szagában,
Az a sziget a tiéd, ez a sziget az enyém,
Ott, a vihardarak mögött.

Vannak felfoghatatlan világok;
A virágok csattogva feslenek,
Csattogva csapódik fel a földről a füst.

Hahó, sirályok! Hahó sirályok!
Új s új izgalom minden tollatokon!

Eljön majd a nap, homlokomig kékség;
Eljön majd a nap, homlokomig ragyogás;
Eljön majd a nap, az elragadtatásé...

ÉRTETEK VAN

Értetek van, testvéreim,
Minden tiértetek,
Az éj is értetek van, a nappal is;
Nappal a napsugár, éjjel a holdsugár;
Holdfényben falevelek,
Falevelekben izgalom,
Falevelekben értelem;
Napsugárban ezeregy zöld szín,
Értetek vannak a sárgák, a rózsaszínek;
A kézfogás
Forrósága,
Puhasága;
A köszöntés értetek van;
Értetek a kikötőben ringó árbocok ;
A napok nevei,
A hónapok nevei,
Értetek a csónakon a mázolás,
A postás gyors lába,
A fazekas keze;
A homlokról csorgó veríték,
A csatákban süvítő puszkagolyók,
Értetek vannak sírok, sírkövek,
Fogházak, bilincsek, halálbüntetések,
Értetek,
Minden tiértetek!

A SZABADSÁG FELÉ

Napkelte előtt,
 A tenger még tejfehér, amikor indulsz.
 Tenyeredben bizsergés, hogy megmarkold az evezőt,
 Szívedben a munka boldog láza,
 Indulsz,
 Indulsz a hálók ringatózásában;
 A halak eléd szökkennek, köszöntenek.
 Mindig megörülsz,
 Valahányszor megrázod a hálót:
 A víz kezedre loccsan, apró cseppekben.
 S amikor elhallgat a sirályok sikoltozása
 Szirti koporsójuk felett,
 Hirtelen
 Leszakad az utolsó ítélet
 A láthatáron.
 Azt mondd: hableányok?
 Azt mondd: madarak?
 Szertartások? utazások? vigasságok?
 Nászmenetek, flitterek, fátylak, díszítések?
 Hej!
 Mit ácsorogsz? Vesd a tengerbe magad!
 Ne törődj azzal: várnak-e otthon.
 Nem látod? Körülvesz a szabadság!
 Légy vitorla, evező, kormánylapát, hal, víz,
 Siess, amerre csak látsz!

A GALATAHÍDON

Lecövekelek a hídon,
 Jókedvűen bámullak titeket.
 Van, aki evezőt húz pattanásig,
 Van, aki kagylót szedeget a pontonokról,
 Van, aki kormányt markol az uszályon,
 Van, aki elkapja a hajókötelet,
 Van, aki madárként csapong,
 Van, aki halként csillog-villog,
 Van, aki hajó, van aki bója,
 Van, aki felhő a levegőben,
 Van, aki gőzhajó, kéményét lehajtó,
 Amint sípolva húz át a híd alatt,

*Van, aki kürtként harsog,
Van, aki füstként gomolyog;
De mindőtök, mindőtök...
Megélhetési gondokkal küzd.
Csak én volnék ilyen vidám közöttetek?
Megálljatok, egyszer majd én is
Mondok egy verset rólatok,
Markomba hull néhány garas,
Nem lesz üres a bendóm!*

A TAVASZ ELSŐ REGGELE

*Pihekönnyű vagyok ilyen reggeleken.
A szemközti falon napsugár pihen,
Szívemben madárcsicsergés, dalok,
Kurjongatva, dudorászva elindulok;
A szabad levegőn káprázik a szemem.*

*Azt gondolom, egyre szebbek a napok,
És minden reggel ilyen tavaszias.
Nem aggaszt sem teendő, sem nincstelenségem.
Azt mondom: mit nekem a gondok?
Költő-sorsommal megelégsem,
Vigasztalódom.*

A MAGÁNY DALA

*Nem tudják, akik nem egyedül élnek,
Milyen félelmetes a csönd;
Hogyan beszélget az ember önmagával;
Hogy futkos a tükrökhöz,
Egy lélekre vágyva,
Nem tudják.*

ELVÁLÁS

*Bámulok a távozó hajó után.
Nem ugorhatok a tengerbe, szép a világ.
Nem sírhatok, hisz férfi vagyok.*

ODABENT

*Az ablak a legjobb, az ablak.
Legalább az elhúzó madarakat,
Nem a négy falat nézed.*

EGYSZER NE CSAK HALLJAD

*Egyszer ne csak halljad
Az ágakon kicsattanó pisztáciák nesztét,
Lásd is: mivé leszel te is.
Egyszer ne csak halld, lásd is a lágy esőt,
Kongó harangot, beszélő embert.
Egyszer ne csak érezd a moszatok szagát,
Homárét, rákét,
Tengeri szélét...*

HABLEÁNY

*Mintha most lépett volna ki a tengerből.
Haja, ajkai
Tengert illatoztak reggelig.
Keble hullámozott, mint a tenger.*

*Szegény volt, tudom.
De mit számít az a szó: szegény!
Fülembe suttozta
Szerelmes szavait.*

*Ki tudja, miket látott, tapasztalt
A fojtogató árral küzdve életében.
Hálót foltozni, kivetni, bevonni,
Horgot csinálni, csalit bedobni...
Tüskehalhoz hasonló
Keze kezemhez ért.*

*Azon éjjel láttam, az ő szemében láttam:
Mintha a nyílt tengeren születne a nap.
Haja ébresztett rá: mi a hullám,
Azon ringattam magam álmaimban.*

HULLÁM

*Hogy boldognak tudjam magam,
Nem kívánok tollat, papírt,
Ujjaim közt cigarettám,
Kék füstjében elmerülök,
Szemben velem arcképed.*

*Indulok, hív a tenger,
A tenger hív, a világ fogva tart.
Mintha innék varázsitalt:
Van valami a levegőben,
Amitől részeg lesz az ember.*

*Tudom: látszat, minden csak látszat.
Vitorlás-létem, csónak-létem,
Hátamon a víz hűvössége,
Árbocomnál a szél zenéje,
Hangzása szüntelen motorzúgásnak:
Hazugság, látszat.*

*És mégis,
Mégis szép napokat élhetek,
Élhetek a kék ragyogásban.
Mint vízben úszó dinnyehéj,
Mint a fák égre néző tükörképe,
Mint köd, melyben hamvas szilvafák inganak
S szerelem, harmat, illat...*

II.

*Nem elég sem toll, sem papír,
Hogy boldognak tudjam magam.
Minden dal csak vicik-vacak.
Nem vagyok csónak, sem vitorlás.
Ott kéne élnem, ahol
Nem dinnyehéj, nem fény, köd, pára,
De ember lennék,
Ember valahára!*

ÉLNI

*Tudom, nem könnyű élni,
Lánynak szívet adni, róla dalolni,
Éjszaka csillagfényénél barangolni,
Napsütésben sütkezéren napközben,
Néha félnapra időt szakítva,
Mégmászni a Çamlıca hegyét
A kékségben úszó Boszporuszról:
E kékségben minden feledhető.*

II.

*Tudom, nem könnyű élni.
De lám:
Egyik halottnak még langyos az ágya,
Másiknak még jár az óra a karján...
Tudom, testvérem, nem könnyű élni.
Meghalni se könnyebb.*

Nem könnyű megválni a világtól.

Egy százéves klasszikus

Adolf von Harnack: A kereszténység lényege
(Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)

Adolf von Harnack 1899/1900-as tanév téli szemeszterében a Berliini Egyetemen elhangzott előadásait először 1906-ban vehette kezébe magyar nyelven is az olvasó. Rácz Lajos sárospataki tanár fordítása óta eltelt idő, de még inkább a mű teológiai jelentősége tette szükségessé Harnack könyvének újbóli megjelentetését. Az új fordítást a Chr. Kaiser kiadó gondozásában 1999-ben megjelent, Trutz Rendtorff mintegy 19 oldalas bevezetőjével ellátott kiadás alapján Szathmáry Lajos készítette.

Harnack könyve első megjelenése után több mint száz évvel sem veszített semmit aktualitásából. Hiszen az újkortól kezdődően a szellemtörténet egyik jellegzetes kérdésfelvetése, hogy a változó eszmék saját rendszerükben miként értelmezik a vallás szerepét. Harnack munkájában ezért olyan örök kérdésre keres feleletet, mely minden kor emberétől sajátosan vár választ. Sajátosan, mivel a szerző a változó történelmi és kulturális kontextusban keresi a változatlant. Azt, ami a történelem felgyorsult sodrású folyamában mindig egyformán jelen van, ami nem a parton – a változástól elkülönítve –, hanem magában a változásban ismerhető fel, ami együtt halad velünk. Másként: a kereszténység nem külső megfigyelője a világ változásának, hanem a változás mindennapi tapasztalatához tartozik. Az evangélium örök érvényű igazságokat foglal magában, de történetileg változó formában.

A könyvhöz készült bevezetés mottója a mű rövid foglalataként utal erre: „Örök érvényű tartalmak történetileg változó formában.” Hiszen a szerző célkitűzését, a kereszténység lényegének bemutatását történeti szempontból kívánja megvalósítani. S ahogyan az első kiadás előszavában írja: „Ezzel együtt jár az, hogy a jelenségek lényegi és maradandó magvát akkor is fel kell ismernünk, ha durva formák rejtik, hogy meg kell tisztítanunk és érthetővé kell tennünk azt.” Ez azonban történeti feladat. Mindennek – Harnack véleménye szerint – egyik döntő előfeltétele az az állítás, hogy mindaz, ami az ember és amit az ember birtokolhat, a történelemből fakad és a történelemben beágyazottan van számunkra jelen. Ez alól a vallás sem mentes. Fontos azonban meglátnunk: Harnack gyakran idézett kijelentése szerint a kereszténység nem egy a pozitív vallások közül, hanem maga „a vallás”. Ennek megfelelően két fő részre osztja a szer-

ző munkáját, beszél az evangéliumról magáról (tartalom) és az evangéliumról a történelemben (forma). Az evangélium azonos Jézus üzenetével.

Jézus üzenetének három jelentékeny aspektusát különbözteti meg és emeli ki. Először Isten országát és annak eljövételét. Isten atyaságát és az emberi lélek végtelen méltóságát, a nagyobb igazságosság és a szeretet parancsolatát. De egyúttal hangsúlyozza annak tényét, hogy „...valamennyi témakör olyan, hogy magában foglalja az igehirdetés teljes tartalmát, ezért ez valamennyi keretében teljes egészében bemutatható. Isten országa a szent Isten uralma az egyes ember szívében.” E hármas felosztás olyan hermeneutikai kulcs Harnack kezében, mely nem engedi sablonokba zárni Jézus üzenetének tartalmát, azaz „dogmatizálni” azt, hanem a látásmódok sokféleségét biztosítja, úgy ahogyan az az evangéliumokban történetileg is formát nyert. Ezért a lényeg nem pontosan, történetkritikai módszerekkel körülhatárolható „objektum”, hanem „evangélium az evangéliumokban”.

Jézus prédikációi az egyes ember lelkének értékét hangsúlyozzák és ezen prédikációkon keresztül határozható meg az evangélium kapcsolata az egyes emberrel. Harnack vizsgálódásának tárgya hat fő területre terjed ki: az aszkézisre, a szociális kérdésekre, a világi rendre, a kultúrára, a krisztológiára és a hitvallásra. E hat kérdés alapján kívánja bemutatni Jézus igehirdetésének legfőbb jellegzetességeit, s majd kora protestantizmusát újszerű összefüggésekben láttatni. Így a szerző írásának gondolatait a következő meghatározás köré rendezte el: „El kell utasítanunk azt, hogy az evangéliumot a világ tagadásaként értsük.” Hiszen az evangélium a megbocsátásról szóló örömhír, a könyörület és bűnbocsánat üzenete az adott kultúrán belül.

Az előadások második nagy egysége a keresztény vallást ábrázolja főbb momentumainak bemutatásán keresztül, tehát az evangélium útját a történelemben. Az apostoli kornál kezdi a bemutatást, ahol is a közösséget három mozzanat jellemezte: Jézus élő Úrként való elismerése, a vallás eleven megtapasztalása mindenki által és a szent élet, amelyet „Krisztus közeli visszatérésére irányuló várakozás tölt be.” Gondolatmenetének következő tézise, hogy a keresztény vallást Pál apostol emelte ki a zsidóság keretéből. Itt Harnack Pál „hermeneutikájának” rövid foglalatát kínálja négy pontban összegezve. Utal arra, hogy először az apostol értelmezte az evangéliumot a megváltásról és a jelenlévő üdvösségről szóló üzenetként. Másodszor bemutatja: Pál számára az evangélium olyan új valóságként jelenik meg, amely megszünteti a törvényt. Harmadszor az új vallás az „egyes ember és ezért mindenki sajátja”. Végül pedig ő az aki, „nyelvet kölcsönöz” az evangéliumnak, hogy az minden ember számára érthetővé válhasson. Összegezve Harnack Wellhausennek azt a véleményét képviseli, miszerint Pál volt az, akinek révén az Isten országáról szóló evangélium Jézus Krisztusról szóló evangéliummá vált.

A következőkben a katolicizmus kialakulását tárgyalja, mégpedig a második század történéseire koncentrálva. Ekkor az eredeti lelkesültség kimerült, és létrejött a „törvény és a külső formák jegyében álló vallás.” Továbbá a 2. század egyháztörténetének legjelentősebb tényeként említi az evangéliumnak a görög szellemmel történt egybefonódását, a görög filozófiával, közelebből is a platonizmussal. Ennek eredménye volt az a felismerés, hogy a Krisztusban megnyilvánuló isteni a logosz, azaz a Messiás a Lo-

gosz. „Ez az azonosítás metafizikai jelentősséggel ruházott fel egy történelmi tény, egy térben és időben megjelent személyt bevont a kozmológia és a vallásfilozófia terébe.” Ennek következménye lett Harnack szerint a Krisztusra vonatkozó elgondolások vallásfilozófiává formálódása. Ám nem biztos – folytatja Harnack –, hogy a „Logosz megjelent közöttünk” kijelentés olyan lelkesültséget váltott ki, mely ahhoz az Istenhez vezetett, akit Jézus Krisztus hirdetett. A szerző szerint mégsem itt keresendő az a nagyszabású változás, amely ebben a korban bekövetkezett, hanem a gnoszticizmus térnyerésében. Hiszen ez készítette arra az egyházat, hogy „...szilárd formák és törvények keretébe ágyazza tanítását, kultuszát és életmódját, s hogy kizárjon mindenkit, aki nem fogadja el engedelmesen ezeket.” Kérdés azonban: vajon e változások közepete meg tudott maradni az evangélium? Ezután következik a keresztény vallás bemutatása: a görög katolicizmuson, a római katolicizmuson és a protestantizmuson belül. Ez utóbbi „vallás” a legdominánsabb, hiszen „a keresztény vallás történetében a reformáció óta nem jelent meg új korszak.” Harnack úgy véli, hogy a reformáció oly módon alakította át a teológiát és az egyházat, hogy az evangélium ismét „önmagává válhatott”.

Harnack ezen előadásait azonban teljes munkásságában elhelyezve kell és szabad értelmeznünk. Mint más műveiben is, a kereszténységnek a modern kultúrában való beágyazottságát kívánja felmutatni. Ennélfogva a kereszténységet egyszerűen evangéliumként értelmezi és néhány feladhatatlan tételre redukálja. Ezáltal úgy tűnhet: Harnack a 18. századi felvilágosodás követőjévé válik („A kereszténység lényege” kifejezést először 1780-ban Semler használja). A vallás historikus szemléletéhez Harnack könyvében konzekvensen ragaszkodik, egészében kívánja kiemelni a kereszténység történetéből mindazt, ami az evangélium. Nem filozófusként jár el, hanem történeti kérdésfeltevések során, a szétválasztás módszerével próbálja megtalálni a „magot”, a „lényegét”.

A könyv hatalmas visszhangot váltott ki. Sok ellenírat jelent meg. Leginkább azt vitatták – főleg „ortodox” teológusok –, hogy elutasítja, illetve megcsonkítja a krisztológiai és a Szentháromságról szóló dogmákat. A könyvet Adolf von Harnack teológiájának foglalataként is tekinthetjük, de egyúttal egy fontos dokumentuma az úgynevezett „kultur-protestantizmusnak”. Adolf von Harnack előadássorozatát a következő sorokkal zárja: „Uraim! A vallás, azaz Isten és a felebarát szeretete ad értelmet az életnek. A tudomány erre nem képes. Higgyék el, tulajdon tapasztalatom alapján mondom ezt, én, aki harminc éven át komolyan foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel. A tiszta tudomány kivételesen nagyszerű dolog, s jaj annak, aki lebecsüli azt, vagy elnyomja magában a tudás vágyát! Ám a honnan, hová és miért kérdésére a tudomány ma éppoly kevésbé ad választ, mint két- vagy háromezer évvel ezelőtt. Tényeket tár fel előttünk, ellentmondásokat leplez le, [...] arról azonban semmit sem árul el, hol és miként kezdődik a világ és önnön életünk íve, [...] sem arról, hová is vezet.”

Orosz Gábor Viktor

Lindbeck könyvéről

George A. Lindbeck: *A dogma természete. Vallás és teológia a posztliberális korban.* (fordította: Ittész Gábor, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1998.)

A 20. század második felének – önmagát jobb híján posztmodernnek nevező – építészeti irányzatától a kultúra más területein élő jó néhány művészeti és tudományág is kedvet kapott, hogy eltérő szándékaik összegzésére – saját önértelmezésükre hirdetett moratóriumként – addigi jellegük posztosított elnevezésével tegyenek kísérletet. Tettüket indokolta Thomas Kuhn kb. ezzel egyidőben megszülető felfedezésének, a tudományfejlődés paradigmatis elméletének népszerűsége is, amely szakított saját töretlen és egyenes vonalú fejlődésébe vetett hitével, és a tudományos gondolkodás előrelépésének újabb, modern utáni modelljét fogalmazta meg. Az így létrejövő poszt-hagyományos világszemlélet egyre kevesebbet törődött saját megrendíthetetlen megalapozásával, és egyre nagyobb kedvét lelta a környező színes világhoz való viszonyának elemzésében.

A teológiában ez a szándék, a hangsúlyosan filozófiai alapokon nyugvó (vagy ennek különböző hagyományaival jellemzően szembehelyezkedő) *posztmodern* teológia mellett, a '80-as évek Yale Egyetemének szellemiségében gyökerező *posztliberális* teológia formájában is testet öltött. Az általános gyakorlattól eltérően ez a szellemiség a teológiát nem annak pl. Eliade által kidolgozott vallási jellegére alapozza (amelynek felhasználásával minden konkrétan létező vallás egy közös pontba vezethető vissza és legalábbis ilyen alapon együtt tárgyalható), hanem kiemelt figyelemmel van minden tárgyalt vallás saját közegére, amelyen *belül* maradván kívánja megérteni azok lényegét is. Ebben az értelmezésben sokkal lényegesebb szempont egy-egy vallás szociológiai vagy antropológiai közege és a szent szövegek közvetlen szövegi életerűkben betöltött funkciója, mint azok megszokott teológiai-módszertani elemzése és értelmezése.

Hogy a posztliberalizmus megértéséhez mennyire félrevezető volna az elnevezéséből kiindulni, arra az irányzatalapító George A. Lindbeck egy gondolata szolgálhat például: „Akár »posztmodernnek«, »posztrevizionistának« vagy »posztújreformátorinak« is hívhatnánk azt a fajta teológiát [...], de a posztliberális tűnik a legjobbnak, mivel a kérdéses teológia időben a liberális módszert fémjelző tapasztalati-expresszív megközelítés után következik.”

Az idézet a szerző leghíresebb és egyben az irányzat névadó fejezetét is tartalmazó könyvéből, a *Dogma természetéből* való (183. o.), amely könyv a Hermeneutikai Kutatóközpont kiadásában (Ittész Gábor fordításában) immár negyedik éve magyarul is olvasható.

A Karl Barth teológiájára (221. o), Aquinói Tamás vallási nyelvről alkotott felfogására (110. kk. o.), Alasdair McIntire, Kuhn és Wittgenstein filozófiájára épülő posztliberalizmus arculatának alakítói közt találjuk a szociológus Peter Bergert, az antropológus Clifford Geertz-et és az irodalmár Auerbachot, legismertebb teológus képviselői közt Hans Freit, Brevard Childs-t. Amíg az ökumenikus párbeszédnek elkötelezett Lindbecket elsősorban a dogmák ökumenikus értelmezését is lehetővé tevő, „gyakorlatilag hasznos”, szabályelmélet megalkotása érdekli, Frei és Childs a narratív és kánonkritikai elméletek kidolgozása révén vált ismertté. Ahogy műveikből kiderül, a

posztliberalizmus újult erővel lát neki a Biblia integritásának újbóli felfedezéséhez és új megvilágításba helyezéséhez. Jól rajzolódik ki ez a szándék az irányzat egy képviselőjének soraiban (Outler, Albert, C.: A posztliberális hermeneutika irányában; in: *Paradigmaváltások a Biblia értelmezésében*. Hermeneutikai füzetek I., Budapest, 1994.) „Emlékszem a két évtizeddel ezelőtti gyakori konferenciák egyikére, amikor az idős Abraham Heschel és én egy asztalnál foglaltunk helyet. A tekintélyes rabbi jórészt csendesen ült, ám a végefelé szinte vágyakozva beszélni kezdett: *Mindig is rejtélyesnek tűnt előttem, hogy önök látszólag nagyon ragaszkodnak a Bibliához, és mégis pogány módon bánnak vele. Mindannyiunk számára, akik komolyan szeretnének venni a Bibliát, az jelenti a nagy kihívást, hogy hagyjuk: tanítson meg bennünket saját lényeges szempontjaira, azután gondolkodjunk velük ahelyett, hogy csak róluk gondolkodnánk. Akkor ez ... furcsa megjegyzésnek tűnt...* Mégis, ahogy teltek-múltak az évek, azt kezdtem gondolni, hogy amit hallottunk, abban a hermeneutikai megközelítés vázlatát kaptuk, mely egyre fontosabb a posztliberális korban.”

A Dogma természetében Lindbeck számára ugyanilyen nyomon követhetően van kiemelt szerepe a Bibliának, amikor azt a vallásos nyelv kialakulásának elsődleges forrásává és normájává teszi. Kánon és narratíva rendkívül lényeges szempontok az általa kifejlesztett „nyelvi-kulturális” megközelítésben. Véleménye szerint az emberiség semmilyen közös tapasztalattal nem rendelkezik, amely a nyelvvel átszőtt kultúrán kívül létezne, vagyis amennyiben tapasztalatról beszélhetünk, ezt csak a tradíciók nyelvi-kulturális közvetítésének elsődlegességét kiemelve tehetjük meg. E tradíció tehát történelmileg hagyományozódik, és közvetítésére a narratíva a megfelelő eszköz.

Lindbeck paradigmákként különbözteti meg a dogmák felfogásának *propozicionális-kognitív*, *tapasztalati-expresszív* és *nyelvi-kulturális* módjait, és fő törekvése, hogy a nyelvi-kulturális értelmezés elméleti és gyakorlati hasznosságát elsősorban a liberalizmust jellemző tapasztalati-expresszív modellel szemben emelje ki. Rendszere korántsem zárja ki a tapasztalatot a vallási életből, de – ellenpéldaként Lonergant választva – igyekszik megmutatni, olykor csaknem retorikusan, hogy nem a feltételezett közös tapasztalat nyilvánul meg a különböző vallásokban, hanem a vallási rendszerek a *prioriként* teszik lehetővé a tapasztalatok átélését, illetve kulturális és intézményes szinten differenciálódását. (62. o.) „Szabatosabb szaknyelven szólva, a vallásokat úgy is felfoghatjuk, mint egyfajta kulturális, illetve nyelvi keretet vagy közeget, amely az élet és gondolkodás egészét alakítja. ... egy olyan kifejezőmóddhoz hasonlít, amely lehetővé teszi a valóság leírását, a hitek megfogalmazását és a belső magatartások, érzések és érzelmek megtapasztalását. Mint egy kultúra vagy nyelv, a vallás is közösségi jelenség, mely alakítja az egyének személyiségét, és elsősorban nem ezeknek a személyiségeknek a megnyilatkozása.”

Lindbeck könyve jó szívvel ajánlható azoknak, akiknek van „posztliberális hajlamuk”, azaz akik – a könyv kulcsszavaként megjelölhető *intratextualitás* értelmében – szívesen elolvasnák vagy megismernék a módját, hogy a „bibliai világban feloldják a mindenséget” (222. o).

Béres Tamás

Megölelnél-e egy csetniket?

Miroslav Volf: *Ölelés és kirekesztés – Teológiai vizsgálódás az azonosság, a máság és a kiengesztelődés tárgykörében.*
(fordította: Pásztor Péter. Harmat Kiadó, Budapest, 2001.)

Múlt tavasszal a LEST (Leuven Encounters for Systematic Theology) III-ról, egy rangos nemzetközi konferenciáról beszélgettem a szervező egyetem egyik újszövetséges professzorával. „Nem veszek részt a teljes programon, csak néhány biblikus témájú előadáson – mondta – és természetesen meghallgatom Miroslav Volfot.” Szégyenkezve próbáltam úgy tenni, mint aki tudja, ki is ez a híres Volf professzor. Méginkább szégyenkeztem, amikor láttam, hogy Volf előadásának estéjén zsúfolásig tölti a hallgatóság a főelőadásokhoz használt, amúgy kényelmes méretű ötszázfős aulát, és hallottam, ahogy a szervezők bemutatják a híres Miroslav Volfot, aki a Yale Divinity School professzora és... hol is lehet ez a titokzatos Osijek? Ja, igen: az eszéki teológia tanára.

Miroslav Volf Eszék után az Egyesült Államokban tanult, majd Jürgen Moltmannál doktorált és habilitált Tübingenben, később a heidelbergi egyetem, a Duke és a Yale professzori meghívása közül választhatott. A nemzetközi teológiai színtérre most magyarra fordított könyve, az 1996-os *Ölelés és kirekesztés* jelentette a belépőjét. Olyasmiről ír itt, ami minden kortárs teológust élénken foglalkoztat, s úgy tud hozzászólni a problémához, hogy saját kontextusa, egyéni meghatározottságai – a háborús posztjugoszláv helyzet, a keleti kereszténységgel való testközeli kapcsolat, a pünkösdista felekezeti háttér – nem a hiányosságok afféle mentségeként tűnnek fel nála, hanem teológiájának fontos forrásaiént.

Jürgen Moltmann ajánló soraiban a „politikai teológiák” közé sorolja Volf művét. Ez a Moltmann és Johann Baptist Metz nevével fémjelzett, a hatvanas évek végén indult teológiai áramlat bizonyos értelemben az összes mai felszabadítási, feminista, womanista stb. teológia előde. Ezeket az irányzatokat szokás összefoglalóan „felszabadítási teológiáknak” nevezni. Volf azonban nem alkalmazza magára a „felszabadítási teológus” terminust. A politikai teológiából kifejlődött csoportok ugyanis a nyolcvanas évek végén egyfajta válságba kerültek, számos alapfogalmuk megkérdőjeleződött. Volf az *Ölelés és kirekesztés*ben az alapjaitól akarja újra végiggondolni e teológiák nagy kérdéseit – s még nem világos, hogy ahova jut, hogyan viszonylik majd a felszabadítási teológiák mai, új hajtásaihoz.

Az *Ölelés és kirekesztés* élesen, pontosan kérdez – talán érdemes kérdések formájában adni ízelítőt könyvének tényleges tartalmából. A jelen ismertetés címeként kiemelt kérdés mellett ilyen problémákkal küzd: Lehet-e igazságtételről beszélni a kölcsönös sérelmek hosszú történetével a hátunk mögött – Horvátországban, de talán bárhol a világon? Mindvégig szolgálja-e ez emlékezés a megváltást és kiengesztelődést, vagy egy ponton túl akadályba lesz? Szükségszerű türelmetlenséghez vezet-e a nagy monoteista kultuszok logikája? Univerzalista-e Isten?

A kérdések súlyosak, szorongatóak. Volf, aki maga is átélte a jugoszláviai háborúk egy részét, a barátságok szétszakadását s a menekülést, ehhez illő keménységgel és súllyal teszi fel őket. Mégis, a stílusa nem szorongó, inkább levegősen tiszta. Rette-

netes tömegű irodalmat dolgoz fel a filozófia, szociológia, pszichológia, politikatudomány, biblikus és szisztematikus teológia területéről, de a könyv hangulata mégis egy kerti ünnepségre emlékeztet, ahol részt vesz Kundera és Toni Morrison, Zygmunt Baumann és Clifford Geertz, Foucault és Judith Butler, továbbá arab politológusok és indián kultúrfilozófusok, de benéz Tillich és Aquinói is. Volf oda-odálép egy vendéghez, bemutatja nekünk, megszólaltatja néhány fontos témában, s rövid eszmecsere után továbbsétál. Stílusa művészien szép, könnyedén váltogatja, kombinálja a köznyelvi és filozófiai, bibliai és politológiai fogalmakat – s a pompás fordítás mindezt el is juttatja hozzánk.

A garden party képe mellé azonban el kell helyeznünk egy más természetű képet is. A bibliai szövegeket Volf egészen más módon használja: beléjük fészkel magát, építkezik, nyelvet csinál magának belőlük. Biblia-használatában valamiképpen hű marad gyökereihez – s teszi ezt olyan sikeresen, hogy egyébként fundamentalizmusra hajló körökben is elfogadásra talál –, másrészt nyitni tud színvonalas kortárs exegéták felé. Központi metaforája, az ölelés is bibliai eredetű. A képek, melyeket egybefoglal benne: a kereszt kitárt karja, József testvéri ölelése (1Móz 45), Isten mint gyereket átölelő anya (Ézs 49,15), és a tékozló fiait átölelő apa. Ez az ölelés magában foglalja az újjáteremtés gesztusát is.

Az alábbiakban gondolatmenetének egy szálát emelem ki és kritizálom. A felszabadítási teológiák egyik első, nagyhatású (és sokszor támadott) tétele a *döntés a szegények mellett*. Az elnyomás és kizsákmányolás világában az ember nem lehet semleges, döntenie kell, hogy az elnyomás vagy a szegények és elnyomottak szemszögét teszi-e magáévá, ha Bibliát olvas és prédikál, hogy osztozik-e a szegényekkel szegénységükben és felszabadításért vívott küzdelmükben. A szegények melletti döntés egyszerre hermeneutikai és politikai döntés tehát, mely szorosan összekapcsolódik egy szűk értelemben vett teológiai állítással: *Isten különleges szeretettel fordul a szegények felé*, minden ember közt különösen szívén viseli annak a sorsát, akit az emberi társadalmak kirekesztenek és elhallgattatnak. Ez a kettős tétel – döntés a szegények mellett, s Isten különös szeretete a szegények iránt – akkor vált problematikusá, mikor újabb és újabb csoportok jelentkeztek a „szegény”, a „szegények legszegényebbje” címért, és sokuk éppen más szegények közvetlen elnyomásától szenvedett: színes bőrűek a fehér szegényektől, szegény asszonyok a szegény férfiaktól, és így tovább. Ki hát a szegény, aki mellett döntenünk kell? (Ez a fordulat érthető úgy is, mint a felszabadítási teológiáknak, mint modernista diskurzusoknak a szembesülése a posztmodern problematikával.)

Az *Ölelés és kirekesztés* térségünk tapasztalatai alapján tágítja tovább a kérdést. Európának ebben a részében szinte mindenki elnyomottnak, a történelem kifosztottjának tudja magát, minden etnikai vagy társadalmi csoportnak megvan a maga történelmi sérelemlistája. Az ezekre alapozó politika, az egyes csoportok narratíváit abszolutizáló teológia csak a bűnök és szenvedések spirálját építi tovább. De hogyan lehet mindebből kiutat találni? Itt a gondolatmenet a felszabadítási teológiák egy másik kulcsproblémájával, az „elnyomó felszabadításának” kérdésével is érintkezik.

Volf az identitás és a „másik” fogalmának pontosítása útján remél válaszra találni.

Pál szavai – „mostantól tehát nem én élek, hanem a Krisztus él bennem” – alapján fejti ki, mit jelent a keresztény ember önazonossága a világban: egyfajta finom, szeretettel, de okos távolságtartást mindattól, amik vagyunk, ami vagyunk, és odaadást, elfogadást a hozzánk tartozó, bennünk élő másik iránt. Ezzel, szándéka szerint, megőrzi a szegény, kirekesztett, marginalizált melletti döntés lehetőségét anélkül, hogy a sokrétű emberi társadalmat egy durva duális ellentétre redukálná.

A „hozzánk tartozó másik” gondolatában tulajdonképpen két szálát fog össze. Egyrészt felhasználja a kortárs „kapcsolati” feminista teoretikusoknak, elsődlegesen Carol Gilligannak a modern individualista emberfogalomra vonatkozó kritikáját. Az ember azonosságát, hangsúlyozza Gilligan, a másokkal való kölcsönviszony alakítja, a hozzánk tartozó mások által leszünk azok, akik vagyunk. Az igazságosság csak ebben a keretben, a kölcsönös függésünk komolyan vétele által lesz valóban értékke. Volf másik szála a mai angolszász exegézis kulturális antropológián tájékozódó iskolájából ered. A Biblia ugyanis egy olyan világ szülötte, ahol az identitás – még – a társadalmi beágyazottság, családi kapcsolatok és megbecsülés eredőjeként jön létre. Ez a pre-modern antropológia sok azonosságot mutat a Gilligan által sürgetett új emberképpel. Volf a biblikus szemlélethez tűnik visszatérni – megerősítve a kapcsolati feminizmus tételeivel – a Tékozló fiú (Tékozló apa, Két fiú) példázatának magával ragadó teológiai exegézise során. Csakhogy ez a visszaút túl könnyű megoldás. Egy mai keresztény antropológia az individualizmusnak nem félretolásán, hanem kritikus, mély feldolgozásán kell alapuljon. Másrészt a Szentírás maga is részes az antropológiai individualizmus kialakulásában. Az Ó- és Újszövetségben sokféle módon, de újra meg újra hangsúlyozódik: hiába vet meg egy embert mindenki, ha Isten előtt igaza van, Isten ítélete független e világ véleményétől, tehát az embert minden más kapcsolat felett határozza meg istenkapcsolata. Az individuumot a kapcsolatnak alárendelő antropológia, úgy vélem, itt csapdába fut.

Vajon egy igazi kelet-közép-európai felszabadítási teológia kezdete ez, a felszabadítás teológiáinak meghaladása, vagy tévút? S ha tévút, nincs-e igaza mégis legalábbis az irány kijelölésében? Nagy érdeklődéssel tekintek a kötet magyar visszhangja, hazai kollegáink véleménye elé, s azt is remélem, a következő években alkalmat teremthetünk arra, hogy ezt a kiemelkedő teológust a hazai teológiai fórumok egyikén személyesen is vitapartnerünként üdvözölhessük.

Andorka Eszter

„Isten dicsőségéért, ez szegény magyar haza szabadságáért”

(Rendezvények és könyvek Lorántffy Zsuzsanna évfordulóján)

Medgyesi Pál Lorántffy Zsuzsannáról írt sorait választottam a fejedelemasszonyra emlékező írásom címéül. 2000-ben, a magyar államiság és a kereszténység millenniumára emlékező ünnepségek között örömmel fedezhettük fel a Lorántffy Zsuzsannát köszöntő rendezvényeket. A határon belül ezek közül a legjelentősebbek szeretett városában, Sárospatakon voltak. Az itteni megemlékezéseket a Rákóczi–Lorántffy örökséget tu-

datosan vállaló és ápoló két intézmény, a Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma szervezte. Utóbbi két jelentős rendezvény-nyel és három kötettel köszöntötte az évfordulót.

Az *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna* címmel 2000. augusztus 5-én megnyílt kiállítás példaértékű magyarországi és erdélyi, múzeumi és egyházi összefogással valósult meg. A Lorántffy Zsuzsanna életművét bemutató kiállítás gondolata még 1997-ben fogalmazódott meg a Rákóczi Múzeumban. A kezdeményezés több szempontból aktuálisnak tűnt. 2000-ben születésének 400. évfordulóját köszönhetjük, ugyanakkor van mit pótolnunk, hiszen elég mostohán bánt az elmúlt század második fele a fejedelemasszony történelmi örökségével. Megvalósíthatónak tűnt az erdélyi és magyarországi társintézmények, múzeumok összefogása az életmű átfogó bemutatásához. Zsuzsanna fejedelemasszony életműve alkalmasnak tűnt arra, hogy a Milleniumot köszöntő magyarság számára követendő példát mutatva történelmünk olyan korszakára irányítsa sokak figyelmét, mely R. Várkonyi Ágnes szavaival élve a „megújulások kora”.

A felvázolt célok megvalósításának első lépéseként az Erdélyi Múzeum Egyesülettől és a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeumtól kértünk segítséget. Szavaink meghallgatásra találtak. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad állami és egyházi gyűjteményei kölcsönöztek tárgyakat 2000-ben a kiállításához. Természetesen ehhez nagyon sok aprólékos kutatómunkára, egyeztetésre, engedélyeztetésre volt szükség.

A kiállítás műtárgyanyaga nagyobb részt a magyarországi gyűjtemények anyagából került bemutatásra. Ezt sem volt könnyű összeszedni. A munka kezdetén sokan, sokfelé tették fel a kérdést: „Hol vannak Lorántffy Zsuzsanna személyes tárgyai?”, vagy jelentették ki: „Csupán kevés relikvia maradt meg a fejedelemasszonytól.” A megvalósult kiállítás azonban a kétkedőket is megnyugtathatta: Magyarországon és Erdélyben szép számban maradtak meg tárgyai. Legtöbb a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. Akik azonban nem látták a kiállítást, azok sem maradtak le mindenről. A Lorántffy tárgyi örökséget bemutatandó, megjelent egy különleges kiállítási katalógus. (*Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk.: Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 39., Sárospatak, 2000.) Ez azért nem mindennapi, mert több évtizedes hiányt pótolva egy életrajzzal is megörvendeztetni az érdeklődőket. Péter Katalin nagyszerű munkája a 2000-es évfordulót köszöntve készült, és olvasmányosan, ugyanakkor a történettudomány legújabb eredményeit felhasználva mutatja be a fejedelemasszony életének 60 évét. A kötet második részében Tamás Edit katalógusba rendezve a tárgyi emlékeket a Rákóczi–Lorántffy uradalmakat mutatja be. Ehhez kapcsolódik a kötet harmadik része, melyben 48 színes és 32 fekete-fehér oldalon jelennek meg a bemutatott tárgyak Várad László fotói által. Felidézhetővé válnak ezáltal Lorántffy Zsuzsanna legendás terítői, az általa támogatott iskolák, nyomdák, a kor híres pedagógusai. Megjelennek a pompás ötvöstárgyak, a széles körben használt ónedények, a habánok által készített kerámiák. Az uradalmak romokban is a későreneszánsz építőművészet gyöngyszemeiként számon tartott várai, kastélyai. Milyen kár, hogy nem illatosak a megjelenő könyveink, mert talán akkor a Zsuzsanna által oly kedvvel gondozott kertek növényeit is becsempészhettük volna a késői utódok világába. Az

albumot lapozgatva remélem, mindannyian megfogalmazzuk magunk számára Lorántffy Zsuzsanna örökségét. Kicsit átérezvén a kort, talán már nem is érezzük olyan távolinak e református nagyasszony életszemléletét, és igaznak érezzük a kiállítás rendezői által az életmű tagolására használt idézeteket. A lányok, asszonyok irigykedve olvassák talán I. Rákóczi György feleségéhez írt szavait: „...dicséretre méltóbb személyt nálad kívül nem láttam”, s a fejedelmi pár lelki harmóniáját, szeretetét érezzük Zsuzsanna férjéhez írt soraiban is: „szolgálók kegyelmednek mint szerelmes uramnak.”

Felítve a kötetet, emeljünk ki néhány figyelemre méltó tárgyat. A késő reneszánsz virágmotívumokkal díszített, Lorántffy Zsuzsanna ill. udvarának hímezőasszonyai által készített terítők még soha nem látott teljességben jelennek meg az albumban. Szöveges leírásuk mellett mind a tizet bemutatjuk a fotók segítségével egészében és részleteiben is. Ezek többsége adományként a református egyházközösségekhez került és ott őrződött meg. Jelenlegi ismereteink szerint öt Lorántffy-címerrel díszített terítőt ismerünk. Ezek magyarországi múzeumokban vannak. Kettő található a Magyar Nemzeti Múzeumban, egy az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében, kettő Sárospatakon. Különleges éke a reneszánsz hímező művészetnek az a Felvidékről származó *Úrasztali terítő*, melyet Sárospatakon őriznek és a fejedelemasszony munkájaként tartanak számon. A kisméretű (68x75 cm) terítő közepén Erdély s a Lorántffyak címere látható. Lorántffy Zsuzsanna egyik hímezőasszonya, *Putnoky Klára úrasztali terítője* 1658-ban készült a felirat tanúsága szerint. A hatalmas méreteivel is impozáns (156x200 cm) terítő közepét arany-ezüst hímezéssel készült Lorántffy-címer foglalja el. A Budapesten őrzött Lorántffy-címeres terítőket az egyesített Lorántffy s Erdély címer alapján ugyancsak az I. Rákóczi György fejedelemmé választása és Lorántffy Zsuzsanna halála közötti időre keltezhetjük. Ez a három terítő Ember Mária jóvoltából már évek óta közismert a szakirodalomban. Közülük kettő a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán látható jelenleg. Egyik egy nagyméretű, zöld és vörös selyembársony terítő, a másik borvörös atlaszselyem, színes selyem- és aranyfonalas hímezéssel készített *Lorántffy-címeres kehelytakaró*. Az Iparművészeti gyűjtemény darabja, ágyterítő lehetett, meggyipros bársonyterítő, melyet arany- és ezüstfonállal hímeztek. További öt címer nélküli terítőt kötünk a fejedelemasszony személyéhez. Ezek közül igazi kuriózumok az Erdélyben megőrzött darabok. A kolozsvári 1648-ban került a Farkas utcai egyházközösség tulajdonába. A nagyméretű (220x180 cm), színes forgórózsával díszített 80 kazettából álló terítőt nyers és ekrű színű neccelt részek fogják össze. A nagyváradoszi terítő 1635-ben készült, Lukács evangéliumából idézett feliratot olvashatunk rajta: LVC 22 EZ AZ EN TESTEM AZ EN VEREM EZT MIVELIETEK AZ EN EMLEKEZETEMRE VR IESUS IRGALMAZ NEKÜNK 1635. A terítő 12 tábla reccecsipkéből és 12 tábla színes virágos mintájú skófiummal és selyemmel hímezett lenvászon darabból van összedolgozva (6x4x30x30 cm).

Az ötvöstárgyak között a legkedvesebb a Lorántffy-címerrel díszített pohár. A 16. század második felében készült ezüstműből, melynek oldalába háromszor a Lorántffy-címert vésték be. Története sem mindennapi. Halászok „fogták ki” Sárospatakon a Bodrogból. Tőlük Szirmay Antal Zemplén megyei jegyzőhöz került, aki eladta a Magyar

Nemzeti Múzeumnak. Hogyan került és mikor a Lorántffyak pohara a sárospataki vár mellett a Bodrogba? Talán sohasem tudjuk meg.

Akik alaposabban szeretnék megismerni Lorántffy Zsuzsannát és korát, azok egy kétrészes konferenciakötetben mélyedhetnek el. 2000. október 5–7. között nemzetközi tanácskozás értékelt a legújabb kutatások eredményeit Sárospatakon. (*Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna I–II.* Szerk.: Tamás Edit, Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 40–41. Sárospatak, 2000.) A Rákóczi Múzeum munkáját társrendezőként a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, a Magyar Comenius Társaság és az Erdélyi Múzeum Egyesület segítette. Ennek révén hangzhatott el a 42 előadás és jelenhetett meg a tanulmánykötet. Magyarországi, felvidéki és erdélyi kutatók számoltak be legújabb eredményeikről.

Az első kötet feleleveníti Lorántffy Zsuzsanna és családja életét. Péter Katalin tanulmányában érdekes kérdésre keresi a választ: Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok. Brandenburgi Katalin, Jagelló Anna, Habsburg Mária Krisztierna, Károlyi Zsuzsanna, Lorántffy Zsuzsanna tevékenységének szemléletes összehasonlítása kedvet ébreszt ahhoz, hogy minél többet tudjunk meg a 17. század asszonyairól. R. Várkonyi Ágnes *Amit megőrzött, és amit továbbadott* alcímmel megírt munkájában olvashatunk arról, hogy Lorántffy Zsuzsanna az egyetemes értelemben vett értékvtás korában született. Mit vitt magával a régi értékekből, és milyen értékeket alakított ki, mit adott tovább? – teszi fel a kérdést a professzor asszony. Összefoglalását érdemes idézni: „Magyar nyelvi kultúrájának gazdagsága, az ország más nyelvű nemzeteit támogató együttélési képessége, az ifjúság oktatásában követelt magas igényei, a sárospataki kollégium támogatásában is kifejezésre jutó felelőssége mind az országegységen észrevétlenül munkálkodó fejedelemasszony alakját vázolják fel előttünk: Szemeit válságos időkben is a »magas hegyekre emelte«. Élete során sokat búsult, de bízott a jövőben.”

Ködöböcz József Sárospatak nagyasszonyaként, Demjén István sokoldalú fejedelemasszonyként mutatja be Zsuzsannát. Horn Ildikó a testvér, Lorántffy Kata életpályáját követi nyomon, míg Várkonyi Gábor a fia, II. Rákóczi György és katolikus menyasszonya, Báthory Zsófia szerelméről ír. Basics Beatrix a Lorántffy Zsuzsanna portré vitához szól hozzá előadásában. Köztudott, hogy egyetlen sokak által vitatott ábrázolás köthető csak Zsuzsannához. Az utóbb készült metszetek, szobrok ez alapján készültek.

Az 1641-ben Gyulafehérváron kiadott *Moses és az profeták* című könyvével Lorántffy Zsuzsannát az első magyar nőírónak tekintjük. Másik írása *A Szentlélek származása* című nem maradt fenn. Fehér Erzsébet a fejedelemasszonyt őszinte, érzelmeikkel teli, mélyen átélt, szép, megadó stílusúnak jellemzi. Köpeczi Béla és Petróczi Éva Medgyesi Pál munkásságát és az őt támogató Zsuzsannát mutatják be. Az egyházakat és iskolákat támogató tevékenységéről többen szólnak a kötetben. Ágoston István György puritán humanizmusáról, Komlói Sándor iskolákat támogató tevékenységéről, Füle Sándor Comenius és a magyar pedagógusok szellemi örökségéről, Sipos Gábor a fejedelemasszony kolozsvári adományleveléről, Lázár Sándor a fogarasi iskoláról, Magyarai András Zsuzsanna kulturális és oktatási tevékenységének modern vonásairól, Mandula Tibor Szatmár megyei tevékenységéről, Dienes Dénes a presbitériumokról ír. Ba-

logh Judit a Praxis pietatis megjelenési formáit elemzi Lorántffy Zsuzsanna levelezésében. A közkultúra és az életviszonyok kutatásának fontosságára világít rá Filep Antal tanulmánya. Bizonyosnak mondja, hogy az 1526 és 1711 közötti viharos, pusztulásokkal teli két évszázad minden zaklatottsága ellenére megőrzött annyi folytonosságot és folyamatosságot, hogy egyes közösségek és családok kezén a 20. századig fennmaradtak évszázados hajlékok, lakóházak, gazdasági épületek a falusi és mezővárosi helyi társadalmakban. Ugyanakkor felhívja a szerző a figyelmet arra, hogy nagy adóssága a hazai tudományosságnak, hogy korszerű formában nem tette közzé a 16–18. századi uradalmi leltárak iratanyagát.

A harmincéves háborúról Czigány István tanulmányában olvashatunk, I. Rákóczi György pénzpolitikáját Livia Calian, egy katolikus tanácsúr pályáját Orgona Angelika, egy székely nemesasszony életét Tüdös S. Kinga mutatja be.

A II. kötetben olvashatunk a fejedelemasszony és férje magyarországi és erdélyi építkezéseiről. Détszy Mihály az Örményesen, Királyhelmeccen, Sátoraljaújhelyen folyt munkálatokat vette sorra. Részletesebb beszámoló olvasható a fejedelemasszony legkedvesebb lakóhelyéről, Sárospatakról. Az itt folyó építkezések fejedelmi központtá tették e várat, mely maig a magyarországi késő reneszánsz építészet legszebb emléke. A Lorántffy-címeres erkély, a fejedelemasszony hálószobája, a loggia, a Bokályos-ház, az ágyúterasz ma is mutatja az asszonyi kezek gondoskodását. Feld István a munkácsi vár 17. századi bemutatására vállalkozott. Írásának fotómellékletében különlegességet is közöl, a Lorántffy-címert a felsővár bejárati kapuja felett. Az 1896 körül készült fotó fontos dokumentum, a címer sajnos ma már nem látható, teljesen lepusztult. M. Nepper Ibolyától a Pocsajban folyó ásatásai eredményeként új információkat kaphatunk a „Hídközi várról”. Kovács András hatalmas tanulmánya I. Rákóczi György erdélyi építkezéseinek nélkülözhetetlen összefoglalása. Haszonnal forgathatjuk Gyulafehérvár, Fogaras, Szamosújvár, Kővár, Déva, Székelyhid, Pocsaj, Szatmár 17. századi épített örökségét kutatva. Kovács Zsolt a görgényi vár és a görgényszentimrei kastély bemutatására vállalkozott. Nagy-Tóth Ferenc és Fodorpataki László a nagyasszony kertészeti jelentőségét mutatja be, tanulmányuk címében tündéerkertészként titulálva őt.

Tamás Edit írásában mesélnek a kedves tárgyak. A Lorántffy-hímzőműhely Sárospatakon megmaradt öt terítőjéről Pocsainé Erperjesi Eszter tollából olvashatunk. A virágos reneszánsz erdélyi hímzéseit Szőke Annamária mutatja be. Kovács Dániel a versek segítségével idézi fel a fejedelemasszonyt. Egy-egy rövidebb-hosszabb részlet mellett teljes terjedelmében olvashatjuk Tompa Mihály *Lorántffy Zsuzsána emlékezete*, ill. Szász Károly *Lorántffy Zsuzsána szőnyege* című versét – mindannyiunk örömére. A történelemben fontos szerepet játszott kortárs nagyasszonyok közül megismerkedhetünk Poppel Évával (Kincses Katalin Mária), Bornemissza Annával (Szoleczki Emese), Urai Évával, Váradi Erzsébettel (Mészáros Kálmán), de a parasztasszonyokkal is (Jan Adam). A korszak részletes megismerésében segítenek a külpolitikai vonatkozású tanulmányok (Kónya Péter – eperjesi béke, Varga J. János – Orta Madzsar, Gebei Sándor – lengyelországi hadjárat). A sárospataki Lorántffy hagyományokat Deák Gábor foglalta össze.

Lorántffy Zsuzsanna nemcsak korának volt szeretett nagyasszonya, hiszen tiszte-

lete a későbbi évszázadokban is megőrződött. Méltán mondta rá kortársa, Medgyesi Pál: „Isten anyaszentegyházának nemzetünkben kegyes dajkája”. Méltó társa élete párjának, I. Rákóczi Györgynek, aki „Isten dicsőségéért, ez szegény haza szabadságáért” tevékenykedett élete folyamán.

Lorántffy Zsuzsanna 1660-ban bekövetkezett halálával a Lorántffy-család kilépett történelmünkől, letört az utolsó hársfalevél a címerbeli ágról, de művei által ma is él. És él szívünkben, emlékezünk... Eszembe jutnak végrendeletének sorai:

„És hagyom az egész nemes Magyarországnak”. Szeretném, ha a 21. századi magyar embereknek is eszébe jutnának néha ezek a sorok és Medgyesi Pál sorai, mert ma is szükségünk van Lorántffy Zsuzsannákra, de ahhoz, hogy újra legyenek hozzá méltó nagyszonyok, ismernünk kell az igazi Lorántffy Zsuzsannát!

A kiállítás és a konferencia megrendezését, a Lorántffy Album megjelentetését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma a Magyar Millennium program keretében támogatta.

Tamás Edit

Az erdélyi szászok reformátora

Honterus – Emlékkönyv

(Szerk. Karsay Orsolya és Monok István. Országos Széchenyi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest, 2001.)

A kötet a Johannes Honterus halálának 450. évfordulójára (1498–1549), 1999-ben rendezett emlékülés és kiállítás gazdag anyagának koncentrátuma. Jubileumi aktualitásából semmit sem veszített, ugyanis „1542-ben az ő tevékenységének köszönhetően a barcasági egyházközségek egyöntetűen a lutheranizmus útjára léptek.” (33. o.), ebben az időszámításban pontosan 460 éve. A frissen könyvpiacra került kötet sokszínűségét Honterus sokoldalúsága (egy személyben volt teológus, nyomdász, kozmográfus, filológus, jogász és fametsző) indokolja, s így valamennyi színből kisebb vagy nagyobb ecsetnyomnyit kap az olvasó. A kötet hét tanulmánya így a következő módon épül fel: Mészáros István: Honterus és a brassói iskola, Csepregi Zoltán: A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében, P. Szabó Béla: A jogtudós Honterus – az európai „jus commune” közvetítője, Török Zsolt: Honterus: Rudimenta Cosmographica 1542, Plihal Katalin: Erdély térképi forrásai a XVI. században, Bartha Lajos: Johannes Honterus égboltképe, V. Ecsedy Judit: Kísérlet a Honterus nyomda rekonstrukciójára. A tanulmányok mellett Gernot Nussbacher, a teljesség igénye nélkül ugyan, a humanista Honterus külhonban kiadott munkáinak rendkívül alapos bibliográfiáját hozza. Ezután már csak a Honterus-munkákkal foglalkozó írásokat kellene egységesen összegyűjteni. Végül pedig a Honterus kiállítás anyagából tallóz W. Salgó Ágnes és Velencei Katalin. Honterus alatt mást ért az egyháztörténész, mást a kozmográfus, mást a jogtudós, s megint mást a nyomdász.

Az összeállítás valamennyi darabja angol vagy német nyelven kivonatban tájékoztatja a nem magyar Honterus-kutatókat vagy érdeklődőket. (Bár itt-ott némi információ-

hiányt is találni. Pl. ha már megtanítták Corona magyar és román nevét a nem magyarul beszélő olvasónak, miért hagyják ki éppen a német megnevezést?)

A kiadványt tovább színesítik az igényesen elkészített és beillesztett (tér)képek és más illusztrációk, kellemesen megtörve ezzel az olykor túlságosan is szakmai szöveget.

A tanulmányok témafeldolgozása szemet szúr. Luther Honterust „a magyarok apostolának” nevezte. Sajnos a magyar keresztények vajmi kevesen és azok se sokat tudnak Honterus magyarok, de még a szászok közötti munkájáról sem. Annál több oldalon keresztül olvashatunk és tanulhatunk Honterus atlasz-csináló és égboltot papírra festő érdemeiről. Tanulságos végigolvasni a kötetet a refrénszóra vadászva is. „Honterus az első”, „a hazai földrajzi tankönyvkiadó első fecskéje” (15. o.). A „világ első újkori zsebatlaszának fabrikálója” (57. o.), „a csillagképek figurái – először a csillagterképek szerkesztésének története során – arccal fordulnak a szemlélő felé...” (107. o.), az első modern planiszféra megalkotója (116. o.), ő kezdeményezi a történelmi Magyarország területén a kora újkorban először a nem egyetemi szintű jogoktatást (38. o.), Magyarország első árvaszéke is neki köszönhető (47. o.), iskolájában a diákönkormányzat első magas szintre emelt formájával találkozhatunk, „a brassói evangélikus gyülekezet első papja” (16. o.) Ez utóbbi kissé eklektikus kifejezés értelmezését is hozza Csepregi Zoltán tanulmánya, melyben Honterus refrénszó nélkül is emlékkönyvbe kerülhet.

Több tanulmány kezdeténél a sorok közül kiolvasható az a „kényszer”, hogy mielőtt bármit is szólnának a témáról, feltétlenül meg kell szobrosítani a személyt. A Honterus-homály egyértelműen magyarázza ezt a jelenséget, de emiatt fölöslegesen átfedések is jelentkeznek. Honterus önmagáról nem sokat írt, utódai sem gazdagíthatták családi anekdotákkal a művelődéstörténetet, s a brassói tűzvész(ekben) sok papír is odaveszett. Talán ez a rejtély követelődik.

Még néhány mondat az emlékkönyvről, a fenti felsorolás sorrendjét követve:

- aki Honterus iskolaszervezési ténykedései után kutat, a tanulmány olvasása után kézbe kívánja venni a *Constitutio scholae Coroniensis*. Ez a honterusi oldal valamennyiünket érint.

- P. Szabó Béla a „jog” szempontjából járja végig Honterus életállomásait: Brassó, Bécs, Regensburg, Ingolstadt, Krakko, Nürnberg, Bazel, Brassó, Wittenberg, Brassó. A tanulmány jó Honterus keresztmetszetnek bizonyul, s aki többre kíváncsi, előveheti a *Compendium iuris civilis in usum civitatum Saxonicarum in Transylvania collectum*-ot.

- Török Zsolt tanulmányának címbeli kérdését csak a *Rudimenta Cosmographica* olvasása oldaná meg. A tanulmány alapos korba illesztéssel lábjegyzetszerűen vezet be a laikus olvasót e tudomány élvezetébe.

- Honterus égboltképével ismerkedhetünk, s kísérhetjük végig az első modern csillagterkép kalandos útját.

- a Honterus nyomda rekonstruálása kísérlet marad, ezt azonban nagy alaposággal bizonyítja a szerző. Az olvasótábort talán leginkább megszűrő tanulmány.

Summázva: a Honterus emlékkönyv igényes és színvonalas anyagot tesz az asztalra. A tanulmányok félreérthetetlenül tükrözik a Honterus-érdeklődők „származási terü-

letét”. A kezünkben lévő puzzle darabokból még csak halvány fogalmat kapunk a képről. Mondhatjuk, hogy ennyit engednek meg az emlékkönyv szerkesztés szabályai, de azt is mondhatjuk, hogy a nagy Honterus kutatás, legalább is saját portánkon belül, még hátra van.

Nagy Dorottya

Egy prédikációs könyvről

Kulcsár György postillái 1574-ből

(hasonmás kiadás, Galérija – Múzeum, Lendva, 2001.)

Kint zajos a világ: hadak vonulnak, uralkodók perlekednek, s nincs béke a felekezetek között sem. Soha nagyobb szükség nem volt Isten igéjének tiszta, biblikus, avatott hirdetésére, vigaszra, biztatásra.

1574-et írunk. A történelmi Magyarország délnyugati csücskében, Alsólendván egy protestáns lelkész, Kulcsár György kiadja postilláit. Az egész esztendőre szóló 66 prédikáció szép renddel épül: megadja az evangélium szövegét, rövid értelmezését, majd pontokba szedi beszédének vázlatát. A beszéd leírása, végül összefoglalás következik, s itt a margón még elhelyez utalásokat, melyik rész summázata ez.

Már saját korában is feltűnő a prédikációs kötet népszerűsége. Az akkor szokatlan gyorsasággal bekövetkező újabb kiadások (Bártfa: 1579, 1597), az egymástól oly távoli vidékek, ahol ismerték, olvasták, a nevezetes személyiségek, akik használták, mind-mind egy különleges érték felismerését jelzik. Az utókor számára is mérvadó Szenci Molnár Albert vélekedése több évtizeddel a megjelenés után: szerinte az egyetlen postillás kötet Kulcsár Györgyé, amely megérdemli az újbóli kinyomtatást.

Kulcsár György művének erényei sorában az irodalomtörténész, Hubert Ildikó első helyre teszi, hogy „prédikációiból mindig nagy szeretet sugárzik”, mentes a személyeskedésektől, a vitás teológiai kérdések fejtegetéseitől. Hallgatói, olvasói számára megnyugvást, vigasztalást adott, Isten irántunk való „jóakaratajáról” beszél, nem merül ki igehirdetése a bűnök ostorozásában. Nyelvezete színes, életteli: „hasonlatai, köznapi életet jellemző beszédfordulatai, a korban kedvelt közmondások, szállóigék segítettek mondanivalójának közérthetőségét.”

A hasonmás kötethez mellékelt, kis könyv alakú, többnyelvű tanulmányban (Hubert Ildikó: Kulcsár György, alsólendvai prédikátor, †Alsólendva, 1577. június 11.) a szerző gazdag kutatási anyag segítségével mutatja be Kulcsár György életét, munkásságát, felvázolja a kor szellemi életét, és különösen részletesen elemzi a prédikációk tartalmi, nyelvi jellegzetességeit. „Kulcsár György igehirdetése az evangéliumi morálra épülő, a gyakorlati életben utat mutató igehirdetés volt. Szép folyóbeszédre emlékeztető tanítása elkerülte a ...dogmatikus, száraz, olykor racionális vagy más felekezet ellen érzelmileg felkorbácsoló hangütéseket... Jó megfigyelőképessége, szépírói erényei, írásban-igehirdetésben örömet leelő prédikatori magatartása a XVI. század legjobb prózairói közé emelték őt.”

Kint zajos a világ: hadak vonulnak, országok perlekednek, nincs béke a vallásfelekezetek között sem. Soha nagyobb szükség nem volt Isten igéjének tiszta, biblikus avatott hirdetésére; vigaszra, biztatásra.

2001-et írunk. Az utódok példát láthatnak, tanulhatnak, erőt meríthetnek a múlt e jeles alkotásából (gondolhatunk itt az egyházi és irodalmi szakmára, és az érdeklődő hívekre egyaránt). Alsólendva polgárai pedig már eddig is merítettek belőle erőt: Kulcsár Györgyöt a magukénak vallják, művét szeretnék kiemelni a feledés homályából, illő módon megőrizni a jövendőnek, s most megtették a legfontosabb lépést, elősegítették a mű hasonmás kiadásának megjelenését.

A hasonmás kiadás megrendelhető: Gerics Ferenc, Galéria – Múzeum, 9220 LENDVA, Slovenia; ára: 10 000 Ft.

Széplaki György

Egy cipszer diák tanulmányútja

Ifj. Buchholtz György második peregrinációja (1713).

(Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Bogár Judit. *Pázmány Irodalmi Műhely*.

Források 1. PPKE BTK, Piliscsaba, 2000.)

Ifj. Buchholtz György (1688–1737) evangélikus tanár (1723-tól késmárki rektor) főleg természettudományos munkáiról nevezetes. Bogár Judit munkája viszont nem ezeket, nem is iskoladrámáit emeli ki a feledésből, hanem latin nyelvű naplóját, melynek majd háromezer oldala maradt ránk. „Nap mint nap, hol részletesen, hol rövidebben feljegyezte, mit csinált – ismerteti ezt Varga Imre *Bucholtz György (1688–1737) és az iskolai színjátszás* című könyvében –, mi történt vele és környezetében, kivel találkozott, kitől kapott és kinek írt levelet; mit tanult (majd később, tanított), milyen munkát mikor kezdett el olvasni és mikor fejezte azt be; milyen célból, kinek írt verseket, beszédeket, sokféle témáról különböző írásokat; mikor, milyen templomban orgonált, hallgatott prédikációt és kitől (majd később mikor, milyen nyelven és miről tartott ő maga beszédet); kinél ebédelt, vacsorázott (majd később, kit látott vendégül). Számot ad haláلهse-tekről, temetésekről, lakodalmakról, születésekről, egyházi, iskolai ünnepegekről, összejövetelekről, gyűlésekről; utazásairól, kirándulásairól; nevezetességekről, könyvtá-
rák látogatásáról stb. Beszámol a hallott vagy olvasott hírekről.,

Első külföldi tanulmányútja során két évet töltött (az akkor svéd) greifswaldi egyetemen, második útján több egyetemet látogatott meg rövidebb időre. Lipcse, Halle, Jéna, Wittenberg voltak akkoriban a legnépszerűbb német egyetemek, s mivel ezek a városok közel fekszenek egymáshoz, az utazónak meg sem kellett magát túlságosan erőltetnie. Szabadidejét Buchholtz itt tanul „Hungarus” honfitársaival töltötte, akik lehetnek német, magyar vagy szlovák anyanyelvűek (a latin mellett a naplóíró mind a három nyelvet bírta), összekapcsolta őket a pátriájukhoz, Magyarország északi megyéihez való kötődésük. Akadnak a diákseregben, akik majdan orvosként, jogászként jelentőset alkottak, s nevük bevonult a lexikonokba. Felbukkannak a naplóban későbbi

neves lelkészek, mint például Bognár György (Halléban, 56, 70) vagy Weiss Mihály (Jénában, 61k) – idehaza mindketten esperesek lesznek.

Az előadótermek, könyvtárak és könyvkereskedések mellett a helyi attrakciókat is buzgón látogatta a peregrinus: Drezdában a kincstárat, Halléban a patikát, Wittenbergben a Luther-relikviákat. Jénában írta le naplójának majdan legtöbbet idézett mondatát: „Az ágyban megszakítás nélkül a pietistákról vitakoztunk.” (58) Hogy ő hogyan foglalhatott ebben a vitában állást, arról a mai pietizmuskutatók folytatnak vitát.

Bogár Judit kiadványa egy alapos bevezető után mintegy negyven oldalon az 1713-as útinapló latin szövegét nyújtja. A kiadás textológiai szempontból magasan megfelel a Magyarországon megszokott elvárásoknak. Legfeljebb olyan segédeszközök hiánya kérhető rajta számon, melyek újkori filológiánkban még egyáltalán nem vertek gyökereket (pl. sorok számozása). A négy nyelvű Buchholtzhoz méltóan a könyvecske szintén négy nyelvű: német és szlovák összefoglalót is tartalmaz.

A most újtára bocsátott forráskiadvány-sorozat további adalékokkal is kecsegteti az evangélikus múlt és a felekezetfölötti hazai művelődéstörténet iránt érdeklődőket, hisz úgy hírlík, a piliscsabai irodalomtörténészek jelenleg a Buchholtz-levelezés feltárásán is fáradoznak. Bizakodhat az olvasó, vaskos köteteket tartogat még számára a jövő.

Csepregi Zoltán

A pesti egyház múltja

Fabiny Tibor: Az első kövek

(Pesti Evangélikus Egyház, Budapest, 2000.)

A megismert és megszeretett múlt is hozzátartozik ahhoz, hogy az ember valahol a világban otthon legyen. Így van ez a családi életben, a nemzettudat vonalán, de a lelkeszi szolgálatban is. Amikor az emberi kapcsolatok mellett a gyülekezet múltja is az ember részévé válik, megismeri és megszereti azt, akkor éli át az ember még nagyobb mélységében, hogy hazaérkezett.

Ezért csak nagyon személyesen tudok szólni Fabiny Tibor ny. egyháztörténész professzor, a Deák téri gyülekezet presbitere *Az első kövek* című könyvéről, mert számomra otthonteremtő erővé vált. A könyv a Pesti Evangélikus Egyház, a Buda és Pest városokban elsőként megszervezett evangélikus gyülekezet megalakulásának története. A könyv tartalmának gerincét az 1787. és az 1811. évszámok keretezik. Az első évszám a gyülekezet megalakulásának éve. Ennek eseményei mellett a könyv felöleli a reformáció kezdetétől addig eltelt időszakot is, benne kiemelten tárgyalva a gyülekezeti élet megindulását megelőző éveket. Az 1811. év pedig a Deák téri templom építésének befejező esztendeje. A cím a templom 1799-ben történt alapkövetételére utal. Ugyanakkor utal egyrészt azokra az egyházunk és társadalmunk életében kimagasló szerepet betöltött, másrészt a ma már névtelenségben porladó személyekre is, akik mint élő kövek (1Pt 2,5) építették fel nemcsak a templomot és az iskolát, hanem az egyház élő közösségét is.

A könyv törzsanyagát Fabiny Tibor közel negyven éve, még csöglei lelkész korában írta meg hálája és szeretete jeléül egykori gyülekezete felé. Ezt a munkát csupán kézirat őrizte a lelkészi hivatalban. A templom alapkövetételének 200. évfordulója kapcsán megjelent, a korábbi kézírathoz képest kibővített könyv segítségével a Deák téri gyülekezet megalakulásának történelme most közkinccsé válhatott. Magam a megjelenő könyvhöz segédmunkát, kiegészítő levéltári kutatásokat, többek között illusztrációk és képanyag összegyűjtését és kiegészítését vállaltam fel. A könyvbe került 99 fénykép és metszet a könyvet albummá teszi, segítségünkkel a szöveg is közelebb jöhet mindenkinek. Így készültek fényképek a könyv által érintett helyszíneken: Pilisen, Péteriben, Szirákon vagy Cinkotán, jártam a múzeumokat régi fotók és festmények után, és kutattam levéltárakban is, természetesen mindenek előtt az Evangélikus Országos Levéltárban, ahol gyülekezetünk múltjának dokumentumai elsősorban találhatóak.

Magam is nagyon sokat gazdagodtam. A múlt valóban tanít. Jól esett levéltárunkban sok más anyag mellett kézbe venni a pilisi Belezna Miklósné Podmaniczky Anna Mária végrendeletét, aki gyülekezetünk megalakulásához az első nagy összegű adományt adta, a templom építéséhez újabb 10000 rajnai forintot, majd azt írja végrendeletében a pesti evangélikusoknak: „Arra kérem mindnyájat, hogy egymást igazán szeressék és szíves és nem színes atyafisággal éljenek mindenkor.” Azóta vasárnaponként más-képp veszem kezembe a nemesi címerével díszített úrvacsorai kelyhünket, amelyet 1787-ben ugyancsak ő adományozott. Jó volt elolvasni a Földváry család levelét, akik 50 ezer téglának elkészítését és kiégettetését ajánlották fel. Jó olvasni a könyvben a templomért hozott áldozatokról: a Wattay család 30 ezer téglájáról, a sziráki Teleki Józsefné Roth Johanna 4 ezer forintos adománya mellett a templomépítéshez rendelkezésre bocsátott 364 ezer téglájáról, vagy a környező gyülekezetek, így Pilis, Alberti és Cinkota gyülekezetei által felajánlott fuvarokról is. Örültem, amikor rátaláltam és lefényképezhettem első kurátorunknak, Liedemann János Sámuelnek a gyülekezet megalakulásától 1832-ig vezetett kézírásos gyülekezettörténetét, amelyet levéltárosaink is elveszettek hittek. S jó volt belelapozni kétszáz éve őrzött nyugták kötegeibe, amelyek Molnár János, a gyülekezet első lelkésze aláírásával a templom építéséhez kisebb vagy nagyobb összegek átvételét igazolják.

Kiragadott példák ezek, amelyek között még egyet említek, egy gyűjtőfüzetet. 1792. novemberi keltezésű, egy hónappal a templomtelek birtokunkba kerülése után. A restaurálásra váró iratok között találtam rá. Az erősen sérült állapotban lévő kis füzetben Molnár lelkész kézírásával a következő olvasható: „Valóságos és eredeti feljegyzése azon keresztyéni kegyes indulatból származott segítségnek, mellyet az komáromi deszkával és egyéb épületre való fával kereskedő érdemes urak az Pesti és Budai egyesült Augustána valláson levő Evangélikus Gyülekezető temploma építésére ajánlottak.” Az írás alatt a füzetet az egyház piros viaszpecsétje hitelesíti. A füzetben pedig a megajánlók saját kezű bejegyzéseivel a templomra felajánlott (itt betűhíven idézett) adományok sorakoznak: „Johanes Zelenka megajánlott 100 deszkát. Gottlieb Péter ajánlot 50 szál deszkát. Adam Ladiver 3 szál fenyőt. Idősebbik Valentyeni Mihály 25 szál deszkát. Én Paulus Fabri ajánlok 25 deszkát. Majd az újabb sor a dátumot is tartalmazza: 1793. 11. Jan. Kriek András és Kriek Mártony testvérek companiája 25 deszkát és hozzája 2

szál fenyőt...” és így tovább. Ezt a füzetet is lefényképeztem, számomra Fabiny Tibor könyvének egyik legbeszédesebb illusztrációja. Arról szól, hogy milyen sok ember egyházszeretete beleépült templomunkba. Arról szól, hogy milyen gazdag az az egyház, ahol összefognak és egyet akarnak. Mindmáig arról üzen, hogy amit Istennek adunk, az marad meg legtovább.

Azóta a templomba is kicsit másképp megyek be. Korábban is mindig hatott rám nemes szépsége, felemelő egyszerűsége, arányos monumentalitása, művészi emelkedettsége, ha nem is tudnám szakszerűen megmagyarázni, hogy miért is szép igazán. De a múltat megismerve emberi és építészeti értékei mögött ma ott látom templom-építő testvéreimet is. A gazdagabbakat, nemes neveseket, akikről olajportrék is maradtak, akik több tízezres nagyságrendben adtak téglát, adtak nagy összegeket, és akiknek magas állami és egyházi tisztségük révén is meghatározó szerepük volt koruk egyházának történetében is. A templom falaira tekintve ma már nekem felréved arcuk, festményekről megismert tekintetük. De a templom épületében ott vannak az azóta ismeretlenségben porladók is, a Paulus Fabrik a 25 deszkájukkal és a Kriek testvérek kompániája a 3 szál fenyőjükkel. És jelen vannak őseink a templom épületében mindazzal is, ami már nem kő és nem téglá, nem deszka és nem anyag, hanem egyházszeretet, hűség, Istenbe vetett hit és jövőbe vetett remény. És áldozat az Úgyért, az Evangéliumért. Templomunk sem csak anyagaiból áll, mint ahogyan az élő szervezet is több, mint anyagai összessége. „Az élet minősége nem foglalható egyetlenbe, nem mérhető műszerrel, nem táplálható számítógépbe – csak érző emberek menthetik meg darabonként és nagy szeretettel” – olvasható Victor F. Weisskopf fizikus *A tudomány jelentősége* című tanulmányában. A templom minősége is több mint matéria, több mint építészet, több mint művészet vagy mérnöki tudomány – tégláiban, gerendáiban, köveiben és faragványaiban ott vannak az érző emberi szívek, ott van az összefogás ereje és elődeink hitvallása is. Sok tény és információ mellett erről szól nekem Fabiny Tibor gyülekezettörténeti könyve egészen személyesen.

Zászkaliczky Péter

„Mint tenger, táncol az isten.”

Hoványi János: *Rigó és mandala*.

(Borda Antikvárium, Budapest, 2000.)

Nem tudom, gyakorlat-e, hogy antikvárium ad ki verskötetet. Vallásos ember a véletlent mindig más fénytörésben látja, most is így vagyunk. A véletlen kérdése azonban – fáradságos életünkben – nem mindig gyötör. Hoványi János verseit olvasván – s az impresszum adatok birtokában – eszünkbe jutott. Nem az óság, nem a műviség miatt – rossz versekről nem íránk –, hanem mert hallani véljük a *hangot*, s nem nyugöz le korrunk, melynek áldásait pedig élvezzük.

Óvatosan, pozitivistaként szólunk: negyvenkét év harminchat verse; általában rövid versek. S amikor Babits, Hamvas, Kerényi nevét említjük: még ez sem a saját leleményünk. Magától a költőtől tudjuk. Az ajánlás – Mesteremnek –, úgy véljük, Hamvas

Bélát szólítja, de mindannyiunk Mesterére ugyanúgy gondolhatunk. Hiszen utalássá, jellé válhat a személy – s élet veszíti a különbség. Görcsöt kap a szánk, ha netalán fejlődésről szólunk, de az ismertető nem képes föllobbantani az extázist: arról beszél, amiről még tud beszélni. S a harminchat versről szólván dicsélnie kell korunk feszes-ségét, kevés szó különös izzását: ahogy korábban nem létezett. Fölöslegesnek ítélte-tett a rím, sőt – gyakran – a ritmus; a vers lényege, hogy a szavak szorítsák össze a torkot. Ahogy a szó súlya megnő, úgy rövidül a vers. Ahogy a torok összeszorul, úgy ér véget a szavalás – vagy akár a versmondás – kora. S a szó mágiája mindinkább legyőzi a ritmus mágiáját; s nem csupán azt, hanem a szavakból építkező, zárt gondolatsoro-kat is. Nem az értelmetlenség tör be, de az egységes gondolatmenetet mintegy magába szívja az utalások bonyolult és hajszálfinom hálózata: ebből a szempontból a *Rigó és mandala* valószínűleg virtuóz teljesítmény. Azonban nem tudjuk – nem tudhatjuk –, hogy a szó különös ereje – amelytől a torok összeszorul –, megőrzi-e hatását későbbi korokban. Átalakul a hagyomány, az irodalom helye változik, s birodalmi nyelvű lesz a maradék magyar: ilyen korban talán nem kell jósolnunk.

Tekintsük azonban e karcsú kötetet pusztán kísérletnek – noha személy szerint sokkal többnek tartjuk –, néhány kiemelkedő vonását még akkor sem vitathatjuk el. Szellemi öröksége három felé ágazik: keresztyénség, hellén világ, Távol-Kelet. A Krisztus-hit és a görögség markánsan jelenik meg a témák és a képek által, míg a Távol-Kelet finoman, áttételesen érvényesül. Mert nem a haikura és a mandalára gondolunk: viszonylag csekély a közvetlen jelenlét. Fontosabbnak ítéljük, hogy a sorok és a szavak elhelyezésének különös súlya van: a versnek része a vers látványa. Tudjuk, hogy ez a furcsa, napnyugati kalligráfia már módszerré vált, mégis távol-keleti asszociációra gya-nakszunk: talán azért, mert a szó gyakran látvány és mondat egyszerre. S ha valakinek sikerül harminchat rövid versben a lélek jelenidejét a szellem hármasságával együtt megszólaltatni, ha gondolkodása nem könyvszagú, s elkerüli vallások és ha-gyományok ízléstelen összemosságát: mindenképpen figyelni kell rá. Különös szavai közt, feszült és tragikus világában személy szerint otthon éreztük magunkat. Tömör-sége, erős hellén ízei segítik, hogy elkerülje a moralizálást és az érzélgést, a keresztyén ihletésű költészet két nagy kísértőjét. A lélek minden ízében vallásos, de az Istenhez sóhajtás – közvetlen formában – ritkán szólal meg a versben; a kő, a szikla, a szobor képe annál gyakrabban jelenik meg: felidézi ugyan számunkra Levante kopár, nagy múltú világát, de a lélek keménységét, tartását, önmagába zártságát is sugallja. Önál-tatás volna megértésről beszélnünk: a jelképek és az utalások hálójában időről-időre tanácstalanul állunk, s csak bizonytalanul próbáljuk megfejteni szavak, sorok – sőt, egész versek – finom egymásnak felelését. Műveltségünk, ismeretanyagunk talán szű-kös, talán más, de az emlékezet mégis segít valamit. Néhány évvel ezelőtt egy sokat idézett szellem viczorogva támadt a fénymisztikára, s most, Hoványi János karcsú kötetében újra meg újra fölragyog az a fény. Nem is tudjuk: jelent-e meg nálunk valaha verskötetet, amelyben a fény-gondolat – ez a nagy hagyomány – ennyire élő és ható. Ne-héz ugyan elképzelni, hogy korunkban valaki himnuszokat ír majd az isteni fényről, az örök világosságról, de a *Rigó és mandala* utalásai – a különös fölizzások – éppen eleget mondanak: s ez vigaszunk.

Könnyebb azonban – s talán helyénvalóbb – a mesterségről szólni: kimunkált – Babbitson és Radnótin érlelődő – költői nyelv, fejlődést, változást észlelhetünk benne – hiszen négy évtizedről van szó –, de a színvonal mindvégig magas. Tömörsege, egyéni szó- és képalkalmazása korunké. A tömörségből fakad – néhány helyen – a kettős értelem: nem rejti el, csupán mélyíti az üzenetet. Ugyancsak a tömörségből erednek különös, archaikus ízei. Néhány helyen szembetűnnek a – valódi, vagy ál – tükörfordítások. Máskor japán, vagy görög hangnemben írt virtuóz remeklést olvashatunk. Feltűnik a szabad verselés, valamint a klasszikus metrum sűrű egymásba játszása. S bár verse inkább szűkszavú, a költő mégsem titkolja vonzalmát a nagy antik periódus iránt.

Egészen tárgyyszerűen írjuk: a tudós költő és a rendkívüli műgond – ezek az elcsé- pelt, nem igazán jóízű kifejezések – új tartalmat nyernek a *Rigó és mandala* olvasása közben, de sokkal fontosabb ennél, hogy élő a hang: sűrű, helyenként szinte perzsel, keresztyén Orpheuszhoz méltóan.

Mányoki János

Contents

Poems by *Gabriella Somkuti*

Zoltán Nagy: Pilate before Christ
– a meditation

András Csepregi: Reflections on the
resurrection of Christ

Corpus evangelicorum

Imre Szebik: Agreement between the
Hungarian Lutherans inside and
outside Hungary

György Mikonya: The history of the
Lutheran teacher training in
Hungary

Emil Guóth: Gyula Gömbös's Political
Career

Gábor Kalla: The memory of André
Parrot

Seminarium Ecclesiae

Benedek Fazekas – Szabolcs Parragh:
Kölcsey-College and the education of
the protestant intelligentsia

Progress of Thought

András Reuss: Democracy from the
Lutheran point of view

Ágnes Berecz: On Nicolaus Cusanus

Thesaurus Ecclesiae

Elek Benkő: Bronze baptismal basins
from Transsylvania, 14–15th c.

Our relatives

Poems by Orhan Veli Kanık (Translated
by *Anna Bede*)

Observer

On the new Hungarian edition of the
Wesen des Christentums (*Gábor
Viktor Orosz*)

George A. Lindbeck: The Nature of
Doctrine... (*Tamás Béres*)

Miroslav Volf: Embracing and exclusion
(*Eszter Andorka*)

Programmes and books on the
anniversary of Zsuzsanna Lorántffy
(*Edit Tamás*)

Essays published in honour of
Honterus (*Dorottya Nagy*)

György Kulcsár's Sermons 1574, fac
simile (*György Széplaki*)

Peregrination of György Buchholz Jr.
(*Zoltán Csepregi*)

Tibor Fabiny: The first stones (The past
of the Church in Pest: 1787–1811)
(*Péter Zászkaliczky*)

János Hoványi: The Blackbird and the
Mandala (Poems) (*János Mányoki*)

Inhalt

Gedichte von *Gabriella Somkuti*

Zoltán Nagy: Pilat vor Christ –
Meditation

Andreas Csepregi: Gedanken über die
Auferstehung Christi

Corpus evangelicorum

Imre Szezik: Zusammenarbeit der
ungarischen Lutheraner innerhalb
Ungarns und ausserhalb der Grenzen

György Mikonya: Geschichte der
lutherischen Lehrerbildung in
Ungarn

Emil Guóth: Politische Vorstellungen
und Laufbahn von Gyula Gömbös

Gábor Kalla: Andenken an André Parrot

Seminarium Ecclesiae

Benedek Fazekas – Szabolcs Parragh: Das
Kölcsey – Fachkollegium und die
Bildung der protestantischen
Intellektuellen

Auf dem Wanderwege des Gedankens

András Reuss: Demokratie – aus
evangelischer Sicht

Ágnes Berecz: Über Nicolaus Cusanus

Thesaurus Ecclesiae

Elek Benkő: Bronzene Taufbecken aus
Siebenbürgen aus dem 14–15.
Jahrhundert

Aus der Literatur verwandter Völker

Gedichte von Orhan Veli Kanik
(Übersetzt von *Anna Bede*)

Bücherschau

Wesen des Christentums – über die
ungarische Neuausgabe des Buches
von Harnack (*Viktor Gábor Orosz*)

George A. Lindbeck: Das Wesen des
Dogmas (*Tamás Béres*)

Miroslav Volf: Umarmen und
Ausschliessen (*Eszter Andorka*)

Veranstaltungen und Bücher zur
Jahresfeier von Zsuzsanna Lórántffy
(*Edit Tamás*)

Honterus – Festschrift (*Dorottya Nagy*)

Die Postillen von György Kulcsár 1574.
Fac simile (*György Széplaki*)

Studienreise von György Buchholz jr
(*Zoltán Csepregi*)

Tibor Fabiny: Die ersten Bausteine. Die
Gemeine in Pest 1787–1811
(*Péter Zászkaliczky*)

János Hoványi: Drossel und Mandala.
Gedichte (*János Mányoki*)

